

Nila Kapor Stanulović

O RODITELJIMA

PREVIEW

PREVIEW

Vidu, Adi, Sari, Zoi, Immi, Lei i Heliji

sa ljubavlju

SADRŽAJ:

UVOD

O terminologiji

FILOGENETSKA I ISTORIJSKA PROUČAVANJA RODITELJSTVA

Roditeljstvo kroz filogenezu

Roditeljstvo kroz istoriju

TEORIJSKE POSTAVKE O POREKLU I PRIRODI ŽELJE ZA DETETOM

Prikaz nekih empirijskih istraživanja motivacije za roditeljstvom

IZMEĐU MOTIVACIJE ZA RODITELJSTVOM I RODITELJSTVA

Uvodne napomene

Trudnoća

Muškarac i trudnoća

PROCES NASTAJANJA I FORMIRANJA RODITELJA

Da li postoji materinski instinkt

Materinska osetljivost (*maternal sensitivity*)

Teorija afektivne vezanosti (*attachment*)

Da li postoji kritični period za razvoj materinske privrženosti bebi

Da li postoji biološka predodređenost žene da se brine o deci

Da li je za ispunjavanje roditeljske uloge neophodna posebna obuka

RAZVOJ RODITELJA KROZ RODITELJSTVO

Faze roditeljstva

Subjektivni doživljaj roditeljstva

OTAC

Identitet očeva

Socijalizacija za ulogu očeva

Uključeni otac

Specifični doprinos oca

RODITELJ I DETE: JEDNOSMERNI ILI DVOSMERNI UTICAJI

RODITELJ U AKCIJI

Stilovi roditeljstva

Ravnopravno roditeljstvo

Uslovi koji otežavaju roditeljevo funkcionisanje

RODITELJI O KOJIMA MALO ZNAMO

Ilustracije za razmišljanje

Izrabljivanje i iskorišćavanje dece i mladih

Siromaštvo, roditelji i deca

BITI ILI NE BITI RODITELJ

U čemu je problem

Stres roditeljstva

Roditeljstvo i partnerski odnosi

Sukob uloga kod žena i roditeljstvo

Prekid trudnoće ili kontracepcija

O ljudima koji namerno ne žele da budu roditelji

REPRODUKTIVNO PONAŠANJE I MENTALNO ZDRAVLJE

Postporođajna depresija

Mentalno zdravlje i planiranje porodice

PORODICA KAO KONTEKST RODITELJSTVA

Porodica: porodična rezilijentnost, vulnerabilnost i porodični kapital

Brak, razvodi, rađanja i roditeljstvo u regionu

Brak, razvodi, rađanja i roditeljstvo - kod nas

RAZNOLIKOSTI RODITELJSKIH SITUACIJA

O kojim je varijacijama roditeljstva reč

Neželjena deca i njihovi roditelji

Samohrani roditelji

Roditelji deteta svog partnera - poočim i pomajka

Roditelji usvojenog deteta

Roditelji i sindrom jedinčeta

Roditelji deteta sa hendikepom

Roditelji odrasle dece

NEPLODNOST

ASISTIRANE REPRODUKTIVNE TEHNOLOGIJE

Veštačka oplodnja

Roditelji deteta začetog izvan tela žene

Žene koje rađaju za druge - surogat trudnice

RODITELJSTVO U PROCESU PROMENA

O POJMOVIMA RODITELJ, RODITELJSTVO I PORODICA - JOŠ JEDNOM

LITERATURA

PREVIEW

UVOD

Ovo je knjiga O RODITELJIMA. Ovo nije priručnik za roditelje. Ovo je knjiga o tome šta roditeljstvo znači za jednu osobu, kakve efekte ima na razvoj i formiranje te osobe. Roditeljstvo se dešava (najčešće) u razvojnom periodu odraslosti, i ima značajan formativni karakter. Jednom roditelj, do kraja života roditelj. To je psihosocijalna uloga iz koje se ne može izaći, jednom kad se desi. Osoba može da menja ili prekine većinu drugih psihosocijalnih uloga, može da menja ime, da menja posao, životnog partnera, državu itd., ali roditelj ostaje roditelj sve dok je živ.

Rođenjem deteta osoba postaje roditelj. Odnosno, rođenje deteta predstavlja i rođenje roditelja. Međutim, da bi osoba održala status roditelja potrebno je mnogo više. Rođenje deteta je početak jednog širokog lanca obaveza koje ta uloga zahteva. Istovremeno uloga roditelja menja iz osnova psihološku konstelaciju te osobe. Posebno to vredi za prvo dete u životu. Jer, iz uloge deteta svojih roditelja, osoba postaje roditelj detetu; iz pozicije primanja ulazi u poziciju davanja (na emocionalnom, materijalnom i drugim aspektima).

Statistički podaci kažu da, sa malim izuzecima, skoro svi ljudi žele da imaju potomke. Većina tu svoju želju i ostvaruje - izuzetak čine ljudi pogođeni sterilnošću i oni, za sada još malobrojni, koji namerno ne žele da postanu roditelji.

Biti roditelj je, dakle, iskustvo zajedničko većini ljudi, i, kao što će tekst ove knjige pokazati, vrlo značajno iskustvo u životu svakog pojedinca.

Za roditeljstvo se kaže da je to tzv. životna uloga, koja traje čitavog života i ne može se voljno prekinuti, uloga koja izaziva krupne promene u životu svakog pojedinca. Psihologija roditeljstva proučava upravo te promene koje nastaju ispunjenjem funkcije roditeljstva, ispituje značaj koji novostečeni status roditelja ima za ličnost, ispituje rast i razvoj roditelja kroz roditeljstvo.

Roditeljstvo je veoma složen, izrazito dugotrajan proces; roditeljstvo je obaveza koju prate iskušenja i rizici više nego bilo koja druga obaveza u životu odrasle osobe. Roditeljstvo vodi do najuzvišenijih nivoa emocionalnih ispunjenja, ali, ponekad, i najdubljih očajanja. Istovremeno, nema značajnijeg posla za opstanak ljudske vrste.

Ako bi psihologiju roditeljstva trebalo smestiti u koordinate psihologije kao nauke, onda bi njeno mesto najpre bilo u okvirima psihologije odraslog doba, dugo zapostavljenog dela razvojne psihologije. Donedavno, razvojna psihologija bila je skoro isključivo usmerena na proučavanje deteta. Sticao se pogrešan utisak da se razvoj završava otprilike sa fizičkim razvojem. Novootkrivene razvojne faze u životu ljudi, faze koje slede posle detinjstva i mladalačkog doba imaju svoje specifične karakteristike. Danas se tvrdi, a istraživanja su to i potvrdila, da se odrasli mogu menjati, a obično se i menjanju, isto toliko i isto tako bitno kao i deca. Zato se s pravom govori o razvoju u odraslom dobu. Razrađuju se različiti stadijumi kroz koje prolazi osoba posle detinjstva i mladalaštva i proučavaju se karakteristični procesi i osobenosti tih stadijuma. Formirana je razvojna psihologija celoživotnog ciklusa (*life course developmental psychology*).

Probuđeno zanimanje za psihologiju odraslog doba samo je jedan od razloga sve većeg interesovanja i za roditeljstvo, jedno od centralnih događaja u periodu odraslosti. Glavni razlog ipak je činjenica da se nečim što je tako prisutno u životu svakog pojedinca do sada posvetilo tako malo stručne pažnje. Jer, roditeljstvo nije bilo poseban predmet proučavanja nijedne od naučnih disciplina. Fragmentarne informacije o roditeljstvu mogu da se dobiju iz raznovrsnih studija koje pripadaju različitim oblastima ali uvek kao usputni produkti nekog drugog predmeta istraživanja. Na primer, dečja psihologija obiluje informacijama o uticaju roditeljskih stavova i postupaka na razvoj deteta; sociologija ispituje porodicu i porodične odnose, gde su roditelji jedan od glavnih aktera. Dečja psihopatologija, mentalna higijena vrve podacima o roditeljima - razmatra se da li su i koliko oni u vezi sa određenim poremećajima itd. Ali, roditeljstvo u svoj njegovoj kompleksnosti u celini ne proučava nijedna od pomenutih a ni drugih disciplina.

Cilj ovog teksta je da se u prvi plan stave upravo roditelji, njihove ličnosti, njihove potrebe, dileme, promene koje nastaju u njima kroz iskustva vezana za donošenje na svet i podizanje svojih potomaka, da se opiše kako oni doživljavaju funkciju roditeljstva i šta sve ona za njih znači. Ovakva orijentacija trebalo bi da ispuni praznine u celovitijem pristupu i poznavanju psihologije roditeljstva.

Cilj teksta nije da pruži detaljan pregled literature i istraživanja iz oblasti psihologije roditeljstva. S obzirom na opsežnost problematike, njen interdisciplinarni karakter, a istovremeno izraženu nesistematičnost u dosadašnjim istraživanjima u ovoj oblasti, bio bi to vrlo težak zadatak koji prevazilazi osnovnu namenu ove knjige.

U tekstu koji sledi biće obrađeni neki značajniji aspekti psihologije roditeljstva, sa posebnim osvrtom na savremena istraživanja koja daju nove dimenzije i interpretacije u psihologiji roditeljstva, kao i na trenutno nove retke oblike roditeljstva koji već u skoroj budućnosti neće više biti ni novi ni retki među nama.

O TERMINOLOGIJI

Nekoliko opaski o terminologiji. Reči otac, mati, roditelj verovatno su stare koliko i sporazumevanje među ljudima. Istog ili sličnog korena u mnogim jezicima sveta, ukazuju da su to važni koncepti za sve društvene zajednice i kulture.

Termin *roditeljstvo* je novijeg datuma. U *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu izričito se naglašava da se odrednica *roditeljstvo* ne pojavljuje ni u jednom ranijem rečniku kod nas. Definicija koju ovaj rečnik daje za *roditeljstvo* je: osobina onoga koji je roditelj. *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika* Matice srpske istu odrednicu tumači kao „osećanje roditelja prema detetu, stanje čoveka roditelja“. Izgleda da se termin roditeljstvo počeo češće da koristi kod nas pedesetih i šezdesetih godina prošlog veka, nakon prihvatanja i širenja ideje o planiranom roditeljstvu (*planned parenthood*), pokreta koji je dobio zamaha početkom prošlog veka u zemljama engleskog govornog područja i ubrzo se raširio širom

sveta. Pojavljaju se direktni prevodi sa engleskog, planirano roditeljstvo, odgovorno roditeljstvo (*responsible parenthood*), željeno/neželjeno roditeljstvo. Termin se odomaćio i stekao svoje mesto u svakodnevnom govornom rečniku kod nas.

To, međutim, nije slučaj sa odgovarajućim terminima za očinstvo. Naziv očinstvo u govornom jeziku je redak i označava isključivo biološku vezu oca sa detetom (na primer dokazivanje očinstva u pravnim sporovima, tj. činjenice da je neki muškarac otac detetu). Reč očinstvo uopšte se ne pojavljuje u *Rječniku JAZU*. Pojavljuje se u *Rečniku* Matice srpske kao: krvna veza između oca i dece, poreklo od oca, ili kao očevina - imanje od oca.

Nešto bolja je situacija sa nazivom materinstvo, češći je u govornom jeziku kod nas. Ovim nazivom označava se biološka veza sa detetom (*Rječnik JAZU*- Anić and Pranjković (1998)) ili imanje koje se nasleđuje od majke (*Rječnik JAZU i Matice srpske*). Treće značenje koje se daje ovom terminu je svojstvo matere (*Rječnik JAZU*) ili osećanje matere prema detetu, stanje žene majke, (*Rečnik Matice srpske*). Širih značenja ovih termina nema ni u upotrebnom, ni u rečničkom jeziku.

U nedostatku drugih termina kod nas, materinstvo, očinstvo, odnosno roditeljstvo biće korišćeni u ovom tekstu u širem smislu, ne samo kao oznaka biološke veze roditelja sa detetom i ne samo kao osećanje prema detetu, nego i kao oznaka specifične uloge, funkcije, oca i majke, odnosno sistema ponašanja, osećanja i doživljavanja u odnosu na njihove potomke.

Subjektivni doživljaj roditeljstva odnosi se na prihvatanje i uklapanje nove uloge u sopstveni identitet, te doživljaj emocionalne povezanosti sa detetom. Roditeljstvo kao lična i društvena uloga se sastoji od postupaka i ponašanja vezanih za brigu, negu i zaštitu potomaka; omeđena je normativnim postupcima i vaspitnim postupcima usmerenim na socijalizaciju deteta. Roditeljstvo je emocionalno kompleksan, zahtevan, dugotrajan proces, menja se sa vremenom i uzrastom deteta. Istovremeno, roditeljstvo deluje formativno na razvojne procese samog roditelja i utiče na sveobuhvatni doživljaj sebe kao individue.

Roditeljstvo se određuje i kao obrazac ponašanja roditelja u jednom društvu ili jednoj kulturi. Radi se o kulturnom kodiranju muškaraca i žena kao očeva i majki, tj. o pravima, obavezama, odgovornostima i statusima koji se pripisuju očevima i majkama.

U psihologiji se najčešće i najduže roditeljstvo definisalo i istraživalo sa svrhom određivanja mogućih povoljnih i nepovoljnih uticaja roditelja na dete i na detetove razvojne rezultate. Savremeno gledanje odbacuje mogućnost jednosmernog uticaja roditelja na dete te uzima u obzir važnost međusobnog uticaja deteta, roditelja i šire socijalne okoline. Jer, kao što roditelj utiče na dete, tako i dete svojim karakteristikama utiče na roditelja, izazivajući ga na ponašanje i postupke koji povratno određuju roditeljske postupke prema detetu. Osim toga, i međusobni odnos roditelja delovaće povoljno ili nepovoljno na svakog roditelja zasebno, a to će imati efekte na očev i majčin odnos prema detetu. Rođenje deteta i njegov temperament, prilagodljivost, razdražljivost i druge karakteristike, uticaće na odnose roditelja, pa su tako dete, otac i majka povezani gustom mrežom

među-odnosa i među-delovanja koja stvara opštu emocionalnu klimu i opšte uslove razvoja. Hoće li oni imati razorno ili podsticajno delovanje na razvoj, zavisice dalje od šireg okruženja u kojem je smeštena porodica, tj. ima li porodica podršku rođaka, prijatelja, i šire društvene okoline.

FILOGENETSKA I ISTORIJSKA PROUČAVANJA RODITELJSTVA

RODITELJSTVO KROZ FILOGENEZU

Svaki organizam nastaje iz drugog - roditeljskog organizma. Međutim, postoji ogromna razlika između roditeljske prirode jednoćelijskih organizama, koji svojim deljenjem proizvode nove generacije ćelija, i prirode majke i oca kod čoveka. Razlike se očituju i u odnosu roditelj - potomak, i u odnosu roditelj - roditelj. O ovom drugom odnosu, roditelj - roditelj, možemo da govorimo tek kad je u evoluciji došlo do polnog načina razmnožavanja.

Čak i onda kad se pojavio polni način razmnožavanja u moru, odnos među roditeljima kod mnogih vrsta bio je ograničen na jedan jedini susret u toku sezone parenja. Ovaj susret se obično sastoji od udvaranja, mreštenja i spoljašnjeg oplodavanja ikre. Spoljašnje oplodavanje je vrlo rasipan način razmnožavanja jer se mora proizvesti velik broj gameta kako bi relativno mali broj zigota mogao uspešno da odraste. Svaki način koji povećava verovatnoću da će muške ćelije oploditi ženske i da će zigoti dostići zrelost svakako predstavlja preimućstvo za vrstu. Unutrašnje oplodavanje ima ovo preimućstvo i kada se ono pojavilo, rani reptili postali su kopnene životinje, jer više nisu zavisili od vode za spoljašnje oplodavanje. Još jedan značajan korak u korist reptila koji je pospešio opstanak zigota bio je pojava jajeta sa amnionom, sa ljuskom i membranama koje su ga štatile i zatvarale u vodenu sredinu na suhom kopnu. (- gamet: zrela ćelija za razmnožavanje - zigot: ćelija nastala spajanjem dva gameta: prvi produkt oplodjenja)

Razvoj posteljice predstavlja značajan napredak u evoluciji. To je vid usavršavanja materice, zahvaljujući čemu se vrši razmena materija između krvi majke i krvi embriona u razvoju. Posebnu odliku sisara predstavlja viviparnost - čuvanje oplodjenog jajeta i njegova ishrana sve dok se ne postigne određeni rast. Na taj način smanjen je gubitak u jajima i mladuncima, a tesna povezanost majke i fetusa, kod sisara sa placentom, obezbeđuje veliku zaštitu i neprestani izvor hrane i kiseonika.

Od posebnog značaja je činjenica da se kod sisara razvija viši nivo roditeljske brige za mladunče po rođenju, bez čijeg delovanja ne bi bilo moguće ni zamisliti razvoj čoveka. Briga za mladunce već se javila kod riba i reptila, a naročito ptica. Ono što je omogućilo brz napredak sisara bio je sistem ishrane mladunčeta, preko posebnih žlezda, mlekom, koje sadrže sve što je potrebno za rast i razvoj. Poboljšan način ishrane drži mladunce u fizičkoj blizini majke i time ih štiti od opasnosti. Progressivno smanjenje smrtnosti ogleđa se u smanjenju broja jaja koja se svake godine oplode - od miliona kod riba, do nekoliko desetina kod reptila, do jednog kod viših primata. Bliska fizička veza i zajedničko

lično iskustvo koje stiču dete i majka ishranom preko majčinog tela obezbeđuje znatan stepen međusobnog dodira i bliskosti, što stvara novu vrstu veze. Ova veza ima stalne i trajne karakteristike, a jedna od važnih posledica stvaranja ove veze jeste mogućnost da dete sporije raste. Spori rast najizrazitiji je kod čoveka i od ogromnog je značaja za njegovu evoluciju. Veza između majke i deteta, stvorena bliskim kontaktom, oblikuje svu dalju evoluciju roditeljskog ponašanja i, zapravo, socijalnog ponašanja u opštem smislu.

Još jedan značajan korak u evoluciji roditeljske brige odigrao se kod viših primata (Anthropoidea), verovatno kao adaptacija na život na drveću, a to je rađanje pojedinačnih potomaka. Stvaranje jednog jedinog fetusa predstavlja veliko preimućstvo, jer se time eliminiše borba za opstanak, i prenatalno i postnatalno, i omogućava se usporavanje razvoja. Što je duže potomak u uterusu, to je razvoj manje užurban i veći su izgledi da će se on očuvati za vrstu. Ali, pošto je razvoj uopšteno usporen, to znači da će pri rođenju mladunče antropoida biti relativno беспомоćно, a to opet zahteva duži period zavisnosti od majke i nove vrste socijalne organizacije.

Tvrđi se da je kod viših primata socijalna organizovanost dostigla znatno viši nivo služeći upravo biološkoj adaptaciji. Život u grupi poslužio je za pružanje međusobne zaštite teritorije koja je dovoljno velika da obezbedi hranu za sve članove grupe, kao i za osiguranje stabilnosti u okviru grupe, stabilnosti koja uglavnom potiče od hijerarhijske dominacije. Ovo, pak, služi da se olakšaju podizanje i zaštita mladih. U grupi se javlja skupno iskustvo koje prevazilazi iskustvo pojedinačne majke ili oca. Društveno pospešivanje učenja bilo je nesumnjivo od velikog značaja u evoluciji viših oblika inteligencije, kao i kulture.

Socijalna struktura kod primata se razlikuje od vrste do vrste. Postoji ipak jedna odlika društvene organizacije primata koja je stalna, a to je trajna veza i odgovornost majke za svoje potomstvo. Ma kakva vrsta grupisanja da postoji kod određene vrste, mladunci se po pravilu nalaze uza svoju majku ili u blizini nje. Ona ih doji, podiže i na različite načine uči onome što je njihovoj vrsti potrebno da znaju da bi opstali u toj sredini. Ostali članovi grupe takođe pokazuju zanimanje za mlade, u većoj ili manjoj meri. Majčino zanimanje za mlade je stalno i bezrezervno. Ona čisti novorođenče, pomaže mu da se drži uz nju sve dok se ono ne osnaži da može samo da se kači o nju. Majke primata obično vrlo uspešno obavljaju svoje materinske dužnosti.

Naravno, postoje razlike u načinu na koji se majke staraju, i to kako između vrsta, tako i unutar vrste. Obično iskusne višerotkinje kod primata pokazuju više sposobnosti u rukovanju mladuncima, imaju više puzdanja i troše manje energije na umirivanje novorođenčadi. Mlade, neiskusne majke opreznije su u rukovanju mladuncima a ipak su njihovi pokreti ponekad brzi pa ih poplaše. Stanje majke babuna ima velik uticaj na mladunce. Nađena je visoka korelacija između količine frustracije i nesigurnosti koje pokazuje mladunče, s jedne strane, i položaja njegove majke u hijerarhijskoj dominaciji ženke, s druge strane. Ustanovljeno je da su mladunčad vrlo osetljiva na emocionalno stanje majke, tako da, kad bi ona bila uznemirena, mladunče bi takođe bilo uznemireno i trčalo bi joj u susret. Potčinjene majke koje često bivaju kažnjavane od dominantnih ženki nestrpljive su i manje osećajne prema svojim potomcima.

Novija istraživanja majmuna jasno su pokazala da je veza između majke i potomka veoma snažna i dugotrajna. Poznato je da se šimpanze periodično vraćaju majkama sve do dvanaeste godine i pune zrelosti. Dokazano je kod nekoliko vrsta majmuna (makaki) da svi potomci jedne ženke, čak i kad potpuno odrastu, zadržavaju poseban odnos, kako prema njoj, tako i prema svojoj braći i sestrama, vezu kao u nekoj vrsti klana. Prema tome, veza koja se stvara između majke i deteta čini osnovu za dobar deo kasnijeg društvenog ponašanja.

Socijalizacija kod svih vrsta uključuje i prelazak od maksimalne zavisnosti potomka ka slobodnijem funkcionisanju. Obično se navode dva činioca koja igraju značajniju ulogu u ovom odvajanju potomka od majke. Neki autori tvrde da je u tom odvajanju najvažnije u stvari majčino odbacivanje. Međutim, različite studije dovode u sumnju ovaj zaključak. Smatra se da je u procesu osamostaljivanja mladunčeta odbacivanje od njegove majke manje važno nego interesovanje mladunčeta za ostale majmune, naročito za ostalu mladunčad. Posebno se ističe poznata osobina mladunčadi majmuna da istražuju i iniciraju kontakt sa novom i nepoznatom sredinom. Ova sklonost ka istraživanjima od strane majke pre povećava zavisno ponašanje nego što ga umanjuje.

Uloga oca u zajednici primata je raznolika. Odrasli mužjaci mogu biti vrlo pažljivi prema potomcima ili krajnje nezainteresovani. Međutim, nikad nisu otvoreno neprijateljski raspoloženi. Bliža interakcija sa mladuncima verovatnije će se javiti kod onih vrsta kod kojih je odbrana od grabljivica glavna funkcija mužjaka. Kod nekih vrsta, i pod određenim okolnostima, mužjaci će pokazati materinsko ponašanje prema potomcima (kad je mati bolesna, zauzeta ili odsutna). Po svemu sudeći izgleda da odrasli mužjaci igraju nešto značajniju ulogu kod starijeg potomstva, naročito kod muškog, kad oni stupaju u kasnije faze razvoja u kojima dolazi do konačnog formiranja polnog identiteta.

Razvoj čovekovog velikog mozga izazvao je krupne promene na planu ljudske reprodukcije. Veza između majke i deteta kod ljudi je jedinstvena među primatima. Kod svih majmuna mladunče se veša o majku. Da bi to moglo da čini, ono se mora roditi sa centralnim nervnim sistemom dovoljno razvijenim za tu aktivnost. Ali, mozak fetusa mora biti dovoljno mali da bi moglo doći do porođaja. Kod čoveka je prilagođavanje na dvonožno kretanje smanjilo veličinu koštanog porođajnog kanala, a istovremeno potreba da se koristi oruđe dovela je do odabira većeg mozga. Ovaj opstetrički problem razrešen je rađanjem fetusa u ranijoj fazi razvoja. Ali ovo je bilo moguće jedino zato što je majka, već dvonožna, sa rukama oslobođenim od potrebe kretanja, mogla da drži svoje bespomoćno, nezrelo novorođenče. Bipedalizam, upotreba oruđa i selekcija većeg mozga, su usporili razvoj čoveka i zahtevali mnogo veću odgovornost majke. Majka, koja se sada sporo kreće, noseći bebu, ne može da lovi, i ova kombinacija ženine obaveze da se stara o bebama koje se sporo razvijaju i muškarčevo bavljenje lovom nametnula je osnovni obrazac društvene organizacije ljudske vrste. Bespomoćnost novorođenčeta, uključujući tu i njegove slabo razvijene homeostatske mehanizme, predstavljala je velik nedostatak za vrstu, nedostatak koji je prevaziđen razvojem revnosne roditeljske brige.

Navedene razvojne promene kod čoveka - bipedalizam, povećana upotreba oruđa i povećana moždana sposobnost - omogućuju mu da postane lovac. Njegova sposobnost da obezbedi meso

sisara pomoću lova omogućila mu je jedan nov izvor zaliha hrane i dovela do veoma značajnih promena u društvenoj organizaciji. Da bi pronašli i uhvatili veće životinje, muškarci su se povezali u manje grupe. Sa razvojem zajedničkog lova u srednjem pleistocenu, žene su postale potpuno zavisne od muškaraca radi mesa i time se grupa sa jednim muškarcem još čvršće povezala, uz podelu rada i ekonomsku zavisnost. Žena će skupljati hranu i gajiti decu, a za uzvrat ona i deca dobijaće zaštitu i hranu.

Porodica je postala integrisana struktura s jasnom podelom uloga. Članovi postaju međusobno zavisni, iako samo na početku u ekonomskom pogledu. Još značajnije, stalna veza između muškarca i žene dovodi muškarca bliže paru mati - dete. Porodica čoveka je jedinstvena društvena grupa zbog toga što se u njoj nalaze mladunci različitih uzrasta koji moraju da ostanu sa svojim roditeljima veoma dugo da bi dostigli zrelost. Ovo je moguće ne samo zbog evolucije roditelja koji se mnogo staraju, nego i zbog toga što su se pojavile mnoge kulturne institucije koje se zasnivaju na čovekovo ogromnoj biološkoj adaptabilnosti i sposobnosti za učenje.

RODITELJSTVO KROZ ISTORIJU

Brinuti se za decu, podizati ih, učestvovati u njihovom putu ka sazrevanju i odrastanju oduvek su, neosporno, bile osnove roditeljstva u svim istorijskim periodima. Ipak, način na koji se taj osnovni zadatak obavljao nije bio isti. Deca su odrastala, i sama postajala odrasli, a roditelji su na tom putu bili prisutan i važan činilac. Ali kako su roditelji shvatali svoju funkciju u prošlosti, kako su je obavljali, koji su roditeljski stilovi i stavovi bili prihvatani i sprovedeni, šta se smatralo osnovnim ciljem vaspitanja - sve su to pitanja koja će biti razmatrana u ovom poglavlju.

Stari vek

U standardnoj psihološkoj literaturi nema mnogo podataka o deci, detinjstvu, roditeljima u prošlim vremenima. Ti podaci po pravilu počinju od doba starih Grka i Rimljana. Stiče se utisak da su Aristotel i Platon sa svojim napisima o dečijem razvoju bili prvi koji su imali neki stav o tom pitanju. Ali grčka civilizacija i njeni mislioci nisu iznikli u vakuumu: oni su se nadovezali na prethodne kulture – kulture Mezopotamije, Egipta, starojevrejske.

Kakav su odnos pripadnici ovih starih kultura imali prema deci; kakvi su oni bili roditelji? Šta je bio zajednički imenitelj roditeljskih postupaka u tim kulturama? Već pri prvom pokušaju da se odgovori na ova pitanja postaje jasno zašto su sva dosadašnja razmatranja počinjala od Grka i Rimljana. Suviše je malo podataka ove vrste o ranijim civilizacijama i još manje uloženo napora da se postojeći podaci interpretiraju. Evo, ipak, nekoliko dostupnih informacija. Na mnogobrojnim očuvanim crtežima iz starog Egipta česti su prizori iz porodičnog života faraona. Vladar i vladarke na njima često su prikazani u društvu sa decom. Oni ih miluju, ljube, grle, drže u krilu. Po svemu sudeći, izražavanje ljubavi prema deci bila je karakteristika njihovog odnosa prema potomcima. Egipćani su, izgleda, težili da imaju mnogo dece i ulagali dosta truda oko njihovog podizanja. Egipatska birokratija je vodila evidenciju rođenih.

Zaključujući po očuvanim zakonicima, mezopotamska kultura takođe je posvećivala vrlo mnogo pažnje deci. Deca se zaštićuju nizom zakonskih regula. Priznaje se njihova i fizička i ekonomska zavisnost od odraslih, neophodnost da budu štice. Roditeljeva je obaveza da se stara o deci, da ih štiti i bude pažljiv. Čak i generacija roditeljevih roditelja oseća obavezu prema unucima. Miraz se, recimo, daje devojčici s namerom da ga ona upotrebi na obezbeđivanje odgovarajućeg razvoja svoje dece (Gordon, 1957).

Odnos Kartaginjana (800-750 pre nove ere) prema deci nije lako protumačiti. Zna se da su, poštujući religiozne običaje, vrlo često prinosili decu, a naročito decu bogatih i uglednih porodica, na žrtvu bogovima. U nekim teškim situacijama žrtvovalo se na desetine i stotine dece odjednom. Prvi utisak je da su Kartaginjani bili bezosećajni, okrutni i nemilosrdni roditelji. Postoji i drugo tumačenje ovih postupaka. Pokušaj da se bogovi umilostive žrtvovanjem dece može upravo da govori o velikom značaju koji su deca imala za te ljude. Bogovima se na žrtveni oltar prinosi ono što je najdraže, najmilije, najvrednije. Za Kartaginjane to su bila deca, kažu zagovornici ovakvih interpretacija, dodajući pri tom kao potvrdu da nigde, nikad, nijednim znakom ovi postupci nisu prikazani kao odluke koje su roditelji olako donosili. Upravo suprotno.

Starojevrejska kultura ostavila je malo podataka o odnosu roditelja i dece. Stari zavet ne govori mnogo o deci. Ono što ipak izvire na površinu jeste vrednost muškog deteta za roditelja.

Postoje podaci i o tome da su roditelji u pomenutim starim civilizacijama nastojali da svojoj deci učine detinjstvo prijatnim, priznajući njihove potrebe za igrom, za zabavom, prihvatajući njihovu nezrelost. Na egipatskim crtežima ucrtane su i igračke, lutke, deca se igraju „školice, vije, sakrivanja“. U Kartagini su prilikom iskopavanja nađene igračke, lutke, sitni sudovi za igru „mame, domačice“; nađene su i flašice kojima su se deca prehranjivala.

U svim spomenutim starim civilizacijama otac predstavlja vrhunski autoritet za decu. Otac jeste zaštitnik deteta, on ga zastupa pred zakonom, brani od ostalih. Često, međutim, taj autoritet uključuje i vlast nad životom deteta i pravo odluke o pogubljenju. Paralelno sa tim stoji nastojanje i roditelja i šireg društvenog sistema da usmeri dete na pravilan razvoj pojačanom disciplinom. Vrlo rano decu počinju obučavati raznim veštinama. Već od treće godine dečaci će se vežbati u ratnim veštinama. Školski sistem (koji postoji samo za mušku decu) takođe je organizovan na principima vrlo oštre discipline. Moglo bi se reći da je osnovni princip u vaspitanju dece bio: savladati, nadgledati, naučiti od malena decu disciplini.

Stara Grčka

Imati dete, posebno muško, za Grka je od neprocenjive važnosti. Euridipova tragedija *Medeja* obiluje podacima koji ilustruju stav prema potomcima. U njoj se govori o lekovima koji mogu da izleče sterilnost i o najstrašnijoj od svih kazni - na život bez dece.

Usvojenje je vrlo često i zakonom višestruko regulisano. Deca su nosioci porodičnog imena, na njima ostaje i društvo i civilizacija, deca se i žele i cene.

Svoj osnovni zadatak roditelj vidi u primernom vaspitanju dece, prvenstveno sinova. Razvoj moralnosti, odnosno osposobljavanje za život u društvenoj zajednici, u prvom je planu. Roditelji u tome traže pomoć od posebno obučених vaspitača. Pa ipak, i u ovoj zajednici, čedomorstvo je odomaćeno. I, opet, postoje tumačenja potkrepljena dokazima da ovakvi postupci nisu izraz okrutnosti roditelja i njihove bezosećajnosti. Čedomorstvo, istina, nije pred zakonom tretirano kao ubistvo, čin za koji su predviđene kazne za počinioca, ali, isto tako, odluka o ubijanju deteta nije bila laka, donosila se samo u određenim situacijama (dete sa manama), ili kao žrtve bogovima. Česti su opisi slučajeva kad su deca spasena u poslednjem trenutku. Osim ovih, svi drugi dostupni podaci govore u prilog teze da su Grci bili pažljivi roditelji, da su voleli decu, da su nalazili veliko zadovoljstvo u njima.

I ne samo roditelji. Mnogi istaknuti mislioci stare Grčke svojim već poznatim priložima o dečjem razvoju odražavaju opšti stav društvene zajednice koja visoko ceni mlade naraštaje i očekuje mnogo od njih. Čitavo društvo je pridavalo velik značaj deci, nosiocima kulture u budućnosti, budućim vojnicima i braniocima zemlje.

Mnogi mislioci stare Grčke svojim delima dali su prilog poznavanju dečjeg razvoja i tako iskazali opštu atmosferu koja je tada vladala, atmosferu u kojoj se deci i roditeljima, odnosno roditeljskim postupcima pridavala velika važnost. Da podsetimo samo na dvoje od njih, Aristotela i Platona. Oni uočavaju sličnost u dečjem razvoju. Opisujući stadijume razvoja svakom stadijumu dopisuju odgovarajuće modele roditeljskih postupaka i uticaja. Ove šeme razvoja pokazuju iznenađujuće dobro poznavanje fizioloških i psiholoških aspekata dečjeg razvoja, važnost ranog razvoja i poznavanje redosleda fizičkih i psihičkih promena i rasta.

Platon ističe posebno značaj igre za decu. Neophodnost da se ona dozvoli deci, ali takođe i da se organizuje tako da bi bila od maksimalne koristi kad deca odrastu.

Roditelj je u staroj Grčkoj bio pažljiv roditelj, pun ljubavi koju je iskazivao obiljem fizičkog kontakta sa detetom. Grčka literatura obiluje opisima iskazivanja emocija prema deci pri fizičkom kontaktu. Kažu da su Grci, i onda, kao i sada, ljudi koji „govore“ svojim spoljnim ponašanjem. Dodir je zadovoljstvo, izraz podrške i sada kao i u prošlosti.

Roditeljevo je da sprovodi disciplinu, jer detetu je disciplina potrebna - smatraju stari Grci. Ali disciplina, ne u smislu oštrog kažnjavanja, nego više kao vrlo brižno vođenje računa o ispravnosti dečjeg rasta i razvoja i nadziranja ovog procesa.

Rimska civilizacija

Pošto je rimska civilizacija dobrim delom proizišla iz Grčke, nije ni čudno što će mnoge postavke o deci i roditeljima biti slične ili iste u starom Rimu kao i u staroj Grčkoj.

Rimljani visoko vrednuju decu, možda i više nego Grci. Njihova potreba za mnogo dece

proizilazi iz njihove društvene organizacije i usmerenosti na velika osvajanja, širenje imperije i potrebe za mnoštvom vojnika. Rimljani takođe prihvataju da detetu treba mnogo ljubavi, ali i mnogo discipline. Literatura toga doba je puna podataka i lepih primera o roditeljskoj privrženosti deci. Dete je za njih vrlo plastično, bez znanja, bez iskustava, stvorenje koje treba od malih nogu usmeravati i podučavati. To čini uglavnom otac, uz pomoć vaspitača ili bez njega. U kasnijim periodima Imperije sve češće se javlja posebno organizovan sistem obučavanja, naravno, samo za mušku decu.

I Rim je dao nekoliko dobrih periodizacija dečjeg razvoja - šema koje su pune uputstava i smernica za roditelje, za bolje razumevanje deteta. Najpoznatija od njih je Kvintilijanova šema razvoja deteta.

Ono što čini bitnu razliku između porodice starog Rima i stare Grčke jeste izraženiji autoritet oca u Rimu. Otac je neprikosnoveni autoritet, vlast nad detetom. I to ne samo nad malim detetom. Pravo na odluku o smrtnoj kazni otac u starom Rimu zadržava čak i nad odraslim, već zrelim detetom. Tek vrlo kasno u drugom veku nove ere ova vrsta prava oca nad decom biće zakonom zabranjena.

Još jedna razlika uočava se iz literature onoga doba. Rimljani, mnogo više nego Grci, govore o negativnim osobinama dece, kao što su neurednost, bučnost, razdražljivost, i iskazuju (bar u svojim literaturnim priložima) više nestrpljenja prema dečjim nestašlucima nego stari Grci.

Srednji vek - 17. vek

Život u ranom srednjem veku bio je težak. Ratovi, osvajanja, glad, siromaštvo, zaraze, visoka smrtnost... Svi su se osećali manje više podjednako bespomoćni, podjednako izloženi udarcima surovih životnih uslova.

Malo je znakova da su roditelji, verovatno iz opisanih razloga, posvećivali neku posebnu brigu deci. Nema iskaza ljubavi, nema razmatranja, razmišljanja, rasprava o deci i njihovim posebnim potrebama. Nema idealizovane slike porodičnog života. Školski sistem nije postojao. Detetove specifične potrebe, drugačije od potreba odraslih, ne prepoznaju se i ne priznaju.

Jačanje feudalnog sistema unosi više reda u do tada haotičan život. Katolička crkva razvija svoj uticaj i širi učenje o važnosti ispunjavanja roditeljskih obaveza. Dete se predstavlja kao čisto, nevino, milo stvorenje kojem je potrebna zaštita. Tačnije rečeno, ono postaje takvo tek nakon što ga crkva oslobodi tzv. „istočnog greha“ sa kojim se rodilo.

U srednjem i kasnom srednjem veku sve više se obnavlja interesovanje za dete, a time indirektno i za funkcije roditeljstva. Ogromno likovno stvaralaštvo toga doba predstavlja decu u pozitivnom svetlu, budeći kod odraslih lepa osećanja prema njima. Sve više se opet govori o zadacima odraslih da ova nežna stvorenja treba usmeravati, upućivati, podučavati. Često se deca smeštaju u posebne institucije gde će se o njihovom psihofizičkom razvoju brinuti odgovarajući kadar - najčešće sveštena lica.

18. vek

Ovom periodu pripadaju značajni mislioci i tvorci vrlo originalnih i novih pogleda na decu, detinjstvo i podizanje dece. Jedan od njih je Džon Lok (John Locke) sa svojim opisom deteta kao *tabula rasa*, prazne ploče u koju treba uneti sve ono što će od nesavršenih i neobučanih „malih odraslih“ napraviti punopravne odrasle.

Žan Žak Ruso (Jean Jacques Rousseau) kaže da je svako dete rođeno sa predispozicijama za sopstveni razvoj i sve što odrasli treba da urade to je da ostave dete prirodi da bi se ono samostalno razvijalo prema svojim mogućnostima i sposobnostima, prilagođavajući se svetu oko sebe, koristeći okolne stimulse prema svojim sklonostima.

Pestaloci (Pestalozzi) i Frebel (Froebel) insistiraju da se deca podučavaju kroz sopstvenu aktivnost, nastoje da uvedu nove principe u školovanju dece. Iako vrlo značajna za budućnost, učenja Loka, Rusoa, Pestalocija ograničena su na relativno vrlo mali broj sledbenika među njihovim savremenikima.

Roditelji toga doba zauzimali su jedan od sledeća dva sistema ponašanja: ili su bili relativno nezainteresovani za decu, što je vodilo fizičkoj i emocionalnoj udaljenosti između roditelja i dece, ili su nastojali da budu maksimalno prisutni u dečjem razvoju mešajući se i kontrolišući svaki njihov postupak.

Početak 19. veka

Karakteristika ovoga doba je maksimalna strogost roditelja. Od dece se traži savršena poslušnost. Dečje potrebe se uglavnom zanemaruju i nameće se volja roditelja koji želi da po svaku cenu formira dete po svojoj želji. Od roditelja se očekuje da suzbije, čak „spase“ dete od unutrašnjih impulsa i slabosti. Detetu se ne iskazuje fizička naklonost koja, kažu, može samo da bude štetna po dete.

Iako preovladava, takav stil nije jedinstven za sve roditelje toga perioda. Ima i onih koji će slediti Lokove i Rusoove koncepcije. Dete se izlaže raznovrsnim iskustvima, insistira se na ranom sticanju nezavisnosti. Čvrsto povijanje odojčadi u ranom periodu, koje je do tada preovladavalo, zamenjuje se sve češće omogućavanjem slobode pokreta, radi što ranijeg fizičkog i motornog razvoja. Detetu treba omogućiti da što pre očvrstne, da se razvije i osamostali, smatraju ovi roditelji.

Paralelno sa ovim u 19. veku prisutan je još jedan pristup u odgoju dece - izrastao iz ranije spomenutog učenja Pestalocija i Frebela. Sa detetom treba blago postupati, pružiti mu osnovne uslove za učenje i sazrevanje kroz sopstvenu aktivnost i prepustiti razvoj sopstvenom toku uz vrlo pažljivo prisustvo odraslih, bez upotrebe sile i pritiska.

Kasni 19. vek i početak 20. veka

U ovom periodu razvija se izrazito jako interesovanje za dete i njegov razvoj i postepeno se razvija nova grana psihologije - dečja psihologija.

Biografske studije niču kao pečurke posle kiše. Darwinova teorija evolucije uzima maha i otvara nove pravce razmišljanja. U Americi Stenli Hol (Stanley Hall) formuliše svoju postavku o „ontogenezi kao kratkoj rekapitulaciji filogeneze“. Ovo još više ističe značaj detinjstva i neophodnosti da se dete pažljivo prati i detaljno proučava. Gezelova (Gesell) ispitivanja, zahvaljujući njemu samom i njegovom aktivnom trudu da svoje nalaze učini dostupnim što većem broju ljudi (preko novinskih napisa i sl.), stižu do roditelja, obaveštavajući ih o utvrđenom redosledu u razvoju pojedinih funkcija kod dece. Gezel nudi rezultate mnogobrojnih ispitivanja o normama razvoja

Bine (Binet) osvetljava individualne razlike u inteligenciji i dostignućima u školovanju među decom i stvara mogućnosti za njihovo merenje.

Masa novih informacija o dečjem psihofizičkom razvoju čini roditelje ovoga doba posebno osetljivim na probleme dečjeg uzrasta i povećava njihovo osećanje odgovornosti u ispunjavanju roditeljskih dužnosti. Ipak, najviše je novom toku doprinelo stvaralaštvo Sigmunda Frojda (Freud). Rane godine razvoja kao bitne u formiranju ličnosti, dečja povredljivost i osetljivost na roditeljske postupke čine preokret u roditeljskom ponašanju. I dok je roditelj viktorijanskog doba bio siguran u svoje postupke, spreman da kaže i sprovede definitivno „da“ ili „ne“ u odnosu na dete, roditelj sada postaje nesiguran, neodlučan, bojeći se da ne pogreši, da ne povredi dete, da ne izazove traume, da ne ošteti dete svojim postupkom. Rezultat je maksimalna popustljivost, odsustvo kontrole, stalno preispivanje svojih postupaka, nedoslednost, menjanje uobičajenih reakcija, u želji da se dete što manje povredi. I pored toga, osećanje krivice i opterećujuće osećanje odgovornosti stalni su pratioci većine roditelja. Roditeljstvo počinje da biva ozbiljna obaveza, možda i preozbiljna. Roditelji gube spontanost u postupcima i ispoljavanju naklonosti prema deci.

U Americi se ovakav pravac menja pod uticajem bihejviorizma sa naglašavanjem važnosti obučavanja dece i strogog određivanja pravaca i načina pomoću kojih se mogu postići unapred određeni ciljevi u dečjem razvoju.

Roditelj je sada opet pozvan da aktivnije učestvuje u usmeravanju i formiranju dečjeg razvoja.

Krajem pedesetih i šezdesetih godina prošlog veka nova istraživanja i novi teorijski stavovi predstavili su dete u jednom drugom svetlu. Ono više nije pasivni primalac stimulacija, kao što to, recimo, tvrde bihejvioristi, nego poseduje mogućnosti da dela, da utiče na svoj sopstveni razvoj.

Ego-psiholozi, sa postavkama o postojanju jedne relativno autonomne ego strukture koja je prisutna od vrlo ranog perioda detinjstva, i posebno Piaže (Piaget) sa radovima o kognitivnom razvoju deteta, najviše su doprineli ovoj promeni.

Detetu se sada priznaje da raspolaže znatnim sposobnostima i mogućnostima organizovanja od najranijeg doba života. Ono nije kopija odraslog, bez znanja i informacija. Dete je kvalitativno drugačije. Ono nije samo pasivni primalac informacija, nego dela po izvesnim unapred određenim principima, aktivan je učesnik u svom sopstvenom rastu i razvoju. Još jednom u istoriji roditelj je morao da se menja, da se adaptira i na promene nastale izmenom društveno-istorijskih uslova, ali i usled novih, drugačijih shvatanja i saznanja o detetu i dečjem razvoju. Više nema mesta za restriktivne stavove koje smo susreli par puta u toku istorijskog pregleda. Detetu se sad mora priznati više nego što je to, recimo, priznavao Lok sa svojim upoređenjem deteta i *tabulae rasae*. Ili više i drugačije nego što su mu priznavali bihejvioristi opisom deteta kao pasivnog u razvoju, gde samo odrasli mogu da formiraju i doprinose razvoju.

Nema više mesta ni maksimalnoj zabrinutosti zbog dečje bespomoćnosti, ranjivosti, opasnosti od nepoželjnog razvoja, čiji najizrazitiji predstavnici su roditelji sledbenici ortodoksnog psihoanalitičkog učenja.

Savremeni roditelj je oslobođen prisile da dela u ovim krajnostima. Dete je aktivni učesnik u svom razvoju, insistira se na poštovanju detetovih sposobnosti. Ukazuje se na važnost aktivnosti samog deteta. Ističe se značaj prilagođavanja roditelja individualnim odlikama svakog deteta i nalaženja ravnoteže između osobina deteta i osobina roditelja za uspešan rast i razvoj.

Ono, međutim, što je verovatno osnovna karakteristika savremenog roditeljstva jeste jedna izražena obuzetost svime što je u vezi s detetom. U stručnoj literaturi se sve češće pojavljuje tvrdnja da živimo u društvu koje je usmereno detetu ("*child centered society*"), verovatno najviše usled ogromnog napretka koji je učinjen u oblasti dečje psihologije u poslednjih nekoliko decenija i bezbroj novih informacija i novih uvida u dečji razvoj, kao i izražene težnje roditelja da detetu pruži optimalne uslove razvoja. Formulisanje teorijskog pravca o celoživotnom razvoju (*life course developmental psychology*) dodatno je ojačalo značaj proučavanja roditeljstva u razvoju deteta.

TEORIJSKE POSTAVKE O POREKLU I PRIRODI ŽELJE ZA DETETOM

Teorijske postavke o poreklu i prirodi želje za detetom su malobrojne i veoma nedorečene. Iznenadujuće je da je tako malo truda uloženo u pronalaženje odgovora na ovako značajno pitanje za ljudski rod u celini i pojedinca, kao što je poreklo želje za detetom, za reprodukcijom.

Klasična psihoanalitička teorija pretpostavlja da kod ženskog deteta postoji zavist za penisom: pretpostavlja da je buduća beba zamena za penis. (O motivu za detetom kod muškarca se uopšte ne govori). U post-frojdovskim psihoanalitičkim radovima tvrdi se da je motivacija za detetom bar delimično nesvesne prirode i fiziološki faktori (uz instinktivne težnje) određuju želju za detetom. Želja za detetom je neizbežan rezultat razvojnog procesa individue i prema tome važi za sve žene podjednako, kažu psihoanalitički orijentisani teoretičari koji se bave ovom problematikom.

Međutim, razlike u fertilitetu na individualnom, kulturnom i vremenskom planu neosporno postoje. Ako se pođe od postavke da je motiv za reprodukcijom urođen, veoma je teško da se objasne razlike u broju dece. Zašto bi jedna žena zadovoljila svoju potrebu za potomcima samo jednim detetom, druga sa dvoje ili čak mnogo više dece. Osim toga, želja za detetom menja se ne samo od jedne do druge osobe, nego i kod iste osobe u njenim različitim životnim fazama.

Glavni argument protiv tvrđenja da je osnovna potreba za detetom isključivo u biološkom ili fiziološkom supstratu žene, jeste da bi reprodukcija tada bila neprekidna sve do doba kada prestaje plodnost žene. Ali ljudi prestaju sa reprodukcijom obično mnogo pre nego što se završi njihovo generativno doba. Čovek i žena odlučuju da li će imati decu, kada će ih imati i kada će završiti sa reprodukcijom. Činjenica da postoji izbor nespojiva je sa postojanjem elementarnih, instinktivnih ili fizioloških supstrata kao jedinih motivacionih snaga.

Zamerke se mogu postaviti i teorijama koje objašnjavaju želju za detetom na osnovu socijalnog učenja i imitacije. Teoretičari učenja, recimo, kažu da devojčica veoma rano nauči da je dobro i pravilno da bude majka, a ta uloga podrazumeva i uključuje prestiž, ugled, snagu. Ali, umorne majke, njihovi komentari o teškoćama u materinstvu i podizanju dece takođe su prisutni. Devojčica ih rano postaje svesna i oni ostaju redovno neprijatna sećanja iz detinjstva. Sve druge identifikacije su delimične. Zašto bi ova jedna bila tako potpuna i ostala nepromenjena, iako u dodiru sa mnogo drugih u jednoj ličnosti. Raditi ono što se očekuje od ličnosti mora da ima važnu ulogu u izboru ponašanja. Ali ostvarivanje svojih očekivanja i očekivanja dugih teško da bi bila dovoljna da nema osnovne potrebe, težnje ili impulsa iza toga.

Možda je trenutno najprihvatljiviji kompromisni predlog Vajata (Wyatt, 1967) da se reprodukcija ne doživljava kao manifestni proces, niti kao jasno definisana potreba, nego kao događaj koji se odvija na više psiholoških nivoa i kao hijerarhija potreba. Mnoge od tih potreba sakrivene su iza stavova i uverenja formiranih pod uticajem grupnih normi u toku razvoja jedinke.

Razlozi zbog kojih se želi dete menjaju se sa vremenom. Mora da postoji razlika kod žene koja želi dete pre nego što je imala ijedno dete i želje i odluke da ima drugo ili treće dete. Verovatno se drugo ili treće dete želi iz drugih pobuda nego prvo dete.

Ovde se prvenstveno misli na mogućnosti da se vrši izbor i odlučuje. Da li će i koliko ta mogućnost biti iskorišćena ili će se pojedinci i pojedini parovi odreći aktivnog učestvovanja u određivanju broja dece koju će imati (karakteristično za sledbenike nekih religija, pojedine kulturne sredine i neke pojedince) ne utiče na osnovnu tvrdnju o postojanju mogućnosti da se bira i utiče na tok događaja u reproduktivnoj oblasti.

Ono što je najmanje razjašnjeno u izloženim teorijama to je odnos individualnog i kolektivnog, odnosno uticaja društvenih, kulturnih, religijskih normi, običaja i verovanja na individualne odluke i motive. Ovaj uticaj neosporno postoji, jer su, i pored postojećih individualnih razlika u okviru jedne grupe, fertilitetni indikatori jedne grupe ipak različiti od fertilitetnih indikatora druge grupe, npr.

zemlje sa niskim stopama nataliteta i depopulacionim trendovima i zemlje sa visokim stopama nataliteta i ugrožavajućim priraštajem stanovništva.

Ovo je ne samo interesantno teorijsko, nego i vrlo praktično pitanje. Kad bi se saznala priroda ovog odnosa, bilo bi lakše, bar donekle, da se utiče na stope nataliteta jedne grupe, shodno proceni i potrebama (što je danas želja u mnogim zemljama), bilo s ciljem smanjenja broja rađanja, bilo radi povećanja toga broja.

Kao što je poznato, takvi napori do sada su imali vrlo ograničen uspeh upravo zbog toga što se ne zna kako norme, običaji, sistem vrednosti, a zatim i društveno-proizvodni, ekonomski i ostali razlozi utiču na modeliranje individualnog motivacionog sklopa i odlučivanja u oblasti humane reprodukcije.

Postoji još jedna činjenica o kojoj svakako treba voditi računa. Reproductivno ponašanje u stvari je sastavljeno od niza akcija, počev od seksualnog akta, oplodnje, trudnoće, rođenja deteta, brige za novorođenče, brige za decu u razvoju, do interakcije sa odraslim detetom. Prihvatanje jedne karike u tom lancu ne mora automatski značiti i prihvatanje čitavog lanca događaja. Konkretno, u jednom slučaju začće može da bude željeno jer je to za ženu dokaz njene femininosti, plodnosti, mogućnosti da stvara, ali ona istovremeno ne mora da želi da rađa i da podiže dete, i obratno. Svaki deo tog lanca, svaka karika se razlikuje u stepenu privlačnosti i u stepenu gratifikacije koju pruža određenoj osobi u određenom periodu njenog života.

O faktorima koji određuju ponašanje osobe posle rođenja deteta govoriće se u sledećem delu knjige.

PRIKAZ NEKIH EMPIRIJSKIH ISTRAŽIVANJA MOTIVACIJE ZA RODITELJSTVOM

Već i površnim pregledom iznesenih postavki o prirodi želje za detetom postaje očigledno da se ove postavke vrlo teško mogu empirijski proveravati. Pored dobro poznatih problema vezanih za ispitivanje i merenje motiva uopšte, u ovom slučaju tome se nadovezuju i problemi koji proizilaze iz specifične prirode problematike koja bi trebalo da se ispita. Naime, motivi za roditeljstvom zalaze u intimna, privatna područja o kojima ljudi teško govore, ili nemaju verbalno formulisane stavove, ili su skloni da daju socijalno prihvatljive odgovore. Primećeno je da su stavovi i ponašanja u vezi sa humanom reprodukcijom izrazito podložni grupnim normama i modifikuju se prema običajima sredine u kojoj osoba živi.

Problem je i mernih instrumenata. Veoma malo je autora iznesenih teorijskih postavki koji nude instrument kojim bi se motivacija za roditeljstvom mogla empirijski ispitati.

Rejbin (Rabin, 1965) svojim „*Inventarom o detetu*“ (uzorak su studenti jednog američkog univerziteta) dolazi do sledećih rezultata:

- postoji čitav niz različitih motiva koji stoje u osnovi želje za detetom:
- motivi koje navode žene i oni koje navode muškarci značajno se razlikuju ($p < 0,01$):
- velik procenat ispitanika (skoro 50%) navodi kao osnovne motive za decem kod muškaraca motive narcističke prirode, kao što su povećanje svog ugleda, produženje imena, dokaz maskuliniteta i viriliteta. Samo 9% uzorka smatra da se želja za detetom kod žena temelji na „dokazu femininosti“. Međutim, 52% ispitanika pripisuje ženama kao motiv instinktivnu i sudbinom određenu funkciju materinstva koju one moraju da ispune. Kažu da žena želi decu „jer je to prirodno“, „jer je to njena uloga i svrha života“ ili „to je ispunjenje ženinih osnovnih potreba“.

Ovim je, smatra Rejbin (Rabin, 1965), kod žena potvrđeno postojanje biološke instinktivističke motivacije da se ima dete, ali izgleda da je izvor motivacije za detetom kod muškaraca više socio-psihološke prirode.

Posebna vrsta izazova bila je da li će, i, ako da, kakve će razlike biti dobijene istim mernim instrumentom ali u drugoj kulturnoj sredini.

Ispitivanje izvršeno kod nas (Kapor-Stanulović, 1984) pokazalo je da postoje međukulturne razlike u sklopu motivacionih snaga za roditeljstvom. Isto ispitivanje je takođe pokazalo da razlike postoje i između ispitanika različitog uzrasta, što Rejbin nije proveravao. Njegovi rezultati dobijeni su na uzorku američkih studenata i važe, dakle, samo za taj uzrast.

Karakteristično za rezultate dobijene u našoj zemlji jeste da redosled motivacionih kategorija ostaje skoro identičan za sve uzraste i kod ispitanika oba pola. Altruistički motivi su na prvom mestu, zatim slede fatalistički. Na trećem mestu kod adolescenata oba pola i studenata muškaraca je narcistička, a na četvrtom instrumentalna motivacija. Kod studenata žena i odraslih oba pola na trećem mestu su instrumentalni motivi, a na četvrtom narcistički.

I pored ove osnovne sličnosti, razlike po polu se javljaju, ali se ove razlike odnose na razlike u jačini zastupljenosti pojedinih motivacionih kategorija. Recimo, iako adolescenti oba pola stavljaju altruističke motive na prvo mesto, devojčice iskazuju znatno jaču preferenciju za altruističke motive nego dečaci. Tek kod odraslih bračnih parova sa jednim detetom razlike se gube, prvenstveno usled toga što muškarci sada, nakon što su dobili dete, iskazuju veću preferenciju za altruističke motive i tako se po jačini ove motivacione kategorije izjednačavaju sa ženama. Sa kategorijom fatalističkih motiva situacija je upravo obrnuta. Na svim ispitivanim uzrastima muškarci iskazuju jaču fatalističku motivaciju. (Da podsetimo: fatalistički motivi na američkoj populaciji pripisivani su znatno više ženama nego muškarcima). Instrumentalna i narcistička motivacija ne pokazuju značajnije razlike među polovima.

Neke razlike u motivacionom sklopu registrovane su i među ispitanicima različitog uzrasta. Da navedemo samo neke. Altruistički motivi se pojačavaju sa uzrastom kod oba pola. Slabija

preferencija za ovu kategoriju motiva za reprodukcijom na adolescentnom uzrastu, u odnosu na kasnije uzraste, može da se protumači kao nezrelost, nespremnost adolescenata da u punoj meri prihvate roditeljstvo kao zaštitu, poštovanje, davanje. Narcistička motivacija ima upravo suprotan razvojni put. Ovi motivi slabe sa uzrastom i iskustvom kod subjekata oba pola. Jačina fatalističkih motiva se ne menja značajno od uzrasta do uzrasta. Ovo su, u stvari, najstabilniji skorovi posmatrani kroz različite uzraste, a istovremeno vrlo jako izraženi, zauzimajući drugo mesto po jačini na sva tri ispitivana uzrasta, i to kod ispitanika oba pola.

Znači, procesi sazrevanja ličnosti, paralelno sa promenama u statusu pojedinaca od adolescenata, preko studentskog doba u kojem se već ozbiljno pokreću teme o deci i roditeljstvu, pa do ostvarenja roditeljstva, sve to nosi izvesne promene u motivacionom sklopu, prvenstveno u intenzitetu pojedinih motivacionih kategorija.

Pored toga što ovakvi nalazi imaju svoju vrednost na čisto stručnom planu, popunjavajući izvesne praznine u poznavanju motivacije za roditeljstvom, oni mogu da budu od velike praktične vrednosti. Recimo veruje se da motivacija za roditeljstvom pre samog rođenja deteta dobrim delom određuje roditeljeve stavove. Roditeljevi stavovi mogu da budu povoljni ili nepovoljni u odnosu na stvaranje optimalnih uslova za razvoj deteta, ponekad i takvi da pogoduju razvoju patoloških promena kod deteta. Poznavajući motive koji su rukovodili jednom osobom da dobije dete moguće je, dakle, objasniti i razumeti poreklo roditeljevih stavova prema detetu. Značaj ovakvih podataka za prevenciju i terapiju je očigledan.

Naši rezultati su pokazali da kod nas dominiraju motivi altruističke prirode. Sa mentalno-higijenskog stanovišta ovo su najpogodniji motivi da se ima dete. Dete rođeno iz altruističke motivacije imaće najverovatnije daleko bolje i zdravije razvojne uslove nego dete rođeno iz, recimo, instrumentalnih motiva. U ovom drugom slučaju roditeljeva očekivanja da dete ispuni neke njegove želje i ciljeve mogu lako da budu osujećena, bilo time što, recimo, dete po svojim psihofizičkim osobinama nije u stanju da ispuni ta očekivanja, bilo time što ih odbija i sl. Posledica su razočarenje i sukobi, uz pogoršane odnose između roditelja i deteta i ne sasvim povoljne uslove za razvoj.

Jedan interesantan pokušaj da se odredi motivacija u humanoj reprodukciji su ispitivanja o vrednosnoj dimenziji deteta. Kao što je ranije izloženo prilikom prikazivanja teorijskih postavki Hofmanove i Hofmana, vrednosna dimenzija deteta je samo jedan faktor u određivanju motivacija za decom, ali bitan faktor u njihovom modelu (Hoffman and Hoffman 1973). Vrednosna dimenzija deteta bila je ispitivana u više navrata u poslednjih nekoliko godina. Vršena su inter-etnička i međukulturna istraživanja sa željom da se utvrde postojeće vrednosne dimenzije dece za pojedine grupe, kao i da se utvrdi veza ove varijable sa fertilitetom. I pored toga što sa praktične strane ova ispitivanja nisu sasvim ispunila očekivanja autora teorijskog modela, ta istraživanja ipak upotpunjuju znanje o motivacionom sklopu koji stoji iza potreba da se imaju deca i činjenica da se ima određeni broj dece.

Sva do sada završena istraživanja vrednosne dimenzije deteta temelje se na istom principu. Koristi se opširan upitnik zatvorenog tipa. Cilj istraživanja je da se od roditelja dobije inventar razloga zbog kojih oni žele, ili su želeli dete, ili bi želeli još dece: da se navedu prednosti i nedostaci činjenice da se ima dete. Iz tih razloga se zatim zaključuje o zadovoljstvima i psihološkoj ceni roditeljstva, zaključuje se o tome koje potrebe u životu roditelja deca ispunjavaju a koje onemogućavaju, odnosno zaključuje se o vrednosnoj dimenziji dece i psihološkoj ceni dece.

Jedna takva lista „prednosti i nedostataka“ dece sa stanovišta roditelja dala je sledeće podatke:

Deca pružaju ljubav, društvo, zajedništvo, jedinstveni doživljaj u životu odraslog čoveka. Mnogi smatraju da deca doprinose kvalitetu porodičnog i bračnog života. Deca su za mnoge jedini razlog da stupe u bračni zajednicu. Zatim se navode ostale „vrednosti“ deteta - zadovoljstva koja proizlaze iz podizanja dece, prilike da se ona podučavaju, usmeravaju, zadovoljstva usled potvrda sopstvenih sposobnosti da se podižu deca, pružanje detetu najboljih mogućih uslova razvoja.

Slede odgovori koji pokazuju težnju ljudi da preko deteta osiguraju neku vrstu „produžetka“ svog sopstvenog života, porodičnog imena.

Deca i jesu i mogu da budu za mnoge izvor sigurnosti u starosti, ili da se gleda na dete kao na jednu radnu snagu više. Saznati više o sebi preko sopstvenog deteta, isprobati svoje sposobnosti da se bude dobar roditelj, doživeti osećanje ispunjenja - takođe su vrlo privlačna strana roditeljstva.

Deca su i dokaz zrelosti, pomoću njih se u potpunosti postiže subjektivni status odrasloga.

Među razlozima koji smanjuju privlačnost deteta na prvom mestu su u ovom istraživanju navedeni oni koji se odnose na ograničenja koja dete nameće roditelju oduzimanjem njegovog slobodnog vremena, onemogućavanjem društvenih kontakata, izlazaka, putovanja, bavljenja profesionalnom aktivnošću, sportom, hobiem. Dete prouzrokuje buku, nered, emocionalnu napetost, remeti mir, kvari relaksaciju.

Na drugom mestu su razlozi koji se tiču finansijskog opterećenja, realni troškovi podizanja i školovanja deteta. Zatim sledi skupina nepoželjnih efekata koje dete ima po odnose među supružnicima. Ono smanjuje verbalnu interakciju bračnih drugova, njihove uobičajene teme ili učestalost razgovora, provođenje zajedničkog vremena, menja njihov dotadašnji stil života.

Slične liste vrednosti i psihološke cene deteta dobijene su i u drugim društvenim sredinama.

Jedno novije istraživanje zasnovano na teorijskim postavkama Hofmanove i Hofmana usmereno je na primenu njihovog teorijskog modela upravo u oblasti populacione psihologije, odnosno na proveravanje veze vrednosne dimenzije deteta i nekih fertilitetnih indikatora. U ovom ispitivanju utvrđeno je da oni ljudi za koje deca predstavljaju visok stepen lične satisfakcije žele da imaju mnogo dece. Oni, pak, koji vrednosti deteta vide prvenstveno u koristima koje one imaju za funkcionisanje braka, žele manji broj dece. Autori napominju da je doživljaj vrednosti deteta u smislu

pružanja lične satisfakcije roditeljima posebno često prisutan među članovima manjina u Sjedinjem američkim državama, a one su poznate po tome što i žele i imaju mnogo dece. Iz toga autori izvlače zaključak da je lična satisfakcija detetom možda ona bitna psihološka spona između demografskih varijabli i fertilitetnog ponašanja za kojom se tako dugo traga.

IZMEĐU MOTIVACIJE ZA RODITELJSTVOM I RODITELJSTVA

UVODNE NAPOMENE

Između motivacije za roditeljstvom i samog roditeljstva stoji period trudnoće. Proces formiranja motivacije za roditeljstvom, videli smo, počinje vrlo rano, dugotrajan je i složen proces i još ne sasvim razjašnjen. Govori se o različitim mehanizmima, različitim pokretačima, teorije spominju i mogućnosti da se potreba za detetom može zadovoljiti i na drugi, alternativni način. Upozorava se na barijere koje stoje na putu da se ostvari želja za detetom.

Bez obzira na sve to, i bez obzira na to iz kog motiva, većina ljudi želi da ima potomke. To pokazuju sve ankete o željenom broju dece. Vrlo, vrlo je malo onih (ispod 1% kod nas) koji tvrde da ne žele dete.

Ljudi, dakle, sledeći svoj sopstveni motivacioni sklop (ma koliko ovaj bio različit kod svakog pojedinca u pogledu reprodukcije), odlučuju da ostvare cilj - da imaju dete, prvo, drugo, treće... Ali, ne uspevaju svi u tome. Sterilitet jednog ili drugog partnera je najčešće razlog da do trudnoće ne dođe. Ipak, u zavisnosti od vrste neplodnosti postoje i određeni različiti načini koji će ipak omogućiti mnogim takvim osobama da dožive roditeljstvo: roditeljstvo sa svojim biološkim potomkom, i pored problema u procesu reprodukcije jednog od partnera, roditeljstvo sa usvojenim detetom itd. O varijacijama na ovu temu i specifičnostima roditeljstva govoriće se u kasnijem delu knjige.

Trenutno više pažnje poklonićemo onom najčešćem i najuobičajenijem putu ka roditeljstvu - od želje, motivacije, preko trudnoće i rođenja, do roditeljstva. Kakav značaj ima taj period između začeća i rođenja za budućeg roditelja i njegovo roditeljstvo?

TRUDNOĆA

Čovek i žena postaju roditelji rođenjem deteta. Čin rođenja deteta je dakle i „rođenje“ roditelja. Ali kao što je i rođenju deteta prethodio dug period razvoja, tako i proces postajanja roditeljem počinje mnogo, mnogo pre nego što osoba zaista i postane roditelj. Jedan od ključnih perioda u ovom razvoju identiteta roditelja, i to kod oba roditelja, jeste period trudnoće. U tom smislu poglavlje o trudnoći je neizbežan deo ove monografije.

Vrlo pojednostavljena analiza trudnoće zasniva se na opisu glavnih fizičkih i psihičkih promena u toku uobičajene podele trudnoće na prvo, drugo i treće tromesečje. Prvo tromesečje kao fizički neprijatno za ženu (česta povraćanja i muke), sa obično povećanom osetljivošću i razdražljivošću. Drugo tromesečje kod većine žena prijatno i mirno, i treće opet neprijatno usled znatnih fizičkih promena, ali i povećane brige oko ishoda trudnoće i porođaja.

Naravno, o trudnoći ima mnogo više da se kaže. Studije o trudnoći (izuzimajući one koje obrađuju ovaj fenomen sa čisto medicinskog stanovišta) neki dele u tri skupine:

- psihijatrijske; opisuju se karakteristike psihijatrijskih poremećaja u vezi sa trudnoćom i porođajem, ponekad se traže uzorci.
- psihoanalitičke; obrađuju značaj trudnoće u životu žene sa stanovišta teorije psihoanalize,
- psihološke; istražuju se varijable ličnosti i povezuju sa različitim tokovima trudnoće i porođaja.

Moguća je i drugačija podela tekstova o trudnoći, podela koja je pogodnija za razumevanje dinamike onoga što se u toku trudnoće i neposredno po njenom isteku dešava na psihološkom planu. To su:

- a) studije koje vide trudnoću i rađanje kao neku vrstu teškoće, prepreke, nevolje koju treba prebroditi, da bi se zatim žena vratila na status „zdravog“, tj. predtrudnički period.
- b) studije i autori koji interpretiraju trudnoću kao period u kojem preovlađuju mogućnosti za razvoj i rast ličnosti žene.

a) *Trudnoća kao prepreka*

Mnogi autori spadaju u ovu kategoriju teorijskog opredeljenja. Za sve njih trudnoća je period intenzivnih promena koje mogu da dovedu do dezorganizacije i patoloških reakcija, posebno kod nezrelih i neurotičnih žena.

Sastavni deo ovog shvatanja je tvrđenje da se po isteku trudnoće žena vraća na stanje pre trudnoće. Direktno ili indirektno trudnoća se izjednačava sa nekom vrstom bolesnog stanja koje prolazi završetkom trudnoće.

U različitim studijama koristili su se različiti psihološki instrumenti koji su pokazivali promene u ispitivanim psihološkim varijablama kod trudnica. Nalazi najčešće kazuju da se skorovi vraćaju posle porođaja na vrednosti od pre trudnoće. Kao primer ovakvog pristupa može da se navede ispitivanje u kojem je utvrđeno da introvertirane žene postaju u trudnoći neurotičnije a ekstravertirane manje neurotične. Autori objašnjavaju svoje nalaze tako što tvrde da trudnoća deluje kao nespecifični stres na koji žena reaguje različito u zavisnosti od osobina svoje ličnosti.

Neki autori ovog opredeljenja pokušavaju da utvrde odrednice patoloških pojava u toku trudnoće ili porođaja. Koriste se obično upitnici ličnosti i često se utvrđuje da žene sa nekim osobinama ličnosti koje odstupaju od prosečnog (povećana anksioznost, konflikt oko prihvatanja uloge pola, emocionalna razdražljivost i sl.) imaju većih problema u toku trudnoće (kao što su preterano povraćanje, muka, toksemija u trudnoći, produženo vreme trajanja porođaja i sl.)

Izloženom pristupu ispitivanja trudnoće prigovara se da su merni instrumenti koji su korišćeni obično neadekvatni jer ispituju relativno stabilne osobe ličnosti i nisu dovoljno osetljivi na promene. Zamera im se što se mnogi zaključci zasnivaju na retrogradnom zaključivanju (npr. nalaz da se majke prevremeno rođenih beba više prisećaju stresnih događaja i da su sklonije psihosomatskim simptomima. Da to nije, možda, rezultat toga što su suočene s problemima prevremenog rođenja deteta, a ne uzrok prevremenog porođaja). Konačno, ako se zadržimo na opisu promena osobina ličnosti kao što su neurotičnost, anksioznost, još je malo podataka o tome šta žena zaista doživljava u toku trudnoće.

b) Trudnoća kao razvoj

Drugi pristup ispitivanju trudnoće je viđenje trudnoće kao razvojne faze, a ne kao prolaznog perioda, više ili manje neprijatnog, potencijalno opasnog. Osnovne razlike između ovog i prethodno izloženog pristupa sastoje se u sledećem: Od posmatranja isključivo promena u ličnosti, pristup „trudnoća kao razvoj“ uključuje i razmatranje interpersonalnih odnosa i karakterističnih promena u tim odnosima koje nastaju kao rezultat trudnoće i rođenja deteta. Takođe, razlika od prethodnog, razvojni pristup trudnoći uključuje i razmatranje razvoja koji nastaje neposredno posle trudnoće. Autori „razvojnog pristupa“ zainteresovani su za ličnost u celini, a ne samo neke njene osobine, za smisao i značenje koje trudnoća i dete imaju za ženu, i za promene u odnosima i statusu žene nastalim trudnoćom i rađanjem deteta.

Tvrđi se da je trudnoća kritična faza koja vodi novom nivou integracije i razvoju ličnosti. Trudnoća je „normalna kriza“ koja se javlja kod svake trudnice - kriza koja pod povoljnim uslovima vodi u sazrevanje. Ili, trudnoća je period povećane sklonosti osećanjima krize. Neki problemi se doživljavaju većim i važnijim i ličnost ne može da koristi uobičajeni repertoar svojih metoda za rešavanje tih i tako doživljenih problema.

Period najintenzivnijeg razvoja na psihološkom planu nastupa posle rođenja deteta, slažu se mnogi autori. Razvojne promene odnose se u prvom redu na promene u odnosima sa bliskim osobama, majkom trudnice, mužem; na promene vezane za prihvatanje biološke ženstvenosti pošto je trudnoćom, posebno prvom, žena neposredno i definitivno suočena sa svojim osobnim biološkim osobenostima; na promenu statusa, od ćerke svojih roditelja na majku svog deteta, od supruge na suprugu i majku, i konačno na postepeno privikavanje na ulogu i prihvatanje uloge majke budućeg deteta.

Ove promene koje nastupaju posle rođenja deteta obrađene su detaljnije u poglavlju „Razvoj roditelja kroz roditeljstvo“.

Neki autori, iako pristalice razvojnog pristupa, upozoravaju da nije svaka trudnoća automatski praćena razvojem ličnosti, što je potvrđeno ispitivanjem jednog uzorka neudatih trudnica koje su se odrekle svojih beba odmah po rođenju i kod kojih nisu registrovane promene koje bi govorele o sazrevanju u toku trudnoće. Takođe, trudnoća nije neophodna da bi žena sazrela, one koje nikad ne rode ne ostaju zato nezrele ili „nesavršene“.

Što se tiče komplikacija u trudnoći, autori se razilaze. Dok jedni detaljno obrađuju psihodinamiku svakog poremećaja, drugi će tvrditi da je simptomatologija vezana za ulogu trudnice dobrim delom kulturom određena. Midova (Mead, 1950) nalazi da su mučnina i povraćanje u trudnoći nepoznati simptomi trudnoće u nekim sredinama. Kod nekih su vezani samo za prvu trudnoću, kod nekih pak za svaku trudnoću. Većina žena će se uklopiti u okvire određene uloge koja prevladava u toj kulturnoj sredini i ispoljavati odgovarajuće simptome, tvrdi Midova.

Čini se da postoji razlika i u tome koliko socijalna sredina u kojoj žena živi shvata trudnoću kao bolesno stanje ili normalni period u životu žene. To će takođe odrediti i simptomatologiju, kao i ponašanje žene i partnera. Neki autori nalaze duže vreme porođaja kod onih trudnica koje trudnoću smatraju bolesnim stanjem.

Ipak, moglo bi se reći da svaka trudnoća zahteva od žene obradu specifičnih strahova vezanih za trudnoću i porođaj, za neizvesnost i nepoznatost ishoda trudnoće, nameće prilagođavanje na hormonalne i fizičke promene, promenu životnog stila, bar privremeno, menjanje pojma o sebi (self-koncepta), pripremu za novu ulogu - ulogu majke, u slučaju prve trudnoće, ili pripemanje za ulogu majke više dece sa neosporno povećanim i fizičkim i naročito psihološkim zadacima, kad je reč o sledećim trudnoćama.

Postoji još niz momenata koji otežavaju adaptaciju na trudnoću i roditeljstvo i čine ovu transformaciju u životu osobe težom nego ostale transformacije koje život zahteva. Recimo, rezultati više ispitivanja kazuju da su trudnoće samo u manjem broju slučajeva planirane, rezultati voljne odluke. Adaptacija na ono što je neplanirano i neočekivano obično je teža i duža od adaptacije na željeno i očekivano.

Iako ne pripada sasvim sadržini ovog teksta (jer je tekst prvenstveno o roditeljima pa tek onda o deci - onoliko koliko se to može razdvojiti), ipak treba spomenuti još jedan aspekt proučavanja trudnoće. To je uticaj emocionalnog statusa trudnice, posebno uticaj stresa, na razvoj fetusa. Ovim problemima bavi se jedna novoformirana grana psihologije - prenatalna psihologija. Sasvim ukratko, reč je o sledećem. Mnoge studije pokazale su nepoželjne posledice po dete, detetove osobine, ponašanje ukoliko je mati imala neprijatne i burne dane u toku trudnoće. Najviše se kao opasnost navode opšta napetost, dugotrajne bračne razmirice, finansijski problemi. Posmatranja na ženama trudnicama potkrepljena su mnogim eksperimentima na životinjama. Zaključuje se da je važno ostvariti dobre prenatalne uslove da bi se ostvarili optimalni uslovi za razvoj fetusa i deteta.

Ipak, napominju stručnjaci, treba se čuvati suprotnog efekta. Preterana zabrinutost o mogućim posledicama, loša emocionalna atmosfera u kojoj se razvija trudnoća štetna je, jer stvara ili pojačava upravo ono stanje koje svakako treba izbeći, a to je dugotrajna napetost i zabrinutost. Ipak, i pored toga što su mogućnosti za pojavu problem ponašanja pod uticajem prenatalnih događaja, konačno ispoljavanje poremećaja zavisice od sredinskih faktora posle porođaja koji mogu ublažiti ili poništiti negativne činioce koji su postojali u toku prenatalnog perioda. Ovo je dokazano i eksperimentima na životinjama i praćenjem razvoja većeg broja prenatalno ugrožene dece. Ne treba zaboraviti da je ljudska jedinka vrlo fleksibilna. Prenatalni period je samo jedan stadijum u životu jedinke, a posebno mala deca pokazuju veliku plastičnost.

Sve ovo kao dodatak tvrdnji da je trudnoća važan period i za ženu, i za dete, i za muškarce, da joj treba posvetiti punu pažnju i truditi se da se ostvare optimalni uslovi za dobar rast i razvoj svih koji su uključeni u ovaj fenomen.

Muškarac i trudnoća

Mnogi se zalažu da se govori o „trudničkom paru“, a ne o ženi trudnici. Muškarac je deo trudničkog para, a ne samo muž trudnice. Jer, i muškarac prolazi kroz jedan specifičan period u svom životu dok očekuje dete. I on, kao i žena, započinje formiranje svog identiteta roditelja pre rođenja deteta.

O muškarcu se najčešće govori kao osobi koja pruža ili treba da pruži emocionalnu podršku ženi u trudnoći, pa zatim i o značaju te podrške i posledicama ako podrška izostane. Posebno se ističe važnost podrške u prvoj fazi, kad se trudnoća još ne ispoljava spoljnim znacima i žena deli novost sa malim brojem ljudi, ponekad samo sa partnerom. Osim te indirektno uloge kao podrške ženi trudnici, danas se sve više razmatraju i specifična iskustva budućih očeva. Saznalo se da muškarci koji očekuju dete pokazuju povećano interesovanje za decu uopšte, govore o sopstvenom osećanju ispunjenja i ponosa nastalim usled trudnoće, da su obično vrlo zabrinuti za ishod trudnoće, da sada radije traže društvo poznanika koji su već očevi, da su više i češće u kontaktu sa svojim roditeljima nego ranije ili kasnije - kao da im treba podrška sad kad moraju sami da pruže više podrške trudnici. U toku trudnoće oni su obično manje uporni u svađama, pre popuštanju.

Stepen interesovanja za trudnoću kod muškaraca u saglasnosti je sa dužinom vremena koju oni posvete detetu u prvih 6 nedelja detetovog života. Pokazano je da je stepen zadovoljstva muškaraca u toku trudnoće povezan sa majčinim stepenom uživanja u detetu.

Govori se i o *kuvad*-sindromu. Naziv potiče od običaja „kuvad“ (*couvade*). Muž žene koja se porađa prati porođaj nizom radnji, različitih u različitim sredinama, koje imitiraju patnju žene koja se porađa i takvim ponašanjem skreće pažnju na sebe i traži određene privilegije koje mu pripadaju kao mužu porodilje i ocu deteta.

U toku poslednje dekade došlo je do značajnijih promena u viđenju i definiciji uloge muškarca u trudnoći. Osnovna promena sastoji se u redefiniciji njegove uloge od pasivne ka sve aktivnijoj. Ovaj pravac ide ukorak sa redefinicijom uloge pola i napuštanjem stereotipa o karakterističnim aspektima uloge pola.

Statistike pokazuju da muškarci sve češće aktivno učestvuju u toku trudnoće i porođaja žene, što opet dalje utiče na društvene norme, pa se od muškaraca sad i očekuje da su sve više aktivni. Kao primer neka posluži samo jedan podatak. U 1972. godini očevima je bilo dozvoljeno da prisustvuju porođaju u samo 27% američkih bolnica, a 1980. godine 80% bolnica u SAD dozvolilo je pristup očevima. Kao glavni razlog za ovo povećanje navodi se pritisak samih budućih roditelja da se tatama dozvoli prisustvovanje rođenju deteta. Porođaj, izjavljuje se, nije stvar žene i lekara, nego treba da je porodični događaj. Oca ne treba isključiti iz života deteta u tim prvim danima, niti ostaviti ženu samu kao da je to samo njeno dete, samo njeno zadovoljstvo, ili samo njena obaveza. Analizama toka porođaja kojima su prisustvovali i očevi utvrđeno je da je porođaj u proseku kraće trajao, da je upotrebljena manja količina lekova protiv bolova, da parovi govore o većem stepenu zadovoljstva događajem, govore o doživljaju zajedništva i utisku da su jače emocionalno vezani posle „zajedničkog“ porođaja. Otac koji više učestvuje u trudnoći, koji prisustvuje porođaju, pre, bolje i lakše prihvata ulogu oca (mereno kvalitetom interakcije sa detetom i dužinom interakcije, učestvovanjem u aktivnostima oko nege malog deteta). Koristi ima i mati, ali i dete koje ranije dolazi u bliži i intenzivniji kontakt s ocem (Entwisle, Doering et al. 1982).

PROCES NASTAJANJA I FORMIRANJA RODITELJA

DA LI POSTOJI MATERINSKI INSTINKT? ODGOVOR JE - NE

Kaže se da majke vole decu, neguju ih, brinu se za njih - sve to zato jer poseduju materinski instinkt. Međutim, pod instinktom se obično podrazumeva jedan složeni, automatski, urođeni niz aktivnosti koji jedinki omogućava da postigne određeni strogo definisani i ograničeni cilj. Pčela „zna“ kuda da leti, kako da sakupi med, kamo da ga stavi. Ptice grade gnezda, „znaju“ kad i kako to treba da se uradi. Ali ptica pri tom ne misli, ne odlučuje o materijalu i obliku gnezda, pčela ne zna za vrednost meda. Varijacije u postupcima ovih životinja su samo naizgled spontane. U stvari su već unapred programirane i dešavaju se kao mehaničke reakcije na određene stimulse. Upravlja se urođenim instinktom.

Da li je ponašanje majki automatsko, tako uvek isto strogo usmereno na jedan usko određeni cilj? Već obično nabranje samo nekih aktivnosti majki uveriće nas da to nije tako. Mati voli decu i neguje ih, ali i naljuti se na njih, opomene, kazni. Ona želi decu ali nisu retke majke koje ne žele decu ili koje postanu vremenom zasićene materinskim dužnostima, pokazujući želju da se bar privremeno odvoje od dece. Mati prilagođava svoje postupke shodno okolnostima i različito se postavlja prema svakom pojedinom detetu.

Materinski instinkt, ako je instinkt, trebalo bi da je uvek prisutan, bez obzira na okolnosti, kao automatska reakcija žene na rođenje deteta. Da vidimo da li je to tako.

- a) Statistički podaci iz 1780. godine kazuju da je u Parizu te godine rođeno 21000 dece. Od toga 1000 dece majke su same dojile. Za 1000 novorođenčadi njihove majke su unajmile plaćene dojilje. Ostalih 19000 beba poslato je van Pariza, u različita sela, u kuće siromašnih koji su za malu sumu novca, ponekad čak i bez novčane nadoknade, pristajali da se brinu o toj deci. Dalje, podaci kazuju da se mnoga od te dece nikad nisu vratila u svoje domove - umrla su. Neposredni uzrok smrti najčešće su bile infekcije probavnog organa, slaba uhranjenost, neotpornost na zaraze. Glavni uzrok bilo je neangažovanje samih majki za svoju decu i činjenica što su nejaku novorođenčad prepuštali nepoznatim i nezainteresovanim surogat-majkama. Deca se nisu vraćala kućama, pa ipak, praksa prepuštanja novorođenih beba drugima trajala je još mnogo godina (Badinter 1981, Rose 1982).
- b) druga vrsta statistike odnosi se na tragični i tužni fenomen odomaćen pod nazivom zlostavljana deca ili sindrom pretučenog deteta (battered child syndrome). Od 1962. godine, kad je objavljen članak Kempe i sar. pod nazivom „Sindrom pretučenog deteta“, (Kempe 1962), ovaj problem nije prestao da biva u središtu pažnje mnogih profesija. To ne znači da problem nije postojao i ranije - upravo suprotno, ali se o njemu nije javno raspravljalo. Praćenjem položaja deteta kroz istoriju lako je utvrditi da je ono tokom minulih vekova bilo izloženo različitim nevoljama i nebrizi od strane roditelja - daleko od one rado prihvaćene i forsirane predstave o srećnom detinjstvu.

Način povređivanja, težina povreda, mogući uzroci ovih i ovakvih postupaka prema deci i posledice po psihofizički razvoj deteta izlaze iz okvira ovog teksta. Fenomen zlostavljanja deteta od strane roditelja navodi se ovom prilikom kao povod za razmišljanje o postojanju materinskog instinkta. Da postoji, da li bi deca bila zlostavljana? Da li životinje zlostavljaju svoju mladunčad?

- c) Sledeće dve ilustracije govore o kulturama različitim od naše. Iz opisa Midove (Mead, 1935) pripadnika Mundugumor plemena stiče se utisak da im deca nisu dobrodošla. Nema znakova o postojanju intenzivnih roditeljskih osećanja prema deci. Mati je izrazito nestrpljiva tokom dojenja, požuruje bebu, prekida je, drži je kruto, bez iskazivanja bilo kakve nežnosti. Ona otvoreno pokazuje svoje nezadovoljstvo i ljutnju kad se dete razboli ili zadobije kakvu povredu. Odbija da detetu pruža sigurnost i zaštitu kad je uplašeno, odbija da ga pomiluje ili da prihvati detetovo iskazivanje ljubavi.

Vršeci antropološka istraživanja kod plemena Ik, antropolozi su došli do zaključka da su pripadnici ovog plemena ne samo hladni, neprijatni i negostoljubivi prema odraslima, nego i da je odnos majke i deteta takođe pun indiferentnosti, emocionalne uzdržljivosti i ravnodušnosti. Kod plemena Ik briga o deci prestaje kad dete napuni tri godine. Od tada ona su prepuštena sama sebi, bez ikakve pomoći odraslih, a najmanje samih roditelja. Odrasli ih ne hrane,

naprotiv, hrana se sakriva, a prema detetu, iako tako malom, odnose se kao prema još jednim ustima koja se grabe za ono malo hrane koja stoji na raspolaganju. Ljubavi, nežnosti i sažaljenja nema. Ako se dete povredi i padne, opeče, to je pre neka vrsta zabave za odrasle, nego povod da se detetu pomogne. Nepoverenje, sebičnost, okrutnost su jedine emocije koje su prisutne među pripadnicima ovog plemena, čak i dece u porodici. Novorođenče se, recimo, „slučajno“ ispuštalo i padalo i umiralo od povreda. Čedomorstvo u starom Rimu svedoči o apsolutnoj vlasti oca nad detetom, čak i odraslim detetom. U drugim sredinama posebno je često bilo korišćeno u slučajevima primećenih abnormalnosti kod novorođenčeta (Sparta). U nekim delovima Afrike jedan od blizanaca redovno je bio izložen smrti - na različite načine, ali uvek namerno. Razlog - sujeverje.

- e) I na kraju, ali ne manje važno, navode se kliničarima dobro poznate izjave žena neposredno pred porođaj ili odmah posle njega - o tome da ne osećaju nikakvu ljubav prema detetu koje očekuju ili su upravo dobili. Ove izjave obično su praćene zabrinutošću, osećanjem krivice i doživljavanjem same sebe kao loše majke. Jer, laičko poimanje stvari jeste da svaka mati, odmah i uvek, voli svoje dete. Ona žena-majka koja tu ljubav ne oseti odmah, sklona je da poveruje da odstupa od normalnog. I možda baš u ovom prvom i početnom periodu roditeljstva pogrešno verovanje u „automatsko“ javljanje ljubavi prema detetu može da ima dugoročne posledice. Iznađenje nedostatkom ljubavi prema detetu kod mlade majke može u stvari da poremeti normalan tok stvari i postepeno afektivno vezivanje koje bi inače s vremenom nastupilo između nje i deteta. U tom smislu je predznanje iz ove oblasti neophodno i vrlo poželjno za svakog novog roditelja.

Odsustvo automatskog vezivanja za mladunče registrovano je čak i kod životinja, npr. u onim posebnim slučajevima kada je mati majmunica, odrasla u potpunoj izolaciji, odbacila svoje mladunče, odbijala da ga hrani, da ga neguje. Tek uporni pokušaji mladunčeta da joj se približi „probudili“ su u njoj inače prirodno i spontano roditeljsko ponašanje karakteristično za tu vrstu (Harlow, Harlow et al. 1966).

Upravo navedene ilustracije imale su za cilj da poljuljaju verovanje o postojanju materinskog instinkta, instinkta u smislu potpuno biološki određenog reagovanja na mladunče, koje bi objasnilo celokupno materinsko/roditeljsko ponašanje. O čemu je, dakle, reč. Ako nije instinkt, ako majčina ljubav nije automatska reakcija prema detetu, šta onda stoji iza svih onih bezbrojnih, često neprijatnih, sigurno vremenski dugotrajnih postupaka koji sačinjavaju materinsku brigu i negu, materinsku ljubav i požrtvovanje za dete.

Objašnjavajući poreklo materinskog ponašanja, etolozi su veliku pažnju pridali tzv. „bebastom“ izgledu mladunčeta (Lorenz, 1965; Hess 1970, Lorenz 1996)). Osnovne karakteristike bebastog izgleda su: malene fizičke mere, srazmerno veća glava, kraći udovi, na glavi istureno čelo, razmaknute oči, isturene i zaobljene jagodice. Na planu ponašanja izgledu se pridružuje očigledna nespretnost mladunčeta u pokretima i kretanju.

Kad poseduje opisane karakteristike, takav objekt izaziva kod odraslih tipični afektivni i bihevioralni sklop reakcija - želju za bliskim fizičkim kontaktom, nošenjem, ljuljanjem, maženjem, zaštitom. Tvrdi se da bebast izgled služi kao pokretač - okidač (*"releaser"*) materinskog ponašanja.

Fulard i Rajling (Fullard and Reiling, 1976) iznose svoje podatke i, sažimajući nalaze ostalih, ukazuju da „bebast“ izgled i kod novorođenčeta čoveka, isto kao i kod mladunčadi ostalih životinja, izaziva pozitivnu reakciju odraslih, posebno osoba ženskog roda. U ogledu sa ispitanicima različitog pola i uzrasta utvrđeno je da se sa ulaskom u pubertet kod devojčica naglo povećava preferencije za stimulse sa „bebastim“ izgledom, što autori tumače kao potvrdu biološke podloge za roditeljsko ponašanje. Eksperiment se sastojao u tome što su se ispitanicima pokazivale serije crteža na kojima su sve više bile zastupljene osobine bebastog izgleda. Nađena je pozitivna korelacija između stepena bebastog izgleda na crtežu i stepena širenja zenica kod posmatrača, kao izraza pozitivne emocionalne reakcije.

Dakle, već sam fizički izgled novorođenčeta doprinosi responzivnosti roditelja. Ponašanje bebe dalje stimuliše roditeljevu responzivnost, kao što će biti opisano u tekstu koji sledi.

Novorođenče daje još jedan doprinos početnom funkcionisanju para roditelj - dete. Doprinos koji se obično ne može registrovati izolovanim posmatranjem jedne vrste. Naime, senzomotorni sistem kojim funkcioniše mladunče jedne vrste usklađen je sa senzomotornim sistemom odraslog te vrste. Ljudi koji su pokušali da podižu mladunčad ostalih vrsta vrlo brzo su postali svesni ovog nedostatka usaglašenosti. Na primer, mladi šimpanzo drži se u naručju tako čvrsto da to postaje neprijatno čoveku. To isto čvrsto držanje malog majmuna neosporno bi bilo prihvatljivo njegovoj biološkoj majci, a i neophodno za njegov dalji sigurni opstanak.

Tako, može se zaključiti da novorođenče svojim izgledom, svojim ponašanjem, svojim ranim repertoarom akcija i iniciranjem interakcije sa odraslim daje svoj doprinos i olakšava formiranje afektivne veze sa roditeljem. Roditelj, pak, poseduje izvesne predispozicije da reaguje roditeljski, reaguje na izgled, reaguje na njegov plač, znakove distresa, bespomoćnosti. Svojim prisustvom, svojim uticajima, novorođenče će kako odrasta i dalje uticati na oblikovanje ponašanja svog roditelja i tako formirati svog psihološkog roditelja. Stvoriće se jedinstvena i nikad ponovljiva veza između njih dvoje, roditelja i deteta.

MATERINSKA OSETLJIVOST (MATERNAL SENSITIVITY)

Danas se sve više govori i tvrdi da je u odnosu majke i deteta bitna jedna specifična odlika koja se naziva materinska osetljivost (*maternal sensitivity*). Materinska osetljivost je pojačana svesnost o postojanju deteta, sposobnost da se prepoznaju i pravilno tumače detetovi signali, da se odmah reaguje na detetove signale.

Einsvortova (M. Ainsworth, 1971) je otišla korak dalje u objašnjenju prirode materinske

osetljivosti i pokušala da ovu karakteristiku i meri. Ona smatra da u osnovi materinske osetljivosti stoji sposobnost da se stvari vide sa stanovišta deteta. Za to je potrebna određena količina sposobnosti za empatiju i odsustvo egocentričnosti.

Einsvortova je konstruisala skalu materinske osetljivosti - neosetljivosti kojom je određivala stepen do kojeg je pojedina mati posedovala ovu osobinu. Ona naglašava da ova osobina nije urođena, niti univerzalna kod svih majki. Skala počiva na posmatranju majčinih reakcija na detetove signale i neverbalne oblike komunikacije. Osetljiva mati je u stanju da vidi stvari sa bebinog stanovišta. Ona je spremna da primi bebine signale, da ih pravilno interpretira i reaguje na njih bez većih odlaganja. Ona pruža detetu ono što je dete očekivalo, šta mu treba. Ako to nije u mogućnosti da uradi iz nekih opravdanih razloga, onda obično bebi daje do znanja da je poruku primila i razumela i nudi detetu u zamenu nešto što može da bude zamena. Takva mati usklađuje svoje reakcije sa bebinim signalima i porukama. „Osetljiva“ mati nikad nije mati koja odbacuje dete ili ga zanemaruje. Za razliku od „osetljive“, koja reaguje na detetove signale, „neosetljiva“ mati skoro uvek sama započinje interakciju sa detetom ili interveniše prema svojim željama, raspoloženjima, ne obazirući se na detetovo traženje. Ona ili menja smisao detetovih poruka, interpretirajući ih u svetlu svojih sopstvenih želja i odbrana, ili uopšte ne reaguje na te poruke.

Einsvortova je određivala mesto pojedinih majki na ovom kontinuumu osetljivosti - neosetljivosti i pokušala da utvrdi vezu između ove osobine majke i različitih aspekata detetovog ponašanja. Ona nalazi, na primer, da su deca osetljivih majki sigurnija, u stanju su da istražuju nepoznata mesta koristeći pri tom majku kao izvor sigurnosti, kao osobu kojoj se povremeno vraćaju. Ta deca bez većih opiranja prihvataju kratkotrajna odvajanja od majki. Deca neosetljivih majki su ili toliko nesigurna da nisu u stanju ni da za trenutak ispuste majku iz vida, ili, upravo suprotno, nisu u stanju da koriste majku kao izvor sigurnosti u eksplorativnim igrama. Ponašaju se kao da mati nije ni prisutna, jer ona, takva mati, ionako ne pruža osećanje sigurnosti.

Šta je izvor, razlog majčine neosetljivosti ili smanjene osetljivosti. Po Einsvortovoj to mogu da budu razni faktori kao što su umor majke, njena depresivna raspoloženja ili preterana zaokupljenost nekim drugim delatnostima, u kući ili van nje. Postoje i uzroci slabog funkcionisanja majki koji spadaju u samu prirodu ličnosti majke. Neke majke, na primer, primećuju detetove signale ali ih pogrešno tumače, najčešće kroz neke svoje potrebe i odbrane. Neke majke, opet, odbijaju ideju da podrede svoju slobodu, komoditet, uhodane navike, detetovim potrebama i ritmu aktivnosti. I konačno, neke majke pokušavaju stalno da kontrolišu svoje bebe, nameću se i interferiraju, umesto da se rukovode detetovim potrebama i traženjima i ritmu.

Roditeljsko ponašanje, dakle, nije unapred ustaljeni, čvrsto oblikovani sklop ponašanja (što bi zahtevala teorija o materinskom instinktu). Ovaj sklop aktivnosti stupa na scenu s pojavom deteta, vrlo je promenljiv, određen je gore iznesenim biološkim činiocima, modifikovan društvenim normama i očekivanjima.

TEORIJA AFEKTIVNE VEZANOSTI (ATTACHMENT THEORY)

Reč je o teoriji koja se bavi *poreklom i razvojem* čovekove osećajnosti. Teorija afektivnog vezivanja nastaje kao reakcija na ranija shvatanja porekla čovekove osećajnosti koja su potrebu deteta za emocionalnim vezivanjem objašnjavali kao stečenu, izvedenu iz zadovoljavanja primarnih, fizioloških potreba. Prema teoriji afektivnog vezivanja ljudsko odojče se rađa kao socijalno biće čija primarna potreba je, pored potrebe za hranom, i potreba za emocionalnom vezom sa odraslom osobom.

Afektivno vezivanje (*attachment*) označava specifičnu emocionalnu vezu osobe koja neguje dete i tog deteta. Autor teorije je Džon Bolbi (Bowlby, 1973). On se ne slaže sa pojmom koji je do tada obeležavao odnos majka - dete u psihoanalitičkoj teoriji, sa pojmom emocionalna zavisnost. Bolbi tvrdi da je potreba za emocionalnom vezom primarna, a ne sekundarna, izvedena. Bolbi polazi od nalaza etologa koji opisuju fenomen utiskivanja (automatske veze u životinjskom svetu između potomaka i odrasle jedinke koja se formira odmah na početku života). Ovaj fenomen je urođen i ne-povezan sa ishranom. Da li nešto slično postoji i kod mladunčadi čoveka, pita se Bolbi. Pažljivim posmatranjem i analizom ponašanja sasvim malih beba Bolbi zaključuje da beba, iako fizički bespomoćna, poseduje čitav niz postupaka, akcija kojima utiče na odrasle.

Prema Bolbiju, dete se rađa sa kapacitetima za adaptivne forme socijalnog ponašanja, kojima ono traži brigu od majke i za uzvrat dobija negu, zaštitu, ali i model odnosa sa drugim ljudima. Ovakvo adaptivno ponašanje zasniva se na dva komplementarna bihevioralna sistema: detetov sistem kojim poziva na brigu i traži zaštitu i majčin sistem kojim obezbeđuje brigu. Interakcijom ova dva sistema razvija se afektivna vezanost.

U detetov sistem uključena su različita ponašanja od kojih su: sisanje, plač, privijanje, osmeh, dozivanje, praćenje odraslog. Ova ponašanja Bolbi objedinjuje nazivom signalna ponašanja i smatra da imaju dvojak funkciju:

- da dovedu majku u blizinu deteta (plač, osmeh, dozivanje) i
- da dovedu dete u blizinu majke (sisanje, privijanje i praćenje)

U kasnijim istraživanjima Bolbi napominje da će se broj i složenost ponašanja u detetovom kontrolnom sistemu afektivne vezanosti povećati. Ponašanja postaju raznovrsnija što omogućava sve čvršću i stabilniju vezu između majke i deteta. Detetov signalni sistem će se aktivirati u situacijama koje se opažaju kao pretnja, npr. u novom nepoznatom prostoru, sa nepoznatim ljudima. Na aktivaciju detetovog signalnog sistema majka odgovara aktivacijom sistema brige, to jest ponašanjima koja detetu smanjuju nelagodnost, strah, oprez. Ona ga smiruje, pruža osećanje sigurnosti.

U idealnim slučajevima ova dva sistema se potpuno nadopunjuju. Zahvaljujući ovakvom sistemu dete se oseća zaštićeno, zbrinuto i sigurno. Ukoliko majka ne uzvрати svojim sistemom brige, ukoliko je u pitanju majka sa slabom responsivnošću, doći će do slabo razvijene afektivne vezanosti.

Dakle, roditeljsko ponašanje formira se putem finog usaglašavanja oba sistema kojim su opremljeni i majka i dete, datim predispozicijama da se formira veza koja će omogućiti i preživljavanje jedinke, ali i opstanak vrste.

Prema teoriji afektivnog vezivanja majčina responsivnost za signale deteta je ključna determinanta kvaliteta afektivne vezanosti kao razvojnog procesa. Jer u odnosu na njenu dostupnost, na način odgovaranja na signale, dete postepeno gradi tzv. *unutrašnji radni model*. Sklapa sliku o majci na osnovu svakodnevnih, ponavljanih iskustava sa njom. Unutrašnji radni model biće osnova za sve kasnije afektivne veze u životu te osobe.

Vrste afektivne vezanosti koje se formiraju u interakciji detetovog sistema i majčinog sistema su:

Sigurna afektivna vezanost. Ukoliko je majka dosledno responsivna, dete formira sliku o majci kao o osobi koja ga prihvata, ali i o sebi kao biću vrednom pažnje.

Bebe koje pripadaju sigurnoj afektivnoj vezi rastu sa poverenjem u sebe, na osnovu poverenja koje su stekle u majčinu naklonost i dostupnost. Prihvaćena deca imaju dovoljno energije za istraživanje sredine, za razvojno adekvatne zadatke. Odrastaju u sigurne ljude. Njihovi kapaciteti da izađu na kraj sa životnim teškoćama su veliki i neopterećeni tragovima detinjstva. Svojoj deci oni prenose sigurnost, poverenje i toplinu direktnog kontakta;

Nesigurna - povučena afektivna vezanost. Ove bebe, kroz svoja svakodnevna iskustva razvijaju radne modele majki kao dosledno odbijajućih. Naime, naučeno nizom odbacivanja da se očekivanja neće ispuniti, dete umanjuje sopstvena očekivanja i potrebu za vezivanjem, ostajući u distanciranom kontaktu sa majkom. Time se štiti od novih razočaranja, ali i uverava svoju majku da je neće opterećivati, te da mu može dozvoliti da postoji;

Nesigurna - ambivalentna vezanost. Ove bebe razvijaju radni model majki kao selektivno responsivnih. Prema teorijama učenja neredovni režim potkrepljivanja pojačava reagovanje, u ovom slučaju afektivno vezivanje. Beba se dakle izraženije vezuje za majku povećavajući zahteve za pažnjom do krajnje zavisnosti. Ovo je biološki adaptivno ponašanje jer povećava šansu da dete preživi, ali preuzimajući više odgovornosti za uspostavljanje kontakta nego što je optimalno, ono nema dovoljno energije za zadatke koji su uzrasno odgovarajući. Subjektivno iskustvo koje tako stiče takođe nije optimalno. Jer, slabije istraživanje sredine uslovljava pojavu straha od sredine. Dakle, ova biološka adaptacija vodi dete u psihološki maladaptivnu situaciju. U strahu da će izgubiti majku, beba je i pojačano nadgleda, kontroliše. Sva ova pažnja usmerena ka majci ponovo znači nedovoljno pažnje, interesovanja za sredinu. Neki nalazi sugerišu i postojanje povezanosti između nesigurno ambivalentnog oblika vezivanja i nižeg stepena razvijenosti intelektualnih sposobnosti. Nesigurna, ambivalentna deca i kao odrasli ljudi ostaju preokupirana svojim odnosom sa roditeljima. Blokirani nerazrešenim konfliktima, besom ili tugom, oni nemaju snage za situacije „ovde i sada“. U interakciji sa detetom, kao da stalno imaju „loš tajming“. Znači, ne reaguju na signale koje dete šalje, nedostupni su kad su potrebni, a čak i previše uključeni onda kad dete to ne želi. Njihovu pažnju posebno privlače ispoljavanja straha kod deteta i tada obavezno reaguju. Ali, umesto da ohrabre dete u naporu da prevaziđe strahove, oni ga prezaštićuju, ometaju u istraživačkom ponašanju;

Dezorijentisano-neodlučna afektivna vezanost. Ova mala grupa izdvojena je tek u skorije vreme. Naime, proučavanja dece čiji su roditelji bili zlostavljani (Crittenden, 1985, prema M. Main, 1990) ili su patili od manijako-depresivne psihoze (Radke-Yarrow, Cummings et al. 1985), prema M. Main, 1990), pokazala su da se neka deca nisu mogla klasifikovati ni u jednu od ponuđenih kategorija. Ono što je odvojilo ovu decu nije bio novi kvalitet nego različiti indeksi dezorganizacije i

dezorijentacije, kao što su kretanje ka zidu i naslanjanje na zid kao forma uplašenog reagovanja na stranca, penjanje i padanje pri ulazu roditelja u sobu, ukočenost svih pokreta, stereotipna ponašanja. I kao odrasli ljudi osobe dezorijentisanog afektivnog obrasca ne uspeavaju da formiraju konzistentnu sliku sebe i sliku drugih. Njihov unutrašnji model je konfuzan, preplavljen anksioznošću, usled koje je njihova najčešća životna strategija izbegavanje.

Dakle, tipovi afektivnog vezivanja osim što odražavaju kvalitet ranog iskustva deteta u pogledu roditeljske brige predviđaju i važne aspekte socijalnog razvoja. Sledbenici teorije afektivnog vezivanja su utvrdili sva četiri tipa veza i na starijim uzrastima, pa i kod odraslih osoba. Njihova istraživanja daju empirijsku potvrdu o tome da je afektivna vezanost značajan deo emocionalnosti odraslih, odnosno da je unutrašnji radni model, stečen u ranom detinjstvu naš kapital do kraja života (Stefanović-Stanojević, Mihić et al. 2012).

DA LI POSTOJI KRITIČNI PERIOD ZA RAZVOJ MATERINSKE PRIVRŽENOSTI BEBI

Neka istraživanja koja su se bavila interakcijom majka - dete utvrdila su da rana iskustva majki sa detetom utiču na njeno kasnije ponašanje, što opet znači da rana iskustva mogu da imaju dugoročne efekte po odnos između majke i deteta. U kontekstu ovakvih nalaza postavilo se pitanje da li je period neposredno posle porođaja možda kritični period za razvoj materinske privrženosti detetu, kao što je to slučaj kod nekih životinjskih vrsta. Naime, ukoliko se ženka odvoji od mladunčadi odmah po rođenju, ona ih kasnije neće prihvatiti kao svoje.

Prevedeno na jezik prakse ovo pitanje glasi: da li privremeno odvajanje novorođenčeta od majke, što nalaže rutinska procedura u savremenim porodilištima, a naročito intenzivno i vremenski dugo je ovo odvajanje u slučajevima prevremeno rođene dece, izaziva nepoželjne posledice po kasnije materinstvo. U postavljanju ovih pitanja pošlo se od pretpostavke da hormonski status majke neposredno posle porođaja eventualno olakšava prihvatanje deteta i da kontakt preko svih čula takođe možda može da olakša afektivno vezivanje majke sa detetom. Jedan broj studija je svojim nalazima ukazao na pozitivan uticaj većeg broja kontakata majki sa detetom u ranom uzrastu - majke kojima je dozvoljeno više kontakata u prvim danima posle porođaja pokazivale su kasnije više topline prema deci i bile adekvatnije u svojim postupcima od majki kojima je dozvoljen uobičajeni, manji broj kontakata. Međutim, naknadnim preispitivanjem ovih rezultata utvrđeno je da su sličnosti u ponašanju majki iz ove dve grupe veće nego što su razlike. Još novija istraživanja potvrdila su ovakve korekcije prvih nalaza o važnosti ranih kontakata majki sa detetom. Jedna grupa istraživača, na primer, upoređivala je ponašanja majki na vreme rođenih beba kojima je omogućen samo uobičajeni broj kontakata sa bebama, tokom prva tri dana posle porođaja, sa ponašanjem majki kojima je omogućeno više kontakata sa novorođenčeta. Godinu dana kasnije majke iz druge grupe poklanjale su više pažnje detetu, brže su reagovala na detetov plač. Međutim, u ostalim situacijama nisu pronađene razlike između majki ove dve grupe.

U jednom drugom istraživanju upoređeno je ponašanje tri grupe majki: majke na vreme rođenih beba, majke prevremeno rođenih beba kojima je dozvoljen samo vizuelni kontakt sa

novorođenčeta i majke prevremeno rođenih beba kojima je dozvoljeno da učestvuju u brizi i nezi oko bebe onoliko koliko su to uslovi dozvoljavali ali više nego što je to uobičajeno. Jedan mesec nakon izlaska iz porodilišta između majki na vreme rođenih beba i majki prevremeno rođenih beba razlika nije bilo. Nisu nađene razlike niti u učestalosti onih oblika ponašanja koji svedoče o postojanju afektivne vezanosti između majke i deteta, kao što su nošenje, dodirivanje, gledanje u bebu, pričanje bebi, pevanje, niti su razlike nađene u vremenu koje su majke posvećivale svojim bebama. Među majkama prevremeno rođenih beba takođe nije bilo razlike, bez obzira na to da li im je dozvoljen samo vizuelni kontakt ili i fizički kontakt. Jedino su one majke koje su iskusile najduže odvajanje bile nešto manje sigurne u sebe i svoje sposobnosti da se adekvatno brinu za bebe. Ova istraživanja su ponovljena u više navrata i istraživači takođe ne nalaze razliku u kvalitetu materinskih postupaka između majki kojima je dozvoljeno da prvih dana nose u naručju svoje prevremeno rođene bebe i onih kojima to nije dozvoljeno.

Iz svih iznesenih istraživanja može se zaključiti da nema dokaza da postoji neki vremenski usko ograničeni period neposredno posle porođaja (kao što se pretpostavljalo) koji bi mogao da se označi kao „kritični period“ za razvoj privrženosti prema detetu - kritični u tom smislu da se emocionalna veza između roditelja i novorođenčeta više neće uspostaviti - kao što je to slučaj kod životinja. Afektivna veza će se formirati u zavisnosti od faktora o kojima je bilo reči u prethodnom poglavlju. To ipak ne znači da su prvi kontakti majki sa detetom odmah posle porođaja nevažni za oblikovanje odnosa između majke i deteta na kasnijem stupnju razvoja deteta. To isto važi i za rane kontakte očeva sa bebama, iako o ovom drugom ima deleko manje podataka i istraživanja.

Naime, u pedijatriji je opšte prihvaćena činjenica da deca sa visokim stepenom rizika u najranijem uzrastu (prevremeno rođena deca, ili bolesna novorođenčad, i sl.) imaju veće šanse za dobar ishod ukoliko im se omoguće i obezbede prisustvo i intenzivna briga majke. U slučajevima nedonešene dece sve češće se sreće praksa što ranijeg uspostavljanja fizičkog kontakta deteta sa majkom, što je pokazalo veoma povoljne rezultate po fizički i mentalni razvoj te dece. Ako se pođe od prihvaćene istine da povratna sprega uvek postoji, u ovom slučaju to bi značilo da će dete koje bolje napreduje zahvaljujući intenzivnim kontaktima sa majkom imati povratni uticaj na majku i izazvati pozitivnu i jaču afektivnu reakciju majke, a ovo će biti od presudnog značaja za dalji razvoj tog deteta.

I ne samo deca u riziku. Da je što raniji kontakt sa majkom poželjan, prihvaćeno je do te mere da su se u svetu počeli da menjaju običaji i norme ponašanja u mnogim porodilištima. Osnovni cilj svih tih promena je da se dete stavi što pre u neposredni kontakt sa majkom. Na primer, još pre nego što se prereže pupčana vrpca, novorođenče se polaže na telo majke. Zatim, dete se smešta u blizini majke, u istoj sobi (*rooming in*), bez uobičajenog odvajanja novorođenčeta u posebna odeljenja za novorođenu decu, kao što je to bio običaj, i još uvek jeste, u mnogim porodilištima.

Prema tome, iako period posle porođaja nije „kritični period“ za razvoj privrženosti prema detetu kod majki, masa podataka svedoči da su rani kontakti roditelja i deteta vrlo značajni za razvoj deteta. Potvrđeno je takođe da ovi kontakti olakšavaju i razvoj odgovarajućih roditeljskih osećanja,

čvrstinu i kvalitet kasnijih odnosa između roditelja i deteta, i to i kod majke i kod oca (videti poglavlja „Trudnoća“ i „Otac“ za dodatne informacije).

Znači, posleporođajni period nije kritični period za formiranje materinske privrženosti prema bebi, ali je „kritičan“ u jednom drugom smislu, odnosno izrazito važan u razmatranju psihologije roditeljstva.

DA LI POSTOJI BIOLOŠKA PREDODREĐENOST ŽENE DA SE BRINE O DECI

Tačno je da je tokom duge istorije naše civilizacije majka obavljala najveći deo nege, ako ne i svu negu deteta. Ovo važi i danas za većinu društvenih zajednica u svetu. Otac po pravilu ima malu ulogu u nezi i brizi oko deteta.

Ipak, bilo bi pogrešno ako bismo iz takve situacije izvukli zaključak da postoji biološka predodređenost u tom smislu da jedino žena ume da adekvatno neguje potomke.

Značajni su nalazi ispitivanja koji govore da muškarci isto kao i žene razlikuju različite vrste plača kod beba i da plač pravilno tumače pridajući mu odgovarajuću poruku. Isto tako, fiziološke promene koje se javljaju kod odraslih kad je dete uznemireno i intenzivno i dugotrajno plače (npr. povišeni krvni pritisak i sl.), iste su i kod očeva i kod majki. Majke nisu, dakle, biološki predodređene da bolje i adekvatnije reaguju na detetove signale (Frodi, Lamb et al., 1978).

Ispitivanja pokazuju, takođe, da su očevi podjednako uspešni u nizu aktivnosti vezanih za brigu i negu dece, kao što su hranjenje, povijanje i sl. i da su vrlo uspešni u nizu aktivnosti vezanih za brigu i negu dece, kao što su hranjenje, povijanje i sl. i da vrlo uspešno i spremno prepoznaju i reaguju na mnoge detetove neverbalne signale i poruke, jednom rečju da mogu da budu i jesu kompetentni roditelji.

Kompetencija roditelja mogla bi da se definiše kao osetljivost roditelja da interpretira detetove signale i reaguje na detetove potrebe. Uspeh u brizi o detetu i igri sa njim zavisi u velikoj meri od prepoznavanja malih promena u detetovom ponašanju i adekvatnog reagovanja na te signale. Iz upravo spomenutih studija, kao i onih koje će biti prikazane u tekstu koji sledi, moglo bi se zaključiti da očevi mogu da budu isto tako kompetentni kao i majke u ispunjavanju roditeljske uloge (videti kasnija poglavlja).

Interesantni su nalazi da se očevi podjednako uspešno angažuju oko dece kad im se pruži prilika za to, da su podjednako zainteresovani za decu, što daje osnovu za tvrđenje da su razlike koje neosporno postoje u količini vremena i učestalosti učestvovanja očeva u podizanju dece kulturom određene. Očekivanjima sredine u kojoj se živi povinuju se i očevi, da ne bi ispali drugačiji od ostalih muškaraca, ali i žene, ne dajući dovoljno prilike očevima da preuzmu brigu oko dece.

Antropološka istraživanja kazuju da postoje sredine u kojima oba roditelja podjednako uspešno dele brigu oko dece. To je slučaj sa nekim plemenima sa Melanezije, Okinave, Filipina gde otac značajno učestvuje u hranjenju, brizi i podizanju dece. To je slučaj i sa sve većim brojem savremenih mladih očeva.

Roditeljsko ponašanje kod majmuna i čovekolikih majmuna takođe bi moglo da nas navede na zaključak o biološkoj predodređenosti ženskog pola da podiže potomstvo. Ove životinje imaju strogu podelu obaveza i dužnosti, s tim što je ženka primarno zadužena za mladunčad. Pa, ipak, ima studija koje opovrgavaju i takve zaključke. Ostavljeni nasamo sa mladuncima, mužjaci mnogih vrsta majmuna preuzeće ulogu ženke i uspešno je obavljati. Izgleda da je najčešći faktor malog učešća mužjaka majmuna u nezi mladunčadi stav ženki koje slabo ili nikako ne prepuštaju mlade.

Da li hormonske promene u toku trudnoće i porođaja čine ženu - ženu spremnijom za adekvatniju brigu oko mladih. Čini se - ne. Ove promene u hormonskog statusu ionako su kratkog veka, a eksperimenti na miševima sa jedinkama koje nisu izložene specifičnim promenama hormonalnog statusa (tj. ženke koje nisu imale potomke; mužjaci) govore o podjednakoj spremnosti ovih da se brinu o mladima. Svi ovi nalazi imaju za cilj da ukažu da, po svemu sudeći, ne postoji biološka predodređenost jednog pola - ženskog - da se brine o mladima čak ni kod većine životinjskih vrsta. Prema tome, nema biološkog opravdanja da nega dece pripadne isključivo jednom od roditelja - skoro uvek majci, da su očevi po strani, da imaju samo drugorazrednu ulogu u podizanju dece.

DA LI JE ZA ISPUNJAVANJE RODITELJSKE ULOGE NEOPHODNA POSEBNA OBUKA

Roditeljeve obaveze i dužnosti prema detetu obuhvataju široku lepezu različitih aktivnosti, podrazumevaju snalaženje u raznim veštinama nege i brige oko deteta, poznavanje problema zdravstvene zaštite i ishrane, pedagogije, fizičkog i psihičkog razvoja, i još mnogo toga. Jedan deo ovih znanja i veština ranije se spontano prenosio sa generacije na generaciju, preko zajedničkog života više generacija, u okviru tradicionalnih proširenih porodičnih zajednica. Savremena nuklearna porodica, posebno gradska, izolovana i u generacijskom smislu i sa većom distancom od mreže suseda, ne pruža mladima mogućnost da vide, da posmatraju negu male dece i da usvajaju znanja o roditeljskim funkcijama na primerima iz neposredne okoline. Mladi ulaze u brak i roditeljstvo nepripremljeni. Govori se o sve težoj adaptaciji danas na roditeljstvo, o krizi koja nastaje rođenjem prvog deteta, i o potrebi da se mladi pripremaju za roditeljske uloge.

Drugi razlog zbog čega se sve češće pokreće rasprava o uvođenju formalne obuke za roditelje jeste jedno sveopšte usmerenje savremenog društva na dete. Dečji život, dečje potrebe i prava nikad ranije u istoriji nisu privlačile toliko pažnje. Insistira se da detetu treba pružiti optimalne uslove za razvoj, govori se o važnosti da se detetu obezbedi „srećno detinjstvo“. Da bi se to postiglo, na prvom mestu i najvažnije je da se što je više moguće poboljša kvalitet roditeljstva. Otuda i razmatranje potrebe o uvođenju obuke za roditelje.

Kelmer Pringle (Pringle, 1980) tvrdi da bi materinstvo trebalo da se prizna kao važan i visoko stručan posao sa mnogobrojnim i raznolikim zahtevima i vrlo odgovoran posao. I to je možda jedini odgovoran posao u našem društvu za koji svako misli da je sposoban da ga izvrši bez prethodnih priprema. Pri tom se u potpunosti zanemaruje faktor sklonosti, sposobnosti i obučenosti da se takav posao uspešno obavlja.

Odgovorno roditeljstvo, kaže ona, trebalo bi da podrazumeva svesno opredeljenje da se postane roditelj tek nakon uvida u zahteve koje roditeljstvo postavlja. Kritičari ovoga stava vrlo žustro reaguju objašnjavajući da jedna mlada osoba ne može da ima puni uvid u zahteve koje roditeljstvo postavlja pre nego što iskusi sva zadovoljstva i sve probleme koje roditeljstvo nosi sa sobom.

Ista autorka insistira na neophodnosti obavezne pripreme za roditeljstvo. Ono bi po njoj trebalo da započne još u osnovnoj školi i da se sastoji od vrlo ambicioznog i detaljno zamišljenog programa koji obuhvat čitav spektar informacija i saznanja iz života, iz oblasti koje se tiču i utiču na kvalitet roditeljstva, a ne samo uputstava o nezi novorođenčeta.

U Sjedinjenim američkim državama takođe je sve popularnija ideja o obuci za roditelje. Uvedeni su mnogobrojni kursevi za obuku budućih roditelja. Međutim, dok su se uglavnom svi dosadašnji kursevi te vrste zadržavali prvenstveno na tome kako roditelje naučiti da dobro neguju svoju bebu fizički, Amerikanci su se, poneseni saznanjima o ranom kognitivnom razvoju i važnosti intenzivne stimulacije u ranom dečjem uzrastu, usredsredili na organizovanje takve obuke za roditelje koja bi ih osposobila za maksimalno uspešno stimuliranje i „upravljanje“ kognitivnim razvojem svoga deteta, a sve sa namerom da dobiju intelektualno i kognitivno sposobniju decu.

I u mnogim drugim zemljama organizuje se obuka za roditelje. U Švedskoj se ozbiljno govori o uvođenju obavezne edukacije za roditelje. Neki švedski stručnjaci su predložili da žena ne bi smela da rodi dete dok ne prođe kroz sistem kurseva koji bi je osposobili za roditeljske funkcije. Nije jasno kako bi vlasti sprovele potpunu zabranu rađanja pe nego žena završi kurs za roditeljstvo, niti je jasno zašto bi samo žena trebalo da završi kurs. Posebno je osetljiv etički aspekt ovakve jedne mere. S kojim pravom zabrane i uslovljavanja pojedinca u ostvarenju njegovih osnovnih prava da postane i bude roditelj.

Zagovornici obavezne obuke za roditelje očigledno podrazumevaju da bi određena količina informacija već sama po sebi poboljšala kvalitet roditeljstva (na primer informacije o tome kako poviti bebu, kako dojiti, kako hraniti itd.). Čini se da je ovakva pretpostavka pogrešna. Intelektualizovanje o ovim problemima samo otežava situaciju jer ono što je bitno u roditeljstvu nije samo količina znanja. Bitni su atmosfera u kojoj roditelj obavlja sve te aktivnosti, način na koji reaguje, njegove želje i spremnost da bude dobar roditelj, kao i uspešno uspostavljena emocionalna veza između roditelja i deteta. Pored već opisanih uslova koji omogućavaju osobi da postane kompetentniji roditelj i spoljašnjih uslova koji mogu da olakšaju i pospeše kvalitet roditeljskog funkcionisanja, ono što bi možda moglo još da se pruži roditeljima, bila bi moralna podrška da ono što rade kao roditelji dobro rade, da treba da reaguju spontano, bez krutih pridržavanja uputstava, da usaglašavaju svoje potrebe

sa potrebama deteta. Izvesne informacije sigurno bi dobrodošle mnogim mladim roditeljima, pre svega poznavanje osnovnih činjenica o ishrani i zdravstvenoj zaštiti bebe, ali čak ni to ne bi trebalo da budu saveti kako mora da se postupa. Uostalom, svi takvi saveti podložni su promenama tokom vremena, odnosno menjaju se shodno trenutno važećim principima o odgovarajućoj nezi i podizanju dece.

Osnovni problem kad se govori o edukaciji za roditeljstvo leži u tome kako da se one informacije koje su neophodne dostave roditeljima a da se čitav postupak ne pretvori u prenošenje strogo određenih uputstava. Ono što roditelj radi nije veština koja može da se nauči, nego sposobnost (Kitzinger, 1978). Nije toliko važno da li će mati spretno poviti bebu, niti je držati „pravilno“ dok je doji ili dok je kupa (uostalom, šta je to pravilno kad smo suočeni sa takvim kulturnim varijacijama u načinu na koji se te aktivnosti obavljaju). Važno je da ona to želi da radi, važno je da u tome uživa, da je pri tom spontana, da je voljna da reaguje na neverbalne signale koje joj dete daje, da je voljna i u stanju da svoje postupke menja i adaptira prema detetovim signalima. Materinstvo se ne uči. Materinsko ponašanje se spontano javlja i spontano dalje razvija. Taj deo roditeljstva se ne može naučiti na kursevima. Neosnovana su očekivanja da bismo organizovanom obukom za roditelje dobili bolje očeve, bolje majke, a zatim i „bolje produkte“ - decu.

Verovatno ima istine u tvrdnji nekih autora da bi obuku ove vrste prihvatili opet samo oni inteligentniji roditelji, sa višim obrazovanjem i više izraženom potrebom da uspešno obave svoje roditeljske funkcije. Njima je, u stvari, ta vrsta obuke najmanje potrebna.

Ako pođemo od činjenice da u osnovi uspešnog roditeljstva stoje roditeljeva osetljivost, njegove želje, motivacija da bude dobar roditelj, onda je sigurno da se te odlike ne mogu veštački razvijati putem formalnih oblika obuke. Mati koja poseduje visok stepen materinske osetljivosti osetiće da li su njeni postupci prema detetu dobri ili ne, sama će ih menjati i adaptirati i za to joj nije potrebna specijalna obuka. A ako osetljivosti nema, onda ni samo poznavanje činjenica neće biti od pomoći. Ukoliko bi se ipak prišlo organizovanju neke vrste obuke za roditelje, onda bi to moralo da se organizuje na vrlo fleksibilan način, putem neke vrste individualizovane nastave, primereno za svakog roditelja posebno i, što je naročito važno, primereno za svako dete posebno, njegove specifične individualne karakteristike i probleme. Čak i tada bi ostala opasnost da obuka poremeti spontanost u roditeljskim postupcima, da smanji roditeljevu spremnost da prilagodi svoje postupke pojedinim specifičnim situacijama.

Da li onda obuka za roditelja može da poveća kvalitet roditeljstva? Čini se samo u jednom vrlo uskom području, naročito kod roditelja prvorođene dece, dajući im uputstva o osnovnoj nezi deteta neposredno posle porođaja dok se ne osamostale u svojoj ulozi roditelja, zatim kod roditelja iz socijalno-kulturno uskraćenih sredina, i zatim u nekim specifičnim situacijama, na primer kod roditelja psihofizički hendikepiranog deteta, gde hendikep deteta traži više nego uobičajenu osetljivost na detetove signale i više nego uobičajenu vrstu nege deteta.

Ako bi trebalo da se jednostavno odgovori na sve raznorazne dileme koje roditelji danas susreću, možda bi moglo da se kaže da nije važno kojih uputstava da se roditelj pridržava. Najvažnije je da se osloni na sebe samog i svoje procene onoga šta je najbolje za njegovo dete. Jer svako dete je različito, a roditelj će najpre osetiti, proceniti šta svakom pojedinom detetu treba. Verovati u sebe, imati poverenja u svoje sposobnosti i osećanja je vrednije od bilo kakvog recepta za podizanje i vaspitavanje jednog deteta. U osnovi svih postupaka treba da stoji napor da se dete ne ošteti, da mu se da prostor za razvoj njegovih kapaciteta. I da mu se pruži dovoljno ljubavi i podrške, da se podstakne njegovo samopouzdanje. A „srećno detinjstvo“ će nastati kao logična posledica takvog stava.

Verovatno je tačno da su danas deca ekonomski bezvredna (u odnosu na vreme kad su privređivala u porodici), ali su emocionalno dragocena.

RAZVOJ RODITELJA KROZ RODITELJSTVO

Ako izuzmemo retke slučajeve maloletnih roditelja u našoj kulturnoj sredini i u sadašnjem vremenskom trenutku (2%), čovek i žena obično postaju roditeljima nakon što su prošli zakonsko-pravnu granicu sticanja odraslosti. Oni su odrasli ljudi.

To vrlo često stvara iluzije da su oni i zrele, već formirane ličnosti. Dobro je poznata, međutim, činjenica da zrelost ličnosti nije vezana za kalendarski uzrast, da se postiže često mnogo kasnije, u nekim slučajevima i nikad u potpunosti. Kasno sazrevanje otežava neophodne adaptacije na nove i različite ličnosti, a može da dovede i do težih konflikata i poremećaja.

Muškarac i žena ulaze, dakle, u bračnu zajednicu kao odvojene jedinice, unoseći u nju svoju specifičnu strukturu ličnosti, nivo postignute zrelosti, svoju prošlost, konflikte, svoju idiosinkratsku jedinstvenost. U ovom delu teksta će se govoriti o roditeljstvu u uobičajenoj partnerskoj stabilnoj vezi ili braku, prvenstveno zbog toga što najveći udeo rađanja (preko 90%) čine rađanja u takvim vezama. Svi ostali vidovi i varijante roditeljskih zajednica predmet su posebnog dela ovog teksta. Gledana spolja, bračna zajednica predstavlja jednu celinu i kao takva predmet je proučavanja sociologa, antropologa, politikologa, ekonomista i niza drugih profesija.

Za psihologa, ona je prvenstveno zajednica dvoje ljudi. Uobičajeno je da se govori o bračnoj zajednici kao „sistemu sastavljenom od dva podsistema“. Ovaj „sistem“ biće ranije ili kasnije (u većini slučajeva - pošto su brakovi bez dece relativno retki) obogaćen još jednim članom - detetom. Dijada postaje trijada.

U novoj porodičnoj zajednici stvaraju se četiri različite vrste odnosa:

- a) odnos majka - otac (ovaj odnos prethodi i dobrim delom određuje ostale odnose).
- b) odnos majka - dete.

- c) odnos otac - dete.
- d) odnos majka - otac - dete.

Sva ova četiri odnosa imaju svoje specifičnosti i emocionalne i psihodinamske karakteristike. I koliko god da su specifični po svojoj zasebnosti, oni su neminovno usko međusobno isprepleteni i u stalnom međusobnom uticaju. Izolovano se posmatraju jedino sa ciljem da se bolje objasni, razume i pravilnije shvati konačni produkt, tj. karakteristična atmosfera u porodici.

Kako će se osoba snaći u ovoj složenoj mreži odnosa? To prvenstveno zavisi od nivoa postignute zrelosti ličnosti, od njene uravnoteženosti u trenutku kad postaje roditelj. Adaptacija na život u zajednici već je zahtevala izvestan napor. Poznate su krize koje se javljaju u početku braka i od njihovog uspešnog razrešavanja ili neuspeha zavisi umnogome dalji tok i kvalitet bračnog života. Dolazak deteta izaziva bitne promene u uspostavljenoj strukturi odnosa i traži dopunske adaptacije od bračnih drugova. Govori se o psihološkoj ceni koju dete ima za roditelja posebno, ali i za brak u celini (Kapor-Stanulović 1981).

Razvoj identiteta roditelja počinje pre nego što čovek i žena postanu biološki roditelji. Neke više ili manje formirane želje, ideje, predstave o sebi kao budućem roditelju javljaju se još u najranijem detinjstvu. Identifikujući se sa svojim roditeljima, deca poprimaju određene oblike ponašanja svojstvene roditeljima i usvajaju njihove stavove, način reagovanja, sisteme vrednosti. U periodu do svoje zrelosti ovaj razvoj ide u smislu selekcije prihvatljivih i odbacivanja neprihvatljivih odlika svojih roditelja kao roditelja.

Na verbalnom planu susreću se mnoge kritike roditeljskih postupaka i, ponekad, formulacije planova mladog čoveka o tome kakvu on ima nameru da bude roditelj.

Razvoj identiteta roditelja, punim intenzitetom, međutim, dešava se za vreme trudnoće. Ovo važi i za buduću majku, ali i za budućeg oca (videti poglavlje „Trudnoća“). Trudnoća nije iskustvo samo žene. Kroz svoju interakciju sa ženom muškarac je direktno i indirektno izazvan da se priprema za svoje očinstvo - za ulogu oca.

Stručna literatura obiluje opisom i analizom naizgled „čudnih, neuobičajenih, neočekivanih“ ponašanja budućih očeva u vreme trudnoće njihove supruge. Svi ti slučajevi ukazuju na teškoće koje se javljaju kod muškaraca u adaptaciji na skoro očinstvo. Psihosomatski poremećaji kod trudnica i patologija toka trudnoće ukazuju na probleme koje žene trudnice imaju u pripremanju za prihvatanje materinstva (Kapor-Stanulović and Friedman, 1974). Odmah posle porođaja nastaju promene koje će biti od presudnog značaja za dalji razvoj ličnosti oba roditelja. O kojim se promenama radi.

Najizrazitije su promene u odnosima sa bliskim osobama. Menja se odnos sa majkom, od ćerke žena postaje osoba sa istim statusom kao i njena mati - dobija status majke. Važnu ulogu u uspešnosti ili neuspešnosti u promeni odnosa sa majkom imaju identifikacija sa majkom, stepen postignutog osamostaljivanja od majke, stav mlade žene prema materinstvu i deci i sl.

Odnos prema mužu takođe se menja. Žena je sada i supruga i majka. Spremnost oba partnera da prihvate i puste treću osobu - dete u svoj dotadašnji odnos i život udvoje, spremnost supruga da prihvati ulogu oca - sve će to olakšati prestrukturaciju odnosa u porodici.

- b) Prvom trudnoćom i porođajem žena je konačno u potpunosti suočena sa svojom biološkom ženstvenošću, koju treba da prihvati. U više navrata nađena je veza između teškoća da se prihvate i biološki i psihološki aspekti uloga pola, s jedne strane, i problema u toku trudnoće s druge strane (npr. muka, preterano povraćanje, i sl.).
- c) Rođenjem prvog deteta ženin društveni status se bitno menja. Ona treba da prihvati i ispunjava novu ulogu - ulogu roditelja. Razmatranja socijalnih aspekata trudnoće i rađanja dece su relativno novijeg datuma. Rosijeva je najzapaženiji autor iz ovog područja (Rossi, 1974). Umesto termina „kriza“ i sl. Rosijeva koristi relativno neutralan termin „prelazak“ (*transition*) za ono što se dešava pojavom trudnoće i rođenjem deteta. Interesuje je šta sve uključuje ovaj prelazak, koje i kakve promene i ličnosti i u njenim dotadanjim ulogama su neophodne da bi se prešlo iz statusa „bez deteta“ u status roditelja. Takođe je interesuje kakvi su efekti roditeljstva na odraslog čoveka. Kako se roditelji menjaju, i koje su to karakteristike socijalizacije u odraslom dobu koje se javljaju kroz roditeljstvo. Upoređuje prelazak u roditeljstvo sa dva druga značajna događaja u životu svakog mladog čoveka - zaposlenjem i ulaskom u brak. Njen zaključak je da je adaptacija na roditeljstvo u savremenom svetu teža nego adaptacija na brak i zaposlenje. Priprema za roditeljstvo je neodgovarajuća danas kad mladi nisu izloženi iskustvima bliskih srodnika ili suseda ovoj promeni, niti su izloženi kontaktima sa malom decom, pa su lišeni bilo kakvih saznanja o deci i roditeljstvu. Preuzimanje uloge roditelja dešava se naglo, činom rođenja i ono što najviše opterećuje jeste činjenica da je roditeljstvo nepovratno, tzv. „životna uloga“ od koje ne može da se odustane i koja ne može da se menja. Bračna veza, zaposlenje ili započeto školovanje mogu da se prekinu ako osoba ustanovi da joj prethodna odluka ne odgovara. Mogućnosti prekida obaveza prema detetu su male i skopčane s ogromnim moralnim i emocionalnim opterećenjima po roditelja. Obaveze prema detetu su doživotne. Menjaju se obim i kvalitet zahteva, ali od roditelja se uvek očekuje. Malo koja obaveza u životu čoveka i žene je tako dugoročna kao roditeljstvo. A dete može s vremenom da postane neželjeno, teret za roditelje, čak i ako je bilo željeno u vreme rođenja (recimo, dete sa psihofizičkim oštećenjem, dete koje nije ispunilo neka roditeljska očekivanja, - po polu, po strukturi ličnosti, ili u slučaju razvoda supružnika).

Period prihvatanja uloge roditelja i uticaj ove uloge na promenu statusa koji je prethodio trudnoći, posebno prvoj (npr. promena statusa od ćerke svojih roditelja na majku svoga deteta, od slobodne mlade žene na ženu-majku sa raznovrsnim obavezama prema svome detetu, od supruge na suprugu i majku), označava period najveće sklonosti ka krizi, ali i period za najintenzivniji rast i razvoj ličnosti žene. Kod većine žena period posle prvog porođaja je onaj najbitniji, kod nekih se bitnije promene dešavaju tek posle drugog ili trećeg porođaja.

Uloga žene–majke je veoma složena. Dobro je praviti razliku između dva aspekta uloge:

- *realnih i neophodnih zahteva uloge* koje osoba mora da zadovolji da bi ispunjavala tu ulogu - i *subjektivnog doživljaja* zahteva te uloge, a koji je različit od osobe do osobe. Ako je ta subjektivna interpretacija uloge suviše kruta i uska, onda je i uklapanje u okvir tako definisane uloge teže.

Žene su više ili manje uspešne u prihvatanju nove uloge i u adaptaciji na nove sadržaje i uloge. Upoređenjem „dobro adaptiranih“ i „slabo adaptiranih“ mladih majki (određeno primenom niza psiholoških testova) utvrđeno je da druga grupa ima konflikt između onoga kako vide sebe i kako su zamislile ulogu majke. One imaju više stereotipna, nerealna i idelalizovana viđenja uloge majke. Dobro adaptirane majke ne doživljavaju konflikt s okolinom, ne pokušavaju da se uklape u tradicionalne definicije uloge majke - maksimalno požrtvovane, uvek prisutne, pune odricanja itd. - i bolje se osećaju sa sopstvenim definicijama uloge, prilagođenim svojim mogućnostima i spremnošću.

Suštinska karakteristika roditeljstva jeste funkcija davanja, pružanja zaštite. U periodu koji je prethodio roditeljstvu mladi otac i mati su bili ti koji su primali, uzimali, bili zaštićeni od svojih vlastitih roditelja, bili su deca svojih roditelja. Prelazak sa pozicije primaoca na poziciju davaoca izaziva karakterističnu promenu u ličnosti. Ova promena se ne dešava automatski i jednostavno kod svih osoba. Prelazak teče više ili manje glatko, brže ili sporije. Funkcija davaoca pretpostavlja relativno dobro razvijenu sposobnost percepcije potreba onog drugog, empatiju, postojanje odgovarajuće motivacije, odsustvo egocentrično-narcističkih potreba. Onda kad su svi ovi zahtevi zadovoljeni i kad davanje teče spontano i sa lakoćom, ličnost iz toga izvlači zadovoljstvo koje bogati lični repertoar i povećava sopstvenu samoprocenu i viđenje samog sebe u pozitivnom svetlu. Posmatrana sa ovog aspekta, iskustva koja proizlaze iz prihvatanja psihološke uloge roditelja mogu značajno da olakšaju dalji razvoj ličnosti. Mogu i da zaustave razvoj u slučaju neuspeha u prihvatanju uloge davaoca, pošto doživljaj samog sebe kao lošeg roditelja obično izaziva osećanje krivice i anksioznost, odbrambene mehanizme i generalizovani doživljaj neuspeha.

Biti dobar roditelj u savremenom svetu je imperativ. Visoko postavljeni zahtevi izazivaju nesigurnost kod savremenih roditelja u pogledu toga koji su najbolji vaspitni postupci i najprimerenije reakcije na detetovo ponašanje. Time je otežano funkcionisanje roditelja, pa prema tome i razvoj roditelja kroz roditeljstvo.

Roditeljstvo je sačinjeno, u stvari, od serije interakcija roditelja i deteta. Reč je o složenom uzajamnom prilagođavanju koje se neprekidno razvija između dece i roditelja. Razvoj deteta zahteva odgovarajuće prilagođavanje u roditeljskim stavovima i ponašanju u svakom stadijumu razvoja deteta. Ovo sve neminovno prouzrokuje razvojne promene u ličnosti roditelja.

Saznanje o socijalizirajućem uticaju deteta na roditelja novijeg je datuma i detaljno će biti obrađeno u poglavlju „Roditelj i dete: jednosmerni ili dvosmerni uticaji“. Rezultati mnogobrojnih istraživanja pokazaće da je beba, isto toliko koliko i roditelj, ako ne i više od njega, aktivna u iniciranju i stvaranju veza sa roditeljem. Odrasli neosporno predstavljaju stimulus za bebu, ali i ona predstavlja

stimulus za njih, a oni na to reaguju. Beba u prvom mesecu gleda u ljude, u drugom mesecu reaguje osmehom, prati pogledom ljude iz okoline, u trećem vokalizira, sluša glasove, prestaje da plače kad se ljudi pojave. Ona plače kad je ljudi napuste, pogled joj se vezuje namerno za oči drugih osoba. Dakle, novorođenče reaguje na socijalne stimulse, ono održava i prihvata te stimulse. Svim ovim ono podstiče socijalnu interakciju sa roditeljem i aktivno gradi osnovu za afektivno vezivanje roditelja za sebe.

Svojim reakcijama dete izaziva, usmerava i oblikuje roditeljsko ponašanje, a time u stvari formira psihološki identitet roditelja kod svojih bioloških roditelja.

Na svakom sledećem stupnju razvoja odnos roditelj - dete može da se analizira sa dva različita ugla gledanja, sa roditeljskog i detetovog. Razvoj lokomocije, razvoj govora i prvo osamostaljivanje traži nove adaptacije od roditelja. Dete više nije, kao do tada, potpuno zavisna jedinka, pod punom kontrolom roditelja. Prvo semantičko „NE“ odvaja dete od roditelja i od roditelja se očekuje postepeno prihvatanje individuacije i priznavanje određenog stepena nezavisnosti deteta. Kao i u svakom sledećem stadijumu razvoja, i ovom prilikom roditelj će se ponašati reagujući na neposredno ponašanje deteta, ali i u skladu sa svojim mogućnostima adaptacije, fleksibilnosti, kao i pod uticajem svojih prošlih iskustava sa vlastitim roditeljima.

Zdrav adaptivni odgovor na negativističko ponašanje deteta, ukoliko je roditelj sposoban za to, omogućava roditelju da bude uspešan edukator. A uspešnost u ulozi edukatora dalje učvršćuje viđenje samog sebe kao uspešnog roditelja.

Svaki prelazak iz jedne faze razvoja deteta u drugu predstavlja izazov i za roditelja i za dete, izazov koji zahteva da se napuste sad već zastareli oblici interakcije i da se prihvate novi sistemi zajedničkog života. Dete se razvojem menja, nije isto, pa ni roditelji ne mogu da ostanu isti. Javlja se i žaljenje, ali i ponos zbog detetovog postignuća. Neuspeh je potencijalno uvek prisutan. Ova opasnost za roditeljevo samopoštovanje pretpostavlja javljanje anksioznog očekivanja detetovog neuspeha. To aktivira roditeljevo oklevanje da usmeri dete prema određenim edukativnim ciljevima. Oklevanje može da vodi u preteranu opreznost ili i u popustljivost koja ostavlja dete njegovim vlastitim tokovima.

U svakom slučaju očekivanje neuspeha vodi u konflikt i neuspeh u oblasti u kojoj ga je roditelj i očekivao sa zebnjom. Istraživanja su pokazala da roditelji očekuju neuspeh deteta u oblasti u kojoj su bili njihovi vlastiti razvojni konflikti zbog kojih je roditelj upravo i postao nesiguran kad je dete stiglo do tog razvojnog nivoa. Nova obrada tih konflikata iz detinjstva najčešće kod roditelja vodi ka njihovom razrešavanju, tj. ka intrapsihičkim promenama u samim roditeljima.

I tako roditelj svesno pomaže detetu da postigne svoje razvojne ciljeve, ali pri tom istovremeno obrađuje i svoje nesvesne konflikte i probleme i time postiže viši nivo zrelosti i integracije, raste i razvija se i sam roditelj. Govori se o roditeljstvu kao o razvojnom procesu. Ukratko, suština pristupa roditeljstvu kao razvojnom procesu sastoji se u sledećem:

- svaki roditeljski stadijum ima specifičan cilj, zadatke i svoje izazove. Roditelj malog deteta suočen je sa zadacima koji se razlikuju od onih kojima je izložen roditelj adolescenta. Roditelj prvog deteta nosi se sa drugačijim nevoljama nego kad podiže treće ili četvrto dete itd.,
- i roditelj se, kao i dete, razvija, menja u tom procesu roditeljevanja,
- svaki razvojni stadijum se po zadacima razlikuje ne samo od prethodnih stadijuma nego i od toga kako je roditelj sposoban da reaguje na prelazni karakter svakog stadijuma,
- očekuje se da roditelj bude otvoren na promene i sposoban da reaguje na prelazni karakter svakog stadijuma,
- svako dete nosi sa sobom svoje razvojne karakteristike, svoje probleme i time to dete određuje svoj specifičan odnos sa roditeljem od samog početka, određuje i roditeljev razvoj.

Ako izuzmemo patološke slučajeve, roditeljstvo znači za ličnost usvajanje jednog složenog sistema ponašanja - roditeljevog ponašanja, bogaćenje iskustvom koje nosi sa sobom podizanje dece, stalne promene i adaptacije na nove zahteve koje dete u razvoju postavlja, doživljaj uspeha u obavljanju i ispunjavanju obaveza koje se postavljaju pred osobu kad postane roditelj, emotivne satisfakcije i zadovoljavanje niza osnovnih potreba koje proizlaze iz stvaranja i podizanja potomaka. Preko uloge roditelja ličnost postiže jedan viši nivo zrelosti i integracije, menja se i razvija pomoću iskustva koje nosi uloga roditelja.

Tako roditeljstvo postaje jedan od najistaknutijih činilaca u procesu socijalizacije ličnosti u odraslom dobu.

FAZE RODITELJSTVA

Rast i razvoj deteta, u poređenju sa rastom i razvojem mladih kod ostalih vrsta, traje vrlo dugo. Ova evolucija veoma sporog rasta najvažniji je faktor odgovoran za ogroman kulturni razvoj čoveka. U poređenju sa primatima, svaki period razvoja je produžen - trudnoća, novorođenački period, period mladalaštva, period odraslog doba, kao i različite faze reproduktivnog života. Takođe, kao što je ranije pomenuto, čovekov potomak se rađa u ranijoj fazi razvoja da bi se izbegla ograničenja nametnuta veličinom karlice. Masa mozga pri rođenju iznosi samo otprilike jednu četvrtinu konačne veličine. Ona naglo raste tokom nekoliko prvih godina, dostiže 90% svoje konačne težine oko šeste godine, ali nastavlja da raste sve do otprilike 20 godina. Dete čoveka pri rođenju mnogo je bespomoćnije nego kod drugih primata, čiji mozak iznosi barem polovinu rasta pri rođenju i koji ima mnogo razvijeniji motorni aparat i sposobnost da se kači o majku. Problemi koje ovo nameće, i njihovo rešavanje, jasni su. Produžena bespomoćnost čovekovog deteta zahteva da se ono podiže u porodici čiji su članovi privrženi i staraju se o njegovim potrebama.

Period dečje zavisnosti koji traje nekoliko meseci kod većine sisara, godinu dana kod majmuna i nekoliko godina kod čovekolikog majmuna, produžava se na 6-8 godina kod čoveka. Posle toga, naravno, nastavlja se dugotrajan period kulturne zavisnosti. Tesna veza između generacija, koja nastupa posle dojenja i staranja o malom detetu, omogućava da se prenese naučeno ponašanje, i to na različite načine, umesto da zavisi isključivo od učenja putem neposrednog iskustva, kao što se to dešava kod mnogih nižih vrsta. Tako se iskustvo generacija može asimilirati tokom dugog perioda vežbanja i podučavanja. Produžena zavisnost i prisustvo odraslih očito su bili glavni faktori u evoluciji ljudskog društva.

S obzirom na spor razvoj mladunčeta ljudske vrste, produženi period pružanja neophodne zaštite od strane roditelja, odloženog sazrevanja i ogromne zadatke roditelja u pogledu socijalizacije deteta i prenošenja iskustva generacija, roditeljstvo kod čoveka predstavlja daleko veći i komplikovaniji zadatak nego što je to kod bilo koje druge vrste. U stvari, roditeljstvo treba i mora da se razmatra kao jedan psihološki proces, proces koji ima svoj tok razvoja i svoje faze razvoja. To ni u kom slučaju nije i ne može da bude jedan statistički i uvek isti odnos između roditelja i deteta, čak ni kad je reč o istom paru roditelj - dete. Vremenska dimenzija ovog procesa je važna stoga što nosi suštinske promene, a promena zahteva adaptaciju. Polaskom deteta u školu, ulaskom u adolescenciju, udajom odnosno ženidbom deteta, kvalitet i karakteristike roditeljstva se bitno menjaju. Za roditelja taj period u njegovom životu znači neprekidne adaptacije na fiziološke promene u njemu samom koje nastaju neminovno u procesu odrastanja i starenja, a istovremeno i adaptacije na promene koje nastaju u detetu i detetovom svetu - sve širem i bogatijem kako dete odrasta i širi svoje horizonte.

Pošto se značajne i emocionalne transakcije između roditelja i deteta dešavaju u određenim uzrastima i u psihološki karakterističnim životnim situacijama, moglo bi se govoriti o burnijim i manje burnim periodima u procesu roditeljstva. Razmatranja o problemima roditeljstva se obično i zadržavaju upravo na tim burnijim periodima, jer bi bio ogroman zadatak da se detaljno opiše roditeljstvo kao psihološki proces kroz čitav životni ciklus.

Izvesni autori roditeljstvo kao proces dele na tri faze - *ranu, srednju i poznu fazu roditeljstva*. Ove faze ne moraju neminovno da se poklope sa kalendarskim uzrastom roditelja kao ličnosti. Jedan čovek srednjih, starijih godina može da bude roditelj u ranoj fazi roditeljstva - otac tek rođenog deteta.

Drugi autori govore o *potpunom roditeljstvu, delimičnom i roditeljstvu bez deteta*. „Potpuno roditeljstvo“, period od rođenja do polaska deteta u školu - je period u kojem roditelji imaju decu za sebe i uz sebe u potpunosti. „Delimično roditeljstvo“ nastaje polaskom deteta u školu; dete se postepeno oslobađa zavisnosti od roditelja, širi krug kretanja, kontakata, povećava uvid u okolinu, i socijalnu i fizičku. Odlaskom odraslog deteta od kuće započinje treća faza - „*roditeljstvo bez deteta u domaćinstvu*“. Broj aktivnosti i brige oko podizanja deteta se izrazito sad smanjuje.

Osnovni problem ove faze je obično burna reakcija roditelja na odlazak deteta, odnosno na odvajanje od deteta. Ova faza se još naziva i *sindrom praznog gnezda (empty nest syndrome)*.

Smatra se i jednom od tzv. razvojnih kriza u životu osobe jer je ugrožen identitet roditelja. Roditelj sad mora da ponovo redefiniše svoj identitet u smislu da maksimalno smanji svoje učešće u životu svog deteta. I još nešto, dolazi do velike promene na relaciji ko kome sad daje i pruža. Rečeno je da prilikom postajanja roditeljem osoba prelazi sa pozicije primaoca (od svojih roditelja) na poziciju davaoca (svome detetu). Sad dolazi do preokreta u ulogama - ostareli roditelj će sve češće i sve više imati potrebu da dobija, a sad već odraslo dete će morati sve češće da pruža.

Ukoliko u porodici ima više dece, onda ona mlađa ublažavaju reakcije roditelja izazvane odlaskom najstarijeg deteta.

Jasno je da u životu jednog roditelja ove faze nisu tako strogo odvojene. Prelazak iz jedne u drugu je obično postepen. Jedan roditelj, isto tako, može istovremeno da bude u više različitih faza roditeljstva imajući decu različitog uzrasta.

U onim slučajevima gde dete od najranijeg uzrasta dobar deo dana nije sa roditeljima, pošto je smešteno u predškolsku ustanovu, period potpunog roditeljstva je značajno skraćen. Često se raspravlja o tome šta ovakva rešenja čuvanja dece znače za dete, da li i koliko je to nepovoljno za dete. A šta to znači za roditelja, oca, majku? Da li su, i koliko, oni uskraćeni time što će dete skoro od samog početka deliti sa nekim drugim, sa osobljem predškolskih ustanova.

Jedna nova, vrlo specifična faza u životnom ciklusu roditelja započinje momentom kad njegovo dete postane roditeljem. Otac i mati dobijaju još jednu ulogu, postaju deka i baka, pored toga što su još uvek otac i mati detetu, ali sad već odraslom detetu, koje se osamostalilo. Dolaskom unučeta oživljava se i preživljava još jednom njihovo sopstveno roditeljstvo, u svojim ranim fazama. Iskustva su slična samo donekle, odgovornosti i zadovoljstva koja iz ovog novog odnosa proizilaze sasvim različita. U većini tradicionalnih porodica starije generacije imale su viši status, veći uticaj na formiranje ponašanja mladih, a njihova iskustva u oblasti kao što je podizanje dece neophodna i cenjena i dočekivana sa dobrodošlicom od mladih i neiskusnih roditelja. U savremenim, posebno gradskim porodicama, status deke i bake je drugačiji. Ukoliko nisu neophodni da čuvaju unuče dok roditelji rade, baka i deka drže se na rastojanju sa kojeg teško mogu da zadovolje svoje emotivne potrebe u odnosu na samo unuče, a i u odnosu na svoje, sad već odraslo dete.

Naravno, moguće su i drugačije podele, odnosno određivanje faza roditeljstva. Za osnovu se može uzeti bilo koja od postojećih periodizacija dečjeg razvoja. Ako je određeni period u razvoju deteta toliko specifičan da nameće odvajanje od prethodnog i sledećeg perioda u jednoj periodizaciji (npr. dete predškolskog uzrasta, dete školskog uzrasta), onda znači da taj period detetovog razvoja predstavlja specifične zadatke i roditelju.

Bez obzira na to kako podeliti proces roditeljstva, osnovna ideja je ista - rastom i razvojem dete se menja, traži novu vrstu brige i nameće redefiniciju odnosa sa roditeljem. Kvalitet roditeljstva je u tom periodu izmenjen u odnosu na prethodni i predstavlja posebnu fazu u procesu roditeljstva.

SUBJEKTIVNI DOŽIVLJAJ RODITELJSTVA

Roditeljstvo utiče na razvoj i snažnu promenu svake osobe. Prisutnost deteta u porodici menja ponašanje i aktivnosti roditelja, izaziva snažne pozitivne ali i negativne osećaje. Ono menja mišljenje, osećanje i ponašanje roditelja, menja njihovu sopstvenu sliku o sebi i sliku koju o njima ima okolina. Subjektivni doživljaj roditeljstva značajna je promena u celokupnom identitetu pojedinca. Ova varijabla ima važnu ulogu u određivanju „klime detetovog razvoja“ i snažan uticaj na razvojne ishode, a najčešće se opisuje pomoću tri dimenzije: a) roditeljsko zadovoljstvo, b) zahtevi i stres roditeljske uloge, c) osećanje roditeljske kompetencije.

Roditeljsko zadovoljstvo se bazira na zadovoljstvu odnosom dete-roditelj i sopstvenom uspešnošću u ulozi roditelja. *Zahtevi i stres roditeljske uloge* se formiraju na osnovu spoljašnjih pritisaka na pojedinca koje deluju u toku ostvarivanja njegove roditeljske uloge. Značajnu ulogu u ovom segmentu imaju uticaji i očekivanja iz socijalne sredine i norme okoline. Zahtevi mogu u nekim slučajevima da budu takvi da je rezultat doživljaja pojedinca da nije u mogućnosti da ispuni zahteve roditeljske uloge u skladu sa osobnim očekivanjima i normama. Roditeljski stres čine faktori koji otežavaju ispunjavanje roditeljske uloge pa se roditeljstvo ne doživljava kao prijatna obaveza. Uzrok mogu biti detetove osobine ličnosti i negativni postupci. Takođe na doživljaj stresa utiču sklonost prezaštićivanju deteta, nesigurnost, nesamostalnost, spoljašnja ograničenja (ekonomska, vremenska), osećaj roditeljske nekompetencije, loši odnosi sa bračnim partnerom, te neke osobine deteta koje otežavaju roditeljske postupke, kao npr. oštećeno fizičko zdravlje deteta. *Subjektivni doživljaj roditeljske kompetencije* jeste roditeljev osećaj koliko je sposoban i uspešan kao roditelj. Ona se definiše ili kao osećanje teškoće u vaspitavanju deteta u njegovim različitim razvojnim razdobljima, ili kao samoprocena znanja, veština, samoeфикаsnosti i samopoštovanja, ili pak kao osećaj roditelja da nema punu kontrolu nad procesom detetovog odgoja i vaspitanja.

Subjektivni doživljaj roditeljstva je složen sentiment, sastoji se od mnogo elemenata (od zadovoljstva detetom, sobom kao roditeljem, uspostavljenim odnosom između sebe i deteta i razvojnim rezultatima deteta). Ovaj doživljaj može da bude ili pozitivan, ili negativan ili pomešanih predznaka. Takođe, kvalitet subjektivnog doživljaja varira sa vremenom, nekad roditelj ima više a nekad manje prijatnih emocija koje proističu iz ispunjavanja uloge roditelja. Subjektivni doživljaj ne mora uvek biti identičan sa objektivnom realnošću. Iako nije objektivno viđenje realnosti, ovaj subjektivni doživljaj roditeljstva je važan jer roditelj iz tog doživljaja crpi motivaciju i energiju koja mu je neophodna za ispunjavanje tako važne, ali i tako složene i zahtevne uloge, kao što je roditeljska uloga.

Dva roditelja čine dva subjektivna doživljaja roditeljstva: majčinstvo i očinstvo. U nastavku će biti detaljnije opisane specifičnosti doživljaja majke i oca svog roditeljstva.

Majčinstvo, subjektivni roditeljski osećaj majke, za žene predstavlja najvažniji izvor ličnog identiteta, mnogo snažniji od bračnog statusa ili profesije. Ovo je najuočljivije kod žena koje ne mogu da rode, u velikom socijalnom pritisku na ženu da se uda i rodi dete, u spremnosti na golemo

ulaganje vremena, napora i uživanja u bavljenju decom. Čini se da je doživljaj majčinstva za žene daleko važniji nego doživljaj očinstva za muškarce. No u doživljaju majčinstva izrazita je podvojenost majke, i to zbog istovremenih pozitivnih i negativnih aspekata majčinstva. Majčinstvo je temelj ličnog ispunjenja, razvoja i sreće, ali ono je i izvor najvećeg straha i teskobe. Ono donosi osećaj ispunjenja ali i ekonomskog tereta, ograničavanja i podređenosti. Zbog toga mnogi smatraju da nije moguće podvesti pojam majčinstva pod zajednički imenilac, nego da je ono jedinstven doživljaj, poseban i drugačiji za svaku majku. Pa ipak, uprkos različitostima uslova u kojima se odvija majčinstvo, postoji skup aktivnosti, tzv. „majčinska praksa“ koja je bit majčinstva, a podrazumeva negu, zaštitu i odgajanje djece. Majčinska praksa proizlazi iz neodgodivih detetovih potreba i obuhvata ne samo veštine i znanja nego i uspostavljanje dubokog emocionalnog odnosa koji je neophodan za razvoj detetovog osećaja sigurnosti i buduće socijalne i kognitivne kompetencije. Neki smatraju da je majčinstvo više definisano majčinskom praksom nego subjektivnim doživljajem majčinstva. Taj model majčinstva, koji uglavnom naglašava tradicionalan oblik porodice unutar kojeg se odvija intenzivno majčinstvo, u kojem je majka potpuno predana potrebama deteta i zanemaruje ili odgađa svoje potrebe za autonomijom i profesionalnim ili ličnim razvojem, još uvek se postavlja kao ideal i društvena norma, i kao najsigurnije okruženje za pravilan i dobar detetov razvoj.

Nasuprot tome, savremenija gledišta naglašavaju različitost konteksta u kojima se odvija odnos deteta i majke, te njegovu ulogu u prirodi toga odnosa. Drugim rečima, nega, zaštita i vaspitanje deteta odvijace se različito kod majki koje su u različitim društvenim i socio-ekonomskim prilikama, u različitim oblicima porodičnih odnosa, i koje raspolažu sa više ili manje podrške društva i porodice. U skladu s ekonomskim, socijalnim i emocionalnim ograničenjima majke će imati različite mogućnosti ostvarivanja majčinske prakse i različito će doživljavati roditeljsko zadovoljstvo, kompetenciju i mogućnosti uticaja na razvoj deteta. Savremeni model priznaje česta odstupanja od univerzalističke norme majčinstva, a oblici tih odstupanja su sve uobičajeniji i stavljaju u sumnju neupitnost norme intenzivnog majčinstva. To su zaposlene i samohrane majke, majke u nezaposlenim i nezbrinutim porodicama, maloletne majke. Njihovo će majčinstvo zavisiti od veštine suočavanja sa problemima i nalaženja izvora podrške koji bi im omogućio uspešno obavljanje majčinske prakse ili njenu primerenu zamenu.

Subjektivni doživljaj roditeljstva kod očeva se donekle razlikuje od onoga kod majki. Najpre, veći je društveni pritisak na žene da postanu majke nego što je na muškarce da postanu očevi. Potom, neplodnost mnogo više emocionalno pogađa ženu koja to često doživljava kao ličnu katastrofu, dok muškarcima neplodnost u braku predstavlja više problem zbog ženinog nezadovoljstva i depresije nego zbog nemogućnosti ostvarivanja očinstva. Majčinstvo je bitan deo ženinog identiteta, dok je očinstvo poželjna, ali ne i neophodna muškarčeva uloga. Postoji jedinstvena veza otac-dete koja je nezavisna od veze majka-dete ili otac-majka. Savremena, uglavnom humanistička psihološka shvatanja očinstvo sve više smatraju bitnom sastavnicom muškarčevog identiteta, a osujećenost potrebe za očinstvom smatraju izvorom prekida kreativnog razvoja odraslog muškarca. Zbog rodne podele uloga koja započinje već u detinjstvu, muškarci u proseku imaju manje prilike za socijalizaciju za očinsku ulogu, nego što žene imaju prilika za učenje uloge majke. Puni očinski identitet i doživljaj

roditeljstva i roditeljske kompetencije otac stiže tek aktivnim uključivanjem u sve one aktivnosti koje obavlja i majka. Takvo savremeno očinstvo ne stavlja naglasak samo na preuzimanje „majčinske prakse“ nego i na drugačiji odnos očeva prema detetu: ono naglašava važnost izražavanja topline i emocija, iskazivanje zaštite, brige i zanimanja za detetovo zdravlje, napredak i uspešnost u školskoj i socijalnoj kompetenciji. Ispunjavanje očinske uloge i veće roditeljsko zadovoljstvo je pristupnije kod očeva s decom lakšeg temperamenta, u kvalitetnijim brakovima, oni koji su većega samopouzdanja i oni socijalno osetljiviji, te oni koji su sigurniji i pripremljeniji za novu očinsku ulogu. Mnoga istraživanja usmerena su na otkrivanje zavisnosti očinske uloge od intenzivnosti majčine uloge. Neka od njih pokazuju da majčina zaposlenost izvan kuće nema uticaja na intenzitet očeva bavljenjem djecom, a druga pak da majke predstavljaju izvesnu branu između deteta i oca, pa su u vaspitavanje više uključeni oni očevi čije žene imaju manje izraženu majčinsku posesivnost. Ti su podaci u skladu s rezultatima koji pokazuju da najviše brige o deci vode očevi u onim brakovima u kojima oba bračna partnera imaju manje tradicionalno shvatanje rodno-određenih bračnih uloga. Očinska uloga podložna je promenama i razgranatosti oblika koji su posledica savremenih demografskih i društvenih pomaka u svetu, posebno u zapadnoj kulturi. Raznovrsni oblici očinstva postavljaju muškarca u zahtevne, višestruke uloge, te će se doživljaj očinstva, zadovoljstvo i osećaj kompetencije bitno razlikovati u različitim okolnostima bračne uključenosti i podrške. Poznato je da će očinsku ulogu slabije ispunjavati očevi koji ne žive s decom, njihova će veza s decom tokom vremena slabiti, a mnoge teškoće nastaju u ispunjavanju očinske uloge s decom iz prethodnih ženinih brakova, zbog nejasno definisane ove vrste uloge oca.

OTAC

U tekstu ove knjige oba roditelja su razmatrana, gde je god to bilo moguće, kao jedinstveni par, ravnopravni u svojim ulogama roditelja. Ovo poglavlje se ipak odnosi samo na očeve. Zašto? Zato što se roditeljstvo, neopravdano, često izjednačavalo sa materinstvom, kao da očinstvo i ne postoji, zato što su očevi dugo bili nekako „zaboravljeni“, uloga oca sasvim podređena ulozi majke u dečjem razvoju. Cilj ovog poglavlja je da istakne doprinos očeva u razvoju deteta i specifičnosti očinstva u okviru psihologije roditeljstva.

Otac je zanemarena tema u razvojnoj psihologiji. Dskora je uloga oca svođena na minimum ili je čak i negirana njena važnost. Midova, recimo, izjavljuje da je otac „biološka neophodnost, ali socijalna nevolja“ (Mead, 1962).

Bolbi (Bowlby, 1951) u svom poznatom izveštaju Svetskoj zdravstvenoj organizaciji kaže da otac nema neposrednog uticaja na rani razvoj deteta, osim indirektno, kao osoba koja se brine za ekonomsko blagostanje porodice i kao osoba koja pruža emotivnu podršku majci. Iako ovakva vrsta doprinosa jeste važna, ipak je prema današnjem shvatanju udeo oca takvim tumačenjima znatno smanjen. I, zaista, kad se govori o brizi, nezi deteta, roditeljskom uticaju na decu, prvenstveno se govori o majci. Uloga oca kao roditelja konstantno je zanemarivana, i u naučnim istraživanjima ali

i u svakodnevnoj praksi. Pretpostavlja se da je do ovakvog stanja u stvari došlo prvenstveno usled relativno male pažnje koju su istraživači - stručnjaci za razvojnu psihologiju pridavali ocu u svojim istraživanjima.

Kao ilustracija toga koliko je uloga oca u razvoju deteta zanemarena mogu da služe indirektno sve one, sad već mnogobrojne i poznate studije o razvojnim problemima dece koja odrastaju bez roditelja, tj. dece smeštene u domove. Jedini termin kojim se barata u tim studijama jeste „lišavanje prisustva majke“ (*maternal deprivation*). Ispituju se nepoželjni i štetni efekti razvoja ove dece usled odsustva majke i majčine ljubavi. Šta je sa činjenicom da je kod takve dece i otac odsutan? Zar je moguće da lišavanje prisustva oca i njegove afektivne veze nema baš nikakve efekte na razvojne procese te dece. Deca koja su smeštena u odgovarajuće institucije doživljavaju odsustvo oca, odnosno muške figure, verovatno još intenzivnije, pošto je osoblje koje se brine o deci skoro uvek ženskog roda (negovateljice, vaspitačice) i bar donekle zamenjuju majku, tj. odraslu žensku figuru. Studija koje bi ovo proverile do danas - nema.

Priručnici za roditelje takođe su dobra ilustracija kako se gledalo na ulogu oca i majke u podizanju dece. Većina ovih priručnika sve doskora obrađivala je roditeljstvo kao isključivo zaduženje majke. Majka je ta kojoj se daju uputstva i od koje se očekuje da će negovati dete. Ovakvo tumačenje uloge oca i uloge majke od strane stručnjaka odražavalo se i na ponašanje majki i očeva, nametalo i formiralo sistem ponašanja i normi po kojima je majka bila „zadužena“ za brigu oko dece.

S druge strane, istraživanja Šefera i Emersonove (Schaffer and Emerson, 1964) utvrđuju da je najčešće figura sa kojom dete uspostavlja afektivnu vezu posle majke - otac. Zašto onda doskora nije bilo istraživanja o ulozi oca u ranom razvoju deteta. Neki autori odgovor na ovo pitanje svode na jednostavno objašnjenje da su očevi na poslu u vreme kad se obično vrše posmatranja interakcije roditelja (majke) i deteta. Pre bi se moglo reći da nije postojala usmerenost u pogledu ispitivanja važnosti oca. Preuveličavanje važnosti majke za razvoj deteta, posebno u ranim uzrastima, a zatim i postavka o navodnoj biološkoj predodređenosti žene da se brine za potomke, bili su, izgleda, odlučujući faktori za usmerenost skoro isključivo na majku. Važnost majke u razvoju deteta toliko je isticana da je svaki ostali odnos deteta sa odraslima - realan ili potencijalan - ostajao po strani interesovanja većine stručnjaka.

Dugo je prevladavalo viđenje oca kao periferne figure u porodici, a njegov udeo svodio se na moralnu i finansijsku pomoć majci. Nailazilo se na poneku tvrdnju da je koristan kao model za svog sina (samo sina?), ponekad kao nosilac disciplinskih normi. Čak i ono malo podataka o ocu u porodici doskora se dobijalo uvek od majki. To je, dakle, bilo majčina procena, više ili manje iskrivljena, oca, njegovog odnosa, stavova i postupaka prema detetu.

Povećano interesovanje za pitanje roditeljske uloge muškaraca, koje se pojavilo u akademskim raspravama i istraživanjima u zemljama zapadne Evrope i severne Amerike, u najvećoj meri uzrokovano je promenama iz sfere porodičnog života u prošlom veku. Trendovi povećanja broja razvoda, novosklopljenih brakova, razvedenih roditelja, visokog učešća vanbračnog rađanja, znatnog

povećanja učešća jedno-roditeljskih porodica, usvajanja, imali su, u kombinaciji sa promenama koje su se odigrale u javnoj sferi (ekonomije i politike), značajne posledice na partnerske odnose i roditeljske uloge u privatnoj sferi. Pomenute promene dovele su do neophodnosti preispitivanja važećih definicija pojma roditeljstva i posebno očeva kao roditelja.

Pitanje očinstva, zato, moramo prvenstveno staviti u istorijski kontekst, kako bismo pratili promene položaja oca u porodici, kojima su doprinele društvene promene. Već na ovom mestu vidljivo je da je položaj, ali i uloga oca čvrsto određena stepenom razvoja društva.

Slično kao i savremeno majčinstvo, i očinstvo, odnosno uloga oca podložna je promenama i razgranatosti oblika koji su posledica savremenih demografskih i društvenih promena, posebno u zapadnoj kulturi. Stoga proučavanje uloge oca korelira sa društvenim promenama, razvojem razvojne psihologije i interesovanjem za psihološke aspekte uticaja koje roditelji i otac, kao individua, ostavljaju na svoju decu, datira tek od druge polovine 20. veka.

Uticaja je imalo i značajnije uključivanje žena u ekonomski i društveni život, posebno nakon Drugog svetskog rata. U ovom periodu dolazi do izmeštanja velikog broja porodica iz njihovih širih tradicionalnih srodničkih mreža, tako da se porodice i pojedinci u većoj meri oslanjaju na sopstvene resurse. Nuklearna porodica dobija na sve većem značaju, uz postepeno pojavljivanje novih porodičnih oblika, poput jednoroditeljskih porodica i porodica nevenčanih parova. Sve je ovo postepeno vodilo ka nešto manjoj asimetriji u odnosima između supružnika u poređenju sa tradicionalnim društvom u prošlosti. Smanjivanje rodne asimetrije u privatnoj (domaćoj) sferi dovelo je i do češćeg uključivanja očeva u život svoje dece i promene njihovih identiteta u skladu sa novim zahtevima partnerskog i porodičnog života.

Identitet očeva

Muškarac postaje ocem kad dobije dete. Time se njegov identitet dopunjuje ulogom oca i najčešće ova dopuna ima pozitivni predznak. To je osećanje postignuća, osećanje ispunjenosti, osećanje povećane odgovornosti, vodi ka sazrevanju ličnosti, ubrzava proces maturacije. Daje novu dimenziju životu.

Biti otac menja sliku o samome sebi. Pomaže da se raščiste neke dileme, sistemi vrednosti, ciljevi životni, usmerenja. Deca očekuju od oca, uzimaju ga za model, dakle sve su to pozitivni uticaji na mladu ličnost muškarca. Naravno, neki će biti prisutni očekivanjima koja doživljavaju kao prezahtevna, nespremni da odrastu i sazreju u potpunosti. Ali tako reaguje manjina.

Identitet očeva formira se u prostoru između onoga kako su očevi portretisani u kulturi i onoga što oni čine u svakodnevnim praksama, a odnosi se na način kako muškarci sebe vide kao roditelja i kako sebe predstavljaju drugima.

Društveno okruženje unutar kojeg porodica funkcioniše i unutar kojeg muškarac postaje otac je prvi značajan faktor koji određuje način na koji muškarci doživljavaju sebe kao roditelje i način

na koji delaju u skladu sa ulogom oca. Najmanje četiri podsistema društva određuju strukturne okvire u kojima će očevi imati prilike da razviju određene prakse i identitete, a to su: 1) pravna regulativa, 2) tržište rada, 3) sistem socijalne zaštite i 4) kultura (kulturna konstrukcija očinstva). Preko pravnih normativa (zakona) definiše se ko ima pravo da bude roditelj detetu i kakva su njegova prava i obaveze. Na ovom nivou mogu se javiti razlike između pravnih sistema u određenju biološkog i socijalnog očinstva, ali i distinkcije u sudskim praksama kada se odlučuje o najboljem interesu deteta (npr. pri razvodu) ili zakonskih opcija da otac preuzme deo roditeljskog odsustva dok je dete malo. *Tržište rada*, koje je u većini rodno segmentirano i u manjoj ili većoj meri favorizuje muškarce, značajno utiče na realne okvire ekonomske samostalnosti žena i valorizaciju muškog i ženskog rada, pa samim tim i na rodne uloge kako u okviru makro sistema tako i unutar domaćinstva. Niže mogućnosti zaposlenja za žene, kao i niži prosečni prihodi, utiču na reprodukciju patrijarhalne podele domaćeg rada i roditeljskih uloga. *Treći podsistem*, sistem socijalne zaštite, može svojim merama biti usmeren na individue ili na porodice i može u manjoj ili većoj meri činiti potporu mladim roditeljima ili može najveći deo brige oko dece prebaciti u okvire porodice. U društvima u kojima su ove mere nerazvijene raste značaj neformalnih mreža i socijalnog kapitala porodice, što najčešće podržava reprodukciju asimetričnih rodni uloga. Kada postanu roditelji, očevi se, s jedne strane, rukovode kulturnim obrascima koje su poneli iz svoje porodice, a sa druge strane obrascem ponašanja koji je, kroz različite aspekte socijalizacije, usvojen tokom odrastanja.

Uloga očeva tradicionalno je bila viđena u ulozi hranitelja porodice. Društvo ocu garantuje mogućnost da ostvari ulogu hranioca preko visokog stepena zaposlenosti muškaraca u odnosu na žene, sigurnosti posla, izvesne favorizacije na tržištu rada i solidne socijalne zaštite, odnosno preko dominacije patrijarhalnih vrednosti i praksi u javnoj sferi, kao i preko jasne podele roditeljskih uloga u privatnoj sferi. Danas se javlja potreba da se porodični život, odnosno uloge i odnosi između partnera/supružnika i roditelja i dece stalno preispituju.

Uključeni otac

Novije analize pokazuju da u savremenim društvima uloga oca kao hranioca nije uvek lako ostvariva i dodatno je dovedena u pitanje većom rodnom simetrijom u javnoj sferi (ekonomiji, politici i dr.). Takva situacija i dalje podrazumeva da muškarci kao roditelji očekuju da zadrže ulogu hranitelja, ali im se istovremeno otvaraju mogućnosti da potraže nova polja kompetencije u kojima će moći da se ostvare. Tako se, pored identiteta oca kao hranioca, razvijaju i drugi, poput „uključenog oca, brižnog oca“ i sl. Konstrukt očeve uključenosti potrebno je jasno definisati, s obzirom na velik broj istraživanja koja se bave ovom temom i neophodno ga je jasno operacionalizovati. (Sabatelli, 1988; u: Hawkins 2002). Vreme koje očevi provode sa decom nikako ne može biti jedina mera koja ukazuje na uključenost oca u brigu o detetu (Palkovitz, 1997 u: Hawkins 2002). Uključenost oca je multidimenzionalni konstrukt koji uz bihevioralne, uključuje i afektivnu, kognitivnu i etičku komponentu ((Hawkins and Palkovitz, 1999; Lamb 1999 u: Hawkins 2002).

Termin uključeni otac obuhvata prakse novog očinstva, a one podrazumevaju visok stepen uključenosti u sve dimenzije detetovog života, prihvatanje vrednosti rodne ravnopravnosti i visoko vrednovanje roditeljskog identiteta. Uloge hranioca i uključenog oca mogu biti komplementarne, ali, kao i kod majki, i kod očeva ove uloge često dolaze u sukob.

Sukob uloga kod oca. Sukob se istovremeno odvija na dva nivoa – između različitih uloga samog muškarca i između roditeljskih uloga majke i oca. Želja muškarca da se posveti deci i da bude u velikoj meri prisutan u njihovim životima može biti značajno onemogućena ukoliko on mora da bira između zarađivanja i roditeljstva. U društvima poput našeg, u kojima i senzibilitet prema ženi kao majci u poslovnoj sferi nestaje, razumevanje za roditeljske obaveze muškarca je još manje. Takav kontekst nameće izbore ili-ili, odnosno zahteva punu posvećenost poslu, uz stavljanje roditeljskih obaveza i zadovoljstava na drugo mesto. Zbog čega su muškarci i žene ostvarili ovu ulogu, kakva očekivanja imaju od sebe i kako sebe vide bitni su elementi roditeljskog identiteta i spremnosti na uključenost.

Socijalizacija za ulogu oca. Zbog podele polnih uloga koje započinje već u ranom detinjstvu, muškarci u proseku imaju manje prilike za socijalizaciju za ulogu oca (Brayfield, 1995) i tako postaju manje pripremljeni za očinstvo, što kasnije predstavlja najvažniji izvor njihove manje spremnosti da je preuzmu nakon rođenja deteta. Pun očinski identitet i doživljaj roditeljstva otac stiže tek aktivnim uključivanjem u sve one aktivnosti koje obavlja majka. Tako savremeno očinstvo (Levine, 1982) ne stavlja samo naglasak na preuzimanje tradicionalno majčinskih aktivnosti, nego i drugačiji odnos očeva prema detetu u smislu važnosti izražavanja topline i emocija, iskazivanje zaštite, brige i zanimanja za detetovo zdravlje, napredak i uspešnost u školskoj i socijalnoj sredini, sve to postaje integrativan deo uloge oca. Rezultati nekih istraživanja pokazuju da je ispunjavanje uloge oca i veće roditeljsko zadovoljstvo prisutnije kod očeva sa decom lakšeg temperamenta, u kvalitetnijim brakovima, kod onih očeva sa većim samopouzdanjem i onih koji su socijalno osetljiviji, onih koji su sigurniji i pripremljeniji za ulogu oca (Walker, 2000).

Raznovrsni oblici očinstva postavljaju muškarca u zahtevne, višestruke uloge tako da se doživljaj očinstva, zadovoljstvo i osećaj roditeljske kompetentnosti bitno razlikuje u različitim okolnostima bračne uključenosti i podrške (Marsiglio, Day et al. 2000). Očinsku ulogu slabije će ispunjavati očevi koji ne žive sa decom, njihova veza tokom vremena slabi, a mnoge teškoće nastaju u ispunjavanju očinske uloge sa decom iz prethodnih brakova svoje supruge, zbog nejasno definisane ove vrste očinske uloge. Istraživanja su pokazala da pravi doživljaj očinstva i ispunjenje očinske uloge imaju očevi koji žive sa svojom maloletnom decom (Eggebeen and Knoester, 2001). Podaci ukazuju i na tendenciju da najviše brige o deci vode očevi u brakovima u kojima oba bračna partnera imaju manje tradicionalno shvatanje rodno određenih bračnih uloga (Aldous, Mulligan et al. 1998).

Determinante uključivanja oca u brigu o detetu

Četiri faktora značajna su da bi se razumeo stepen uključenosti oca kao roditelja.

Na prvom mestu je *motivacija* - mera do koje otac želi da učestvuje u brizi o detetu. Istraživanja pokazuju da bi 40% očeva volelo da provodi više vremena sa svojom decom nego što su u mogućnosti. Ovo govori da je priličan broj muškaraca motivisan da učestvuje u roditeljstvu. S druge strane, isti podaci govore da preostali deo uzorka, više od polovine očeva, ne žele da provode više vremena sa svojom decom u odnosu na vreme koje trenutno provode. Medijski promovisana slika „novog oca“ u mnogome je uticala na nivo motivacije očeva za roditeljstvo.

Sposobnosti i samopouzdanje. Motivacija sama po sebi ne može obezbediti povećano uključivanje u brigu o detetu. Sposobnosti i samopouzdanje takođe su neophodni. Muškarci koji spolja izgledaju motivisani često se žale da njihov nedostatak sposobnosti (uz neznanje i nespretnost) sprečavaju veće uključjenje. Ove žalbe mogu da znače opravdanje, ali mogu i da reflektuju stvaran strah većine muškaraca. Kada nedostatak sposobnosti predstavlja najveću barijeru, programi za razvoj formalnih sposobnosti mogu biti veoma važni. Pa ipak, najbolji način da se muškarci uključe u brigu o deci jeste da se ohrabre da rade ono u čemu otac i dete zajedno uživaju. Cilj ovog ohrabririvanja jeste da razvije samopouzdanje na način da očevi počnu da uživaju provodeći vreme sa svojom decom. Jednom, kad očevi shvate da su njihova deca zabavna, oni ih obožavaju i ne doživljavaju neprijatna osećanja. Oni će ubuduće biti željni da prošire opseg aktivnosti i kontekste u kojima otac i dete uspešno funkcionišu zajedno. Ključan je razvitak samopouzdanja – sposobnosti se same po sebi stiču tokom vremena. Mnogi očevi ne shvataju da su žene koje su tek rodile svoje prvo dete neiskusne i preplašene isto kao i oni. Razlika je u tome što se od žena očekuje da znaju kako da budu roditelji i da one ne mogu da se povuku iz tih izazova. One treba da se pretvaraju da znaju šta rade i da na taj način same steknu sposobnosti što pre.

Uz samopouzdanje veoma je značajna roditeljska senzitivnost (*osećajnost*). Osećajnost uključuje mogućnost da se razumeju dečiji signali, znanje šta dete želi, znanje kako da se pravilno odgovori, znanje o tome koja su očekivanja realna itd. I osećanja i samopouzdanje su apstraktne karakteristike koje su verovatno mnogo značajnije od specifičnih sposobnosti. A specifične sposobnosti dalje obezbeđuju da se razvijaju osećanja i samopouzdanje.

Podrška. Treći faktor koji utiče na uključivanje očeva je podrška – posebno podrška u okviru porodice od strane majki. Ista istraživanja koja su pokazala da većina muškaraca želi da bude više uključena, pokazala su da između 60 i 70% žena ne želi da njihovi muževi budu više uključeni. Ovo govori da, iako bi mnoge majke želele da njihovi muževi više urade, velika većina su zadovoljne statusom quo. Postoje razni razlozi za ovakvo shvatanje. Mnoge majke osećaju da su njihovi muževi nekompetentni i da njihovo uključivanje može proizvesti više posla nego što bi ga smanjilo. Što je još značajnije, povećanje uključenosti očeva može da ugrozi fundamentalnu dinamiku u okviru porodice.

Uloga majke i vođe domaćinstva jesu, u stvari, dve uloge u kojima ženin autoritet ne dolazi u pitanje. Povećano učešće oca može da ugrozi ovu moć i umanjiti superiornost koju majka poseduje. Žene koje su ušle u poslovne odnose u poslednje dve dekade obično su osuđene na nisko profitna

i nisko prestižna zanimanja. U suštini, žene su zamoljene da predaju moć u jedinoj oblasti gde se njihova moć i autoritet ne dovodi u pitanje u zamenu za moć i autoritet u oblasti poslovanja. Za mnoge žene od velikog je značaja da održe autoritet u vaspitanju dece iako to znači psihičku i mentalnu iscrpljenost. Promene u odnosu žena prema uključivanju očeva veoma su male u poslednjih 15 godina, čak i žene koje kažu da su spremne da podrže takav potez očeva mogu biti nesigurnije nego što to rezultati istraživanja pokazuju.

Tako, kada se odlučuje da li uključivanje očeva treba da bude veće u određenim porodicama moraju se uzeti u obzir stanje i stavovi oba roditelja. Učiniti to, znači uključiti individualne pretpostavke i vrednosti i onda ih razmatrati u pokušaju da se ostvari zadovoljavajući konsenzus. Zbog toga što se ženini stavovi i pretpostavke menjaju brže nego kod muškaraca, konflikt između partnera može postati veoma čest. Važno je zapamtiti takve negativne aspekte očinskog uključivanja, iako, u suštini, njegovo uključivanje jeste važno i poželjno u sve većem broju porodica.

Institucije i uključenost oca. Poslednji od faktora koji utiču na uključivanje očeva u brigu o deci jesu stavovi institucija i podrška očevima. Potrebe porodica za ekonomskom podrškom i barijere načinjene od strane radnog mesta, predstavljaju jedan od najvažnijih razloga, naveden od strane očeva, kao objašnjenje za nizak stepen svoje uključenosti. Jasno je da je to važno za mnoge muškarce i da će ostati tako sve dok se od njih očekuje da imaju ulogu hranitelja porodice. Takođe je tačno da muškarci ne bi menjali radno vreme za vreme sa porodicom u odnosu 1:1. Istraživanja su pokazala da žene provode sa porodicom svaki ekstra sat vremena u kojem ne rade. Takođe, nešto o čemu se mnogo diskutuje, a vezano je za poboljšanje očevog učešća u vezi sa njegovim poslom, jeste „trudničko odsustvo za muškarce“. Fleksibilno raspoređivanje vremena bilo bi od najvećeg značaja velikom broju uključenih ali zaposlenih očeva - i majki (Marinković, 2012).

Specifičan doprinos oca

Razlike u ponašanju između jednog i drugog roditelja neosporno postoje, i one zajedničke za sve roditelje jednog pola u poređenju s drugim polom, kao i one razlike koje su isključivo individualne. Neke od tih razlika upravo se dopunjuju i deluju vrlo povoljno na dečji razvoj.

Sve više istraživanja pokazuju da postoji jedinstvena, zasebna veza otac-dete koja je nezavisna od veze majka-dete ili otac-majka. Ova veza proverena je istraživanjem 55000 parova otac-dete u 23 različite kulture (Mackey 2000. u: Obradović, Obradović, 2003), a postoje i pokušaji da se dokaže njena biološka utemeljenost i to kontinuitetom od primata i nižih vrsta. Tako savremena humanistička psihološka shvatanja očinstvo sve više smatraju završetkom kreativnog razvoja odraslog muškarca (Abell and Schwartz 1999 u: Obradović, Obradović, 2003).

Najnovija istraživanja neosporno su pokazala da očevi na svoj jedinstveni način doprinose i dečjem emocionalnom, i socijalnom i intelektualnom razvoju, i da očevo fizičko odsustvo, ili čak i sama nezainteresovanost, uskraćuju detetu jedinstveni doprinos koji samo otac može da mu pruži u njegovom razvoju. Odsustvo oca ili neadekvatnost u ispunjavanju svoje uloge često dovodi do poremećene emocionalne ravnoteže ili čak oštećenja u razvoju ličnosti deteta. Očevo prisustvo

pospešuje, kao što će to biti ilustrovano, detetovo mentalno zdravlje i intelektualno napredovanje.

Najviše studija se odnosi na efekte koje po razvoj deteta ima očevo odsustvovanje (smrt, razvod, učestvovanje u ratu, zarobljeništvo, odsutan usled specifičnosti zanimanja kojim se bavi, kao npr. moreplovac, zaposlen u drugoj zemlji, i sl.).

Osnovni nalazi studija koje su ispitivale efekte odsustva oca po dečji razvoj su sledeći: Najviše se navode problemi u formiranju identiteta. Deci nedostaje sigurnost, poremećeno je sticanje zrelosti, dete je često povučeno, ili više sklono antisocijalnom ponašanju. Individualne razlike su, naravno, znatne. Značaj majke, njene ličnosti i snalaženja u situaciji kad mora da decu podiže bez supruga, od ogromnog su uticaja i na vrste i na intenzitet nepoželjnih efekata koji će se pojaviti. Ipak, negativni efekti odsustva oca suviše se često registruju da bi mogli da se olako zanemare. Što se tiče deteta, mogao bi grubo da se izvuče jedan zajednički zaključak; dečaci koji odrastaju bez oca obično više naginju ili antisocijalnom ponašanju ili preteranoj feminizaciji ponašanja i stavova ili antisocijalnom ponašanju, a kod devojčica se kasnije javljaju izrazite i dugotrajne poteškoće u uspostavljanju odgovarajućih kontakata i veza sa muškarcima.

Neophodno je naglasiti jedan aspekt svih ovih studija; proučavanjem efekata odsustva oca dobijaju se, u stvari, podaci o tome kakve su posledice njegovog odsustva, ali ne i kakvi su doprinosi oca kad je on prisutan i stalno uz dete. Šta je, dakle, doprinos oca? Kako on funkcioniše kao roditelj. Interesantna su ispitivanja kako očevi reaguju i kako se ponašaju prema novorođenoj deci. Da li postoji razlika između muškaraca i žena u stepenu u kojem su zainteresovani za novorođenčad. Istraživači su tražili od očeva da provedu sa svojim suprugama prvih nekoliko dana posle porođaja u porodilištu. Metodom opservacije prikupljeni su podaci o različitim oblicima ponašanja oba roditelja. Zaključak je bio da su očevi pokazali isto toliko zainteresovanosti za novorođene bebe kao i njihove majke, i aktivno učestvovali u prvim kontaktima sa detetom. Vrsta ponašanja i način kontaktiranja sa bebama bili su isti u svim aspektima, osim što su se majke nešto više i češće osmehivale bebama. Pošto se žene i inače više osmehuju od muškaraca, ovo nije protumačeno kao specifična reakcija žene na novorođenče.

U nešto kasnijem uzrastu utvrđeno je da očevi imaju češće vizuelne kontakte sa detetom i skloniji su igri sa detetom, majke su, pak, aktivnije u hranjenju i nezi deteta (hranjenje, menjanje pelena). Da li zato što su žene spretnije u ovim aktivnostima? Dopunska ispitivanja su pokazala da su muškarci podjednako spretni u svim aktivnostima. Merenjem količine mleka koju su bebe popile kad su hranjene od oca i kad su hranjene od majki, ustanovljeno je da je količina mleka bila samo neznačajno manja u slučajevima onih beba koje su hranili očevi. Isto tako nisu nađene razlike u učestalosti nezgoda u toku hranjenja (dete se zagrcnulo, povraćalo i sl.). Znači, opažene razlike u vrsti aktivnosti koje preovladavaju kod jednog i drugog roditelja pre su specifična odlika izbora aktivnosti, a ne nedostatak spremnosti ili sposobnosti da se neka od takvih aktivnosti u vezi s podizanjem deteta izvrši.

Na još starijem uzrastu dece opet se potvrdilo isto opredeljenje - očevi se više i češće igraju sa decom, mati se više i češće angažuje oko hranjenja i nege deteta. Očevi ne samo da se više igraju sa detetom nego je i način njihovog igranja drugačiji, a i stil komuniciranja se razlikuje od onog koji primenjuje mati. Očevi su redovno manje verbalno a više taktilno aktivni; dodiruju dete, lupkaju ga, nose, bacaju uvis. Igra oca tipično započinje naglo, ali isto tako se naglo i prekida. Mati postepenije prelazi iz perioda igre u period smanjene interakcije sa detetom.

Na osnovu nekih novijih istraživanja uloge koju otac ima i ponašanju koje je vidljivo prema novorođenčetu, neki istraživači nalaze sledeće:

- očevi su zainteresovani za brigu o detetu i ukoliko imaju prilike, postaju više uključeni
- očevi su podjednako brižni i negujući kao i majke tokom interakcije sa detetom
- očevi se manje angažuju u brizi o detetu, ali
- očevi mogu biti sposobni i kompetentni u svim aktivnostima koje se tiču brige o detetu.

Istraživači su takođe ispitivali promene u uključenosti oca u zavisnosti od uzrasta deteta. Interesantno je da su promene iste i za očeve i za majke. Roditelji provode mnogo više vremena sa decom kada su mlađa nego kada su starija. Ovo negira usvojeno mišljenje da očevi provode više vremena kad su deca starija. Očevi možda znaju više o deci kada su starija nego kada su mlađa, možda se osećaju kompetentnije i više se interesuju, ali ne provode više vremena sa starijom decom. Ovo je delom prouzrokovano time što starija deca ne žele toliko da provode vreme sa roditeljima. Oni mnogo više žele da svoje vreme provode sa svojim vršnjacima.

Otac sa sinom i otac sa ćerkom: isti ili različit odnos?

Različite studije pokazale su da postoji razlika između majke i oca u pogledu njihove interakcije na ranom uzrastu deteta u odnosu na pol deteta. Očevi više stimulišu muške bebe, pokazujući im razne igračke, obraćaju im se govorom, reaguju na njihovu vokalizaciju. Majke to isto ponašanje pokazuju prema svojim ženskim bebama. Ali kad uzmu bebu u naručje, onda očevi drže žensku bebu bliže sebi, obgrljenu. Proizilazi da očevi imaju tendenciju da ženskoj bebi iskazuju više emocija, a sinovima više stimulacije i inicijacije da se sa njima igraju (duže provode vremena igrajući se sa muškom bebom). Ovi obrasci ponašanja produžavaju se i kasnije u ranom detinjstvu.

Konkretno, očevi podržavaju od najranijeg uzrasta osobine koje se smatraju femininima kod ženskog deteta, kod sinova one osobine koje se smatraju tipično maskulinim. I tako od najranijeg detinjstva, u stvari od prvih dana života, dete je izloženo formiranju uloge pola (uloga pola označava one osobine koje svaka individua ima, a koje su tipične za jedan ili za drugi pol).

Igra oca i majke sa detetom na predškolskoim uzrastu takođe se razlikuje u zavisnosti od pola deteta. Otac se igra sa muškom bebom tako da je uzdiže, okreće, baca u vazduh, sa ženskom bebom tako da joj se obraća nekim oblikom vokalnih stimulusa. Kasnije, u predškolskom dobu, otac će se igrati sa sinom „muških” igara, kao što je jurnjava, hvatanje, veranje, prijateljsko rvanje i sl., sa

devojkama će se igrati igara „kao bajagi“, čitaće joj dečje knjige, raspitivati se o njenim lutkama. Roditelji izgleda polaze od svojih pretpostavki i stereotipa o tome šta i kava treba da su muška i ženska deca i podražavaju neplanirano one osobine koje su tipične za predstavnika jednog i drugog pola. Roditelji u ovim slučajevima postupaju bez namere, njihovi postupci se baziraju prvenstveno na nekim neosveštenim pretpostavkama o razlikama među polovima, i svojim projekcijama. Međutim, i na svesnom planu očevi i majke projektuju taj isti obrazac. Upitani kako percipiraju svoju novorođenu bebu, čak i pre nego što su tu bebu imali u naručju, očevi opisuju svoje novorođene sinove kao alertne, jače, čvršće, dok novorođene ćerkice opisuju kao mekše, sitnijih crta lica, slabije, delikatnije. Ovi opisi će verovatno oblikovati njihovo roditeljsko ponašanje i kasnije u životu deteta.

Opisani obrasci ponašanja roditelja nisu tipični samo za zapadne zemlje u kojima je urađeno najviše studija na ovu temu. Zapisi antropologa govore nam o sličnim obrascima ponašanja u dalekim društvenim sredinama.

U zaključku može da se kaže da pol novorođenog deteta u mnogome oblikuje ponašanje i jednog i drugog roditelja. Rezime studija koje su iznesene svedoče o različitim ponašanjima koje očevi odnosno majke imaju u zavisnosti od pola deteta. To, naravno, ne znači da se ovi nalazi mogu generalizovati na sve očeve ili na sve majke. Individualne, idiosinkratske varijacije postoje i svaki otac i svaka majka oblikovaće svoje roditeljske postupke u zavisnosti od još mnogo drugih faktora.

Otac i intelektualni razvoj deteta. Više je novijih studija pokazalo da iskustvo deteta sa ocem pospešuje i detetov intelektualni razvoj. Za ilustraciju neka posluže sledeće studije.

Studija Klark-Stjuartove (Clarke-Stewart, 1980) pokazuje da je odsustvo oca nepoželjno za intelektualni razvoj dečaka, ali i devojčica u njihovom kasnijem uzrastu. Ona zaključuje da očevi devojčica pružaju stimulaciju tipa razgovora, pohvale, komplimenata. Otac pak stimuliše dečaka vrstom igre i neobičnošću novih aktivnosti u koje uvodi svoga sina. Ako ova zapažanja prenesemo na plan efekata koje kontakt deteta sa roditeljem ima na njegov kognitivni razvoj, onda može da se kaže da mati pruža više verbalne stimulacije, a očev doprinos je u raznolikosti i neobičnosti igre kojom angažuje i stimulira dete. Što se tiče samog deteta ono u uzrastu od 7 do 30 meseci radije bira oca za partnera u igri nego majku, jer se očevi radije angažuju u „fizičkim“ igrama i neobičnijim aktivnostima, dok je igra majke mirna, konvencionalnih oblika i manje raznolika.

Istraživanje Ronera (Rohner, 1998) pokazalo je da je očeva ljubav podjednako važna za detetova postignuća u odrasloj dobi kao i majčina ljubav. Specifičan dobitak kojim očevi doprinose razvoju deteta za razliku od majke, odnosi se na povezanost dobrog kontakta otac - dete sa pozitivnim školskim postignućem i kreativnosti (Brayfield, 1995) a očeva igra sa detetom, hrabrenje i razgovor pokazali su se značajnim za detetov dobar socio-emocionalni razvoj, socijalno prilagođavanje, životno zadovoljstvo u adolescenciji i odrasloj dobi, za detetov intelektualni razvoj, socijalnu kompetentnost i unutrašnji lokus kontrole (Rohner, 1998). Posebno je pozitivan uticaj očevog bavljenja detetom ženskog pola. Rezultati ove longitudinalne studije, utemeljene na praćenju 17000 dece do odrasle dobi u Engleskoj, ukazuju na veliku važnost uključenosti i emocionalne bliskosti oca sa decom jer

ta bliskost u ranom detinjstvu ima uticaja i na bliskost u adolescenciji, a ona dalje na adaptiranost mlade osobe u sopstvenom braku.

U zaključku može da se kaže sledeće:

Dva su teorijska stajališta najviše odgovorna za dugo održavanu pretpostavku da su očevi manje važni od majki u pogledu njihovih uticaja na decu.

Frojd je sa svojom teorijom dao primarni značaj majci. Ona je ta koja formira detetovu ličnost, sa kojom se dete vezuje itd. Otac se pojavljuje u ovoj teoriji tek relativno kasno u razvoju svog deteta kroz diskusiju o Edipovom kompleksu, kastracionom strahu itd.

Bolbi sa svojom kritikom institucija u kojima deca odrastaju i jasnim i odlučnim stavovima da je majka beskrajno važna za dečiji razvoj, kao i da je odsustvo majke (ne oca) opasno po razvoj, jasno svedoči o zanemarivanju uloge oca u razvoju deteta.

Bolbi dalje zanemaruje ulogu oca kad opisuje razvoj privrženosti. Sva ponašanja (po njemu instinktivna) kojima dete obezbeđuje blizinu majke (opet majke a ne oca) služe po Bolbiju kao garant preživljavanja vrste. Plač, osmeh, sisanje, hvatanje za odraslog i praćenje odraslog (kad dete postane lokomotorno zrelo) su signali za majku i majka je ta od koje se očekuje da reaguje, da uspostavi afektivnu vezu sa detetom, i da se dete dalje razvija u najboljem mogućem pravcu, da dobije dobre osnove za sigurne afektivne veze u kasnijem životu itd. (i tako ostvaruje uslove za razvoj vrste). Sve samo majka, u radovima Bolbija.

Ali, dokazano je da ne postoji biološka predodređenost kod žena da se brinu o potomcima. U mnogim nama stranim kulturama očevi su itekako prisutni i kompetentni u brizi o deci.

Postoje i eksperimenti koji su kod životinja pokazali da će mužjak, kad je izložen mladunčetu, u mnogim slučajevima prihvatiti da se brine o mladunčetu. Iste studije nek naknadno nakon što su nam zoolozi to ilustrovali na životinjama, potvrdili su da je i muškarac kod ljudi podjednako kompetentan da se brine o sasvim maloj deci.

Dakle, mit o biološkoj predređenosti žene za roditeljstvo je upravo to, samo mit.

Argument da otac provodi manje vremena sa detetom, pa da je time njegova uloga u razvoju deteta smanjena, pobija se mnogobrojnim eksperimentima koji su potvrdili istinitost sledeće teze, i to za oba roditelja: nije važan kvantitet nego kvalitet vremena koje roditelj provede sa svojim detetom. Dete neće zanimati ništa i neće zapamtiti ništa o vremenu koje provede u kući sa jednim ili drugim roditeljem ako ono samo satima gleda, recimo TV, ili se igra samo, bez obzira da li je tu roditelj. Ali ako taj isti roditelj provede neko kraće vreme sa tim istim detetom u nekoj smisaonoj aktivnosti, onda će to vreme u kući sa roditeljem biti doživljeno sa zadovoljstvom.

Da podsetimo, uticaj oca na dete ne sastoji se samo u nekim direktnim uticajima na dete. Otac, kao i dete, je deo šireg porodičnog sistema. Sve što otac znači, radi, učestvuje u porodičnim zbivanjima čini njegovu ulogu oca za to dete.

Iz navedenih studija može se zaključiti da je doprinos oca razvoju deteta vrlo specifičan, različit od onog koji detetu pruža mati, da je taj doprinos vrlo važan i vredan više pažnje nego što je do sada dobio. Otac je punopravni učesnik u procesu roditeljstva. Materinstvo ne može da se izjednači sa očinstvom. Otac deluje na svoj jedinstveni način, i po tome očinstvo zaslužuje posebno razmatranje, ne samo u odnosu na ulogu koju ima na dečji razvoj nego i u pogledu pitanja na koji način očevi funkcionišu, kako teče proces roditeljstva kod očeva, i šta za njih predstavlja roditeljstvo. Očinstvo zaslužuje isto toliko pažnje u okviru psihologije roditeljstva koliko i materinstvo.

RODITELJ I DETE: JEDNOSMERNI ILI DVOSMERNI UTICAJI

Generacije roditelja živele su u ubeđenju da roditelji imaju ogroman uticaj na razvoj svoje dece. Potrebno je samo znati i pridržavati se određenih uputstava i dete će postati samostalnije, zrelije, otresitije, pristojnije, bolje će se kontrolisati. Po ovom shvatanju roditelj je primarni agent socijalizacije, dete je objekt akulturacije. Roditelj je nadređen, pun snage, davalac, dete je podređeni, bez ikakvih predznanja, primalac. Roditelj treba da kontroliše proces socijalizacije. Svojim postupcima treba da oblikuje savitljiv materijal - dete. Pridošlica - dete se tretira kao objekt na koji treba da se deluje, spreman ali pasivan primalac u ovom procesu socijalizacije. Postoje razlozi istorijske, ideološke, društvene prirode usled kojih je ovaj jednosmeran proces socijalizacije i nastao i održavao se dosta dugo.

Ovo shvatanje uloge deteta kao potpuno pasivnog učesnika u sopstvenom razvoju sada je prevaziđeno. Roditelji imaju uticaja na svoje dete, ali uticaji idu i u suprotnom smeru, deca oblikuju karakteristike roditelja, određuju dobrim delom roditeljeve postupke a zatim određuju i kakav će tretman oni sami dobiti. Tako su postupci oko podizanja deteta od samog početka, od rođenja pod uticajem prirode samog deteta. Ovo novo tumačenje snaga i odnosa unutar dijade roditelj - dete, sa sve većim naglaskom na aktivnu ulogu deteta u razvojnom procesu i određivanju njegovog ishoda, nastupilo je nakon vremenski kratkog ali istraživanjima bogatog perioda u poslednjih nekoliko decenija.

Pre nego što budu izneseni rezultati nekih istraživanja koja potvrđuju ovu novu tezu o dvosmernim uticajima u procesu socijalizacije evo nekoliko reči o tome kako je došlo do ove značajne novine.

Neke opservacije koje idu u prilog novom modelu procesa socijalizacije već su dugo prisutne među laicima, ali su malo uticaja imale na istraživačke i teorijske napore. Na primer, znalo se da roditelji adolescentnog deteta vrlo često usvajaju mnoge detalje iz sveta tog adolescenta - proširuju rečnik, usvajaju neke nove norme ponašanja, prihvataju ponekad i sisteme vrednosti svoga deteta - menjaju se pod njegovim uticajem.

I dalje, ponekad se stiče utisak da su mladi neiskusni roditelji zbunjeniji i bespomoćniji od samog novorođenčeta. Novorođenče u svom repertoaru poseduje one odlike ponašanja koji će dovesti do odgovarajućeg rezultata - reakcije odraslih na njegove potrebe. Mladi roditelji, pak, ne poseduju gotove šablone roditeljskih postupaka. Oni lutaju, traže, pokušavaju da nađu i primene najumesniji postupak, polazeći od „poruka“ koje im dete svojim aktivnostima šalje. Zatim, od samog početka proučavanja socijalizacije logički se nametao sledeći tok zaključaka. Kad roditelj jednom uspe da promeni, izmeni detetov dosadašnji način funkcionisanja, ima pred sobom „promenjeno“ dete, drugačije od onog prethodnog, i, da bi se išlo dalje, valja pretpostaviti da će se roditelj adaptirati na ovu promenu koju je sam izazvao kod deteta - drugim rečima i on će biti „promenjen“ promenama kod deteta. Ništa od svega toga nije sve doskora imalo odraza na decenijama ustaljeno shvatanje o jednosmernim uticajima roditelja na dete.

Primećivanje efekata mladunčadi na roditeljsko ponašanje i negu mladih prvi put je počelo da se sistematski proučava od istraživača koji proučavaju ponašanje životinja. Teško bi bilo navesti sve one, skoro bezbrojne, studije o mladima i njihovim roditeljima različitih životinjskih vrsta, studije koje su doprinele redefiniciji shvatanja u odnosu snaga između roditelja i mladunčadi. Jedna studija ipak ne može da se mimoide. Ogroman uticaj potomka na ponašanje svog roditelja više je nego očigledan u tužnoj sudbini mladunčeta majmuna rođenog od majke koja je odrasla potpuno izolovana. Lišena kontakata sa ostalima svoje vrste, lišena nege svoje majke, ona je svog potomka uporno odbacivala, odbijala da hrani, da prigrli. Upornim pokušajima, makar pri tom bivalo odgurivano i žestoko tučeno, ovo malo uspelo je da donekle „raskravi“ majku, da u njoj probudi materinske reakcije, da promeni njeno ponašanje prema sebi do te mere da je zajednica bila koliko-toliko podnošljiva. Sa kasnije rođenim mladima ova ista mati bila je, nakon iskustva sa prvim mladunčetom, adekvatnija mati (Harlow, 1966).

Značajan podsticaj da se na socijalizaciju počne da gleda kao na dvosmerni fenomen bila je promena u cilju istraživanja - cilj je sve češće bivao sam proces socijalizacije, a ne samo produkt socijalizacije. Usmeravanje na proces omogućilo je da se u postupcima podizanja dece primeti da do konačnog produkta, do nečeg novog, dolazi obično nakon jedne komplikovane serije akcija i reakcija sa obe strane - i roditeljske i detetove.

Ovome treba dodati i preduslove teorijske prirode koji su nastali početkom 20. veka i koji su omogućili promenu u shvatanjima u ulozi roditelja i deteta u procesu socijalizacije. Tu se u prvom redu misli na bogatstvo empirijskih nalaza o vrlo ranim perceptivnim i kognitivnim sposobnostima deteta, kao i o vrlo ranim mogućnostima za učenje.

Možda najveći podstrek za drastično skretanje od učenja o jednosmernoj na recipročnu socijalizaciju prouzrokovale su teškoće mnogih istraživača da objasne neke svoje rezultate ispitivanja interakcije odraslih i dece. Na primer, ako je dvoje dece istog pola i istog uzrasta usvojeno u isto vreme od istog usvojitelja, pretpostavljalo se da će ona biti izložena približno istim socijalizirajućim uticajima i da bi i efekti socijalizacije trebalo da budu približno isti. Nalazi nisu potvrdili ovakva očekivanja.

Takođe, zbunjujući je bio nalaz da je procena nekih osobina novorođenčeta pre prvog kontakta sa majkom više korelirala sa uspešnošću ili neuspešnošću kasnijih hranjenja nego procena majčinih karakteristika i stavova, takođe ispitanih pre prvog kontakta (Bell 1968).

I dalje, vrlo često su se uz loš uspeh nekog deteta našli podaci o nepovoljnim uslovima u kojima to dete živi. Uzročno-posledična veza izgledala je jasna. Ali pažljivijim ispitivanjima utvrđeno je takođe da iz tih istih porodica u kojim imamo dete za koje se tvrdi da loše prolazi u školi usled loših porodičnih uslova može da izađe i dete koje nema problema u učenju, na koje ti isti loši porodični uslovi ne deluju na isti način. Model jednosmernih uticaja u dijadi roditelj - dete bio je neupotrebljiv u svim gore navedenim slučajevima, odnosno nemoćan da objasni nađene razlike.

Danas je očigledno da je neodrživo učenje o jednosmernom uticaju odraslih u socijalizaciji dece. Postalo je jasno da već u vrlo ranom uzrastu deca poseduju mogućnosti da reaguju na odrasle i time dalje modifikuju njihove postupke, da čak iniciraju socijalnu interakciju sa odraslima.

Na koji način dete utiče na svoje roditelje?

Dete može da utiče na svoje roditelje na dva načina:

1. Karakteristikama svog razvoja i promenama koje vremenom nastupaju i koje su zajedničke za svu decu.
2. Pored toga, svako dete dodaje specifičan ton interakciji sa roditeljem svojim jedinstvenim sklopom odlika koje su tipične samo za to dete.
1. Poslednjih dvadesetak godina objavljeno je mnogo studija koje ilustruju kako karakteristike određenog razvojnog uzrasta modeliraju roditeljske postupke.

Detetov repertoar, pored toga što predstavlja stimulus za odrasle, menja iz osnova prirodu odnosa sa odraslima. Na primer, savladavanje sedećeg položaja, puzanje, uspravljanje deteta i ostale motorne veštine menjaju bazu na kojoj funkcioniše čitav sistem interakcije sa roditeljem. Isti efekt imaju i sve duži periodi budnog stanja, sve uspešnije uspostavljanje vizuelnog kontakta sa odraslima, kao i pojava socijalnog osmeha. Ne samo što će roditelj reagovati na ove novine kod deteta promenama u svom repertoaru akcija, nego će ga dete i pozvati na interakciju. Po jednoj studiji upravo dete ranog uzrasta započinje čak i 50% interakcija sa odraslima. I menjanje sistema interakcije potiče od deteta. Vrsta roditeljskih aktivnosti određena je najviše detetovim uzrastom. Promene u materinskom ponašanju u periodu od tri nedelje do tri meseca detetovog života, iako delom rezultat povećanog samopouzdanja same majke, ipak su najpre odgovor na povećanu zrelost deteta. U poređenju sa ponašanjem u uzrastu od tri nedelje, dete manje plače, duže je budno, više se osmehuje, vokalizira, traži vizuelni kontakt sa majkom. Mati u ovom uzrastu smanjuje količinu bliskog fizičkog kontakta, ali provodi više vremena pored deteta, češće iskazuje nežnost, pruža više stimulacije i češće stupa u socijalne interakcije sa detetom. Dete je, dakle, svojim razvojnim promenama izazvalo drugi repertoar majčinih postupaka prema njemu.

Roditeljstvo, dakle, ne može i ne sme da se posmatra kao skup aktivnosti koje roditelj upućuje detetu, nego isključivo kao serija razmena između roditelja i deteta.

U tekstu koji sledi biće skicirane promene koje se dešavaju u toku prve godine, one promene koje će uticati na vrstu roditeljskih aktivnosti upućenih detetu. Iznose se razvojne karakteristike samo prve godine, jer bi prikaz celokupnog razvoja bio preopširan, a i stoga što proces socijalizacije počinje vrlo rano i najintenzivniji je baš u najranijem periodu života.

- a) Od aktivnosti ka reaktivnosti. Dete je u svom neuro-anatomskom razvoju organizovano tako da u početku prevladava aktivnost, a tek će se kasnije pojaviti reaktivnost. U početku roditelj reaguje a dete aktivira njegovo ponašanje aktivnostima koje traže roditeljevu intervenciju.
- b) Od organizovanosti do veće podložnosti promeni; postoji relativna nepromenljivost u osnovnim aktivnostima novorođenčeta. Ritam spavanja, budnog stanja hranjenja, teže se menja u prvom nego u kasnijim mesecima. Ovo ne isključuje mogućnost jednostavnih oblika učenja već od prvih dana posle rođenja. Radi se o tome da se u početku izmene teže spovode. Konkretno, to znači da u početku interakcije sa roditeljem dete nameće svoj organizovani sistem aktivnosti koji će tek kasnije omogućiti više roditeljevog uticaja.
- c) Od redukcije stimulacije do traženja stimulacije. U samom početku novorođenče ne traži stimulaciju. Preokupirano unutrašnjim senzacijama (bol, glad, neudobnost) teži samo da smanji što više ovih senzacija. Kasnije, ono će sve više tražiti stimulaciju iz okoline.
- d) Od bližih ka udaljenijim stimulusima. Razvoj novorođenčeta kreće se od interesovanja za bliske stimulse (kao što su taktilni) ka auditivnim i vizuelnim stimulusima. Vremenom dete manje privlači dodirivanje, a više gledanje i slušanje. Ovo se dešava delom i stoga što dete menja položaj od pretežno ležećeg ka uspravnom. Roditeljsko ponašanje prati ove promene, prilagođava se. Roditelj će u prvim mesecima detetovog života koristiti u kontaktu sa detetom više proksimalne tipove stimulacije (dodir, ljuljanje, tapkanje), dok će kasnije preći sve više na gledanje i slušanje. Ne samo što roditelj prilagođava svoj repertoar postupaka upućenih detetu, nego se pokazalo da je i efikasnost novih postupaka na dete veća. Ono što dete najlakše umiri u početnim mesecima su taktilne manipulacije. Dete u drugoj polovini prve godine, pak, najlakše se umiri auditivnim i vizuelnim signalima.

Sažeto rečeno, dete doprinosi interakciji roditelj - dete, odnosno oblikuje roditeljeve postupke tako što informiše roditelje o svojim mogućnostima, željama i ograničenjima koja su karakteristična za dati uzrast.

2. Pored ovih, više-manje sličnih razvojnih promena kroz koje prolazi svako dete, a koje, videli smo, određuju roditeljske postupke, postoji i niz individualnih karakteristika svakog deteta kojim ono na još specifičniji način oblikuje roditeljevo ponašanje.

Najdrastičniji primer vrlo specifičnog uticaja koji individualne karakteristike deteta vrše na roditelje jeste ispitivanje Frajberga (Fraiberg 1974) na slepoj deci. Nemogućnost slepog deteta da vidi menja njegove obrasce osmehivanja već u uzrastu od 2 meseca. To, opet, utiče na ponašanje majke slepog deteta. Mati pribegava drugim oblicima komunikacije sa detetom, pretežno taktilnim, da bi izazvala osmeh koji se u tom uzrastu obično dobija već samim viđenjem roditelja.

Međutim, i izvan ovih ekstremnih slučajeva, mnogobrojna ispitivanja potvrđuju da se novorođenčad međusobno razlikuju već od prvog dana i da time daju sebi svojstven doprinos interakciji roditelj - dete.

Novorođenčad su već od prvog dana veoma različita. Posmatranjem reakcija novorođenčadi na niz stimulusa - na buku, blago ljuljanje, i slično, otkriveno je da bebe različito reaguju na ove stimulse. Te reakcije, ma kako bile različite između dece, konstantne su i relativno stabilne za jedno dete u dužem vremenskom periodu. Utvrđene su urođene razlike u učestalosti i dužini plača, sklonosti ka problemima uspavljivanja i spavanja, dužine vremena koje dete provede u snu, učestalosti osmehivanja.

Drugi istraživači su primetili da deca pokazuju razlike i u mnogim drugim osobinama kao što su, na primer, raspon pažnje, opšti ton raspoloženja, reaktivnost u socijalnim situacijama, usredsređenost i adaptabilnost na nove situacije, razdražljivost, upornost, impulsivnost.

Sve spomenute individualne razlike, a i još mnoge druge, odražavaju se i na zajedničkom životu roditelja i deteta od samog početka njihovog života i određuju dobrim delom roditeljeve postupke. Jedan roditelj, na primer, vrlo brzo će naučiti da ima posla sa detetom koje se lako uzbuđi, lako zaplače. Drugi roditelj će shvatiti da novi član porodice iskri zadovoljstvom i mirnoćom bez obzira na trud roditelja da to postigne. Jasno je da su mogući efekti svake od ovih varijacija među decom značajni. Nemir i nezadovoljstvo prve bebe brzo će obeshrabriti i najstrpljivije roditelje, a beba koja se lako umiri i zadovolji olakšava formiranje dobrih efektivnih veza s roditeljem.

Sledeća istraživanja potvrđuju doprinos individualnih karakteristika deteta oblikovanju roditeljskih postupaka:

- a) U jednoj takvoj studiji nađeno je da su majke vrlo aktivne dece restriktivnije i manje brižne nego majke dece koja nisu hiperaktivna. Zato, kažu istraživači, što je hiperaktivno dete obično tako puno zahteva, tako mnogo i često remeti uobičajeni tok stvari i događaja da ono samo izaziva kod roditelja sklonost ka čestim zabranama.
- b) Majke prevremeno rođene dece, kod koje je ustanovljen rizik od razvojnih komplikacija, obično više i duže drže tu decu u naručju nego majke dece koja nisu u opasnosti od kasnijih komplikacija.
- c) Analiza slučajeva zlostavljanja pokazuju da neke karakteristike deteta-žrtve mogu da budu dobar uvod za nastajanje fenomena zlostavljanja. Deca koja mnogo plaču u većem su riziku

da budu fizički maltretirana nego ona koja se lako umire. Zlostavljano dete, pokazala su istraživanja, obično je razdražljivo, plačljivo sa jakim kolikama, sa problemima u ishrani, oblačenju i presvlačenju, teško se umiruje. Roditelji takve dece osećaju se neadekvatnim, nesposobnim roditeljima, imaju osećanje krivice. Umorni i iznervirani uzaludnim pokušajima da dete zadovolje i umire, oni sami se osećaju zlostavljanim od deteta, kao što je jedan takav roditelj izjavio.

Karakteristika koja najviše može da predvidi pojavu zlostavljanja je mala telesna težina pri rođenju. Jedna četvrtina dece u jednom uzorku zlostavljane dece težila je pri porođaju ispod 3 kg, što je tri puta veća učestalost nego što bi se to očekivalo u normalnoj populaciji. Stres i razočarenje u vezi s rođenjem deteta niske porođajne težine i briga oko njegovog usporenijeg razvoja i težeg podizanja - povećava roditeljima opterećenje, a time i verovatnoću zlostavljanja.

Da su karakteristike samog deteta delimično povod za pojavu zlostavljanja potvrđuje i činjenica da je obično samo jedno dete u porodici zlostavljano. Neka deca nastavljaju da bivaju zlostavljana čak i kad se smeste u druge porodice. Ovim karakteristikama deteta treba da se dodaju nalazi da su roditelji zlostavljane dece obično nezrele ličnosti, koje se teško nose sa problemima, kao i to da su problemi u kojima se nalaze ove porodice obično mnogobrojni. Tako, kombinacija karakteristika deteta i karakteristika roditelja daju objašnjenje za jedan specifičan tok razvoja neke dece.

- d) Više nema sumnje da je pol deteta osobina koja sasvim sigurno utiče na interakciju deteta sa osobom koja se o njemu brine. Već u toku prve godine majke se različito ponašaju prema dečacima i prema devojkama. Različiti tretmani registrovani su već na veoma ranim uzrastima, čak i na uzrastu od 2-3 dana detetovog života. U svim ovim studijama rezultati se slažu u sledećem: majke pružaju devojkama više distalne stimulacije (vokaliziraju, gledaju, smeše se). Dečacima se pruža više proksimalne stimulacije (dodiruju, drže).

Postavlja se pitanje može li se razlika u ponašanju roditelja objasniti urođenim razlikama u ponašanju dece različitog pola ili su ove razlike produkt običaja kulturne sredine. Pažljivom analizom ponašanja odojčadi nisu nađene razlike kod odojčadi po polu koje bi mogle da objasne razlike u roditeljskim postupcima. Izuzetak čini nekoliko studija koje među prvorođenom decom primećuju da su dečaci nemirniji, manje spavaju i teže se smire. Pošto većina studija ne nalaze razlike, prihvata se da su razlike u roditeljskim postupcima prema deci različitog pola određene prvenstveno kulturnim faktorima čak i u najranijem uzrastu deteta.

- e) Najobimnija studija iz područja uticaja individualnih razlika među decom i efekta ovoga na interakciju sa roditeljima jeste studija Tomasa i Česove (Thomas and Chess 1977). Oni su longitudinalnom studijom koja je trajala više od dvadeset godina ispitivali temperament kod dece. Obilje podataka o detetu i njegovoj porodici dobili su putem intervjua sa

roditeljima, direktnim posmatranjem, iskazima nastavnika, baterijom psiholoških testova. Tomas i Česova daju opis tri tipa dece, prema specifičnoj grupaciji osobina temperamenta. To su „lako dete“, „teško dete“ i „zatvoreno dete“. „Lako dete“ je prijatno dete i odgaja se bez problema. Ono se dobro prilagođava na nove situacije, na novu hranu, nove ljude. Uglavnom je veselo, ima redovan ritam hranjenja, spavanja; uživa da uči nove igre, da uzme učešće u novim akcijama. Kod ove dece se najređe pojavljuju razvojni poremećaji. Na drugom kraju je „teško dete“, čije neprijatne reakcije mogu da pokvare i upropaste najbolje namere roditelja. Nije retko da čak i ogromne količine strpljenja i emocionalne stabilnosti ostanu bez efekta. Ta deca se povlače ili oštro protestuju kad se nađu u novim situacijama, bilo u odnosu na hranu, na oblačenje, nove ljude ili mesta. Kad su frustrirana, reaguju besno, burno, ispadima besa.

Deca koja pripadaju trećoj grupi, grupi „zatvorene“ dece, takođe mogu da izazovu revolt odraslih. Ona uzimaju novu hranu ali je dugo prevrću po ustima, u predškolskim ustanovama ostaju po strani i po nekoliko nedelja. Ako se od njih traži da uzmu učešća u nekim društvenim aktivnostima, ona pokušavaju da se povuku i izvuku. Kroz čitavo detinjstvo pokušavaju da se povlače iz novih situacija i da se vrlo polako adaptiraju na nova iskustva i nove ljude oko sebe.

Dve trećine od ukupnog uzorka Tomas i Česova su mogli da svrstaju u jednu od ove tri grupe. Ostala deca su suviše mešani tipovi da bi mogla da se svrstaju u jednu od ovih kategorija. 40% dece svrstano je u kategoriji „lako“ dete, 10% „teško“ i 45% „zatvoreno“ dete.

Tomas i Česova tvrde da se ove razlike u temperamentu formiraju u uzrastu od 2 do 3 meseca i od tada su za duže vreme stabilne. Ličnost deteta dobrim delom je određena stilom ponašanja koji proizlazi od ovih razlika u interakciji sa detetovom motivacijom, sposobnostima i sredinskim faktorima.

Nalazi Tomasa i Česove, na osnovu dugogodišnjeg praćenja razvoja dece, ukazuju da razlike u temperamentu mogu da povećaju rizik od poremećaja ponašanja. Oni daju objašnjenja kako do poremećaja dolazi i, pošto su zainteresovani za očuvanje mentalnog zdravlja, daju uputstva kako bi takvi poremećaji mogli da se spreče.

Nalazi ove studije takođe jasno daju do znanja da su mogućnosti uticaja na detetov razvoj mnogo manje nego što to roditelji misle. Još interesantnije i važnije za svakodnevnu praksu je da svaki od tri tipa dece imaju ogroman uticaj na roditeljevo ponašanje, a onda na detetov kasniji razvoj. Ovo naglašavanje uloge samog deteta u sopstvenom razvoju ne isključuje niti može da isključi uticaj okoline, roditelja, vršnjaka, učitelja, kulture u kojoj dete raste, stavova i vrednovanja kojima je dete okruženo. Međutim, danas se smatra da je uticaj svih ovih faktora mnogo manji nego što se mislilo.

Primena novog shvatanja o dvosmernim uticajima između roditelja i deteta

Neke do sada prihvaćene uzročne-posledične veze u procesu socijalizacije morale su da se preispitaju u svetlu novog učenja o obostranim uticajima. Na primer, mnoga istraživanja su tvrdila

da postoji povezanost između restriktivnosti roditelja i zavisnosti kod dece. Zaključak je uvek bio da dete, usled restriktivnosti svojih roditelja, postaje dete kojem nedostaje slobode da istražuje i isprobava svoje mogućnosti, odnosno, dete ne razvija odlike koje su neophodne da bi moglo da deluje nezavisno. Uticaji idu u obrnutom smeru. Umesto da jednostavno postupaju restriktivno, roditelji u mnogim slučajevima *reaguju* restriktivno na dete. Oni nastavljaju i u kasnijem uzrastu da govore deci šta i kako da rade pokušavajući da organizuju njihove živote, zato što su deca po svojoj prirodi nesamostalna i očekuju i traže pomoć. Deca se postavljaju tako da očekuju i provociraju pomoć od roditelja.

Da bi dokazao da je ovaj smer zaključivanja tačan, Bel (Bell, 1968) je organizovao eksperiment u kojem je trebalo da roditelji i deca zajedno obave jedan posao. U prvom delu eksperimenta, pre nego što se počelo sa radom, svakom detetu je rečeno da će zadatak biti težak i da slobodno može da traži pomoć od roditelja. U tim uslovima, čak i roditelji koji se inače nisu mešali u detetove aktivnosti, postali su restriktivni, nametali svoje mišljenje i govorili deci šta i kako treba da rade. Deca su, dakle, ispoljavala veći stepen zavisnosti jer im je to prethodnim uputstvom dozvoljeno, a roditelji su na ispoljenu zavisnost deteta reagovali povećanom restriktivnošću.

U drugoj fazi eksperimenta deci je rečeno da ne traže pomoć. Ovog puta zadatak je bio lakši. Dete je savladalo zadatak bez teškoća i roditelji su se manje mešali. Menjajući ponašanje deteta, kaže Bel, istraživač može da menja i ponašanje roditelja i da dobije bilo koji od opisana dva efekta. Kad je dete bilo zavisno od roditelja, roditelji su postajali restriktivniji, kad je dete postupalo nezavisno, oni su postajali manje restriktivni. Dakle, dete, a ne roditelj, određuje atmosferu - tvrdi ovaj istraživač.

Sličnih reinterpretacija dosadašnjih saznanja o jednosmernom uticaju roditelja na dete ima mnogo. Navešćemo samo neke. Zavisnost kod dece, smatralo se, često je rezultat roditeljskog stava odbacivanja. Veza između ovakvog stava roditelja i stepena detetove zavisnosti utvrđena je više puta. Možda postoji i mogućnost obrnutog sleda stvari. Možda je dete svojim izrazito zavisnim ponašanjem koje je bilo izvan spremnosti roditelja da toleriše takvo ponašanje izazvalo reakciju odbacivanja kod tog roditelja.

Bel (Bell, 1968) reinterpretira nalaze nekih studija koje tvrde da je fizičko kažnjavanje dece od roditelja uzrok agresivnim ispadima te dece prema vršnjacima. Bel nudi drugačije tumačenje. Možda je impulsivnost deteta izazvala fizičke kazne od roditelja.

Na osnovu analize niza longitudinalnih studija dece sa ranim komplikacijama (nastalim tokom trudnoće ili porođaja) Samerof (Sameroff and Chandler 1975) izjavljuje da ne može da donese konačan zaključak o jedinstvenom uticaju ovih komplikacija po razvoj deteta, pošto iz analize proizilazi da povoljni okolinski faktori razvoja jesu u stanju da uklone mnoge rane komplikacije, dok nepovoljni sredinski faktori i neadekvatni roditeljski postupci pogoršavaju razvoj ranih komplikacija. Samerof zato predlaže jedno vrlo interesantno i, po svemu sudeći, prihvatljivo objašnjenje koje on naziva *transakcioni model razvoja*. Po Samerofu detetove karakteristike se prepliću sa roditeljevim karakteristikama i rezultat je "individualizovani minijaturni socijalni sistem". Praktično to znači da roditelji oblikuju dete, ali i dete oblikuje svoje roditelje.

Još interesantnije i detaljnije analize onoga što se dešava između roditelja i deteta, polazeći od toga da je svako dete i svaki roditelj različit, da su uticaji obostrani, a rezultat jedinstven i važi samo za taj par roditelj - dete, daje Bel. (Bell, 1968; 1980). On tvrdi da kod svakog roditelja postoje dva skupa ponašanja, „ponašanje u kontroli gornje granice“ (*upper limit control behavior*) i „ponašanje u kontroli donje granice“ (*lower limit control behavior*). Ovaj prvi repertoar ponašanja aktivira se kad dečje ponašanje prevrši standarde tog roditelja, bilo u intenzitetu, bilo u učestalosti, kvalitetu itd. i takav je da ili smanjuje ili umiruje, ili usmerava dečje ponašanje u nekom drugom pravcu, ili deluje restriktivno. Ponašanje u kontroli donje granice aktivira se kad se roditelju učini da dete dela ispod roditeljevih očekivanja (za taj uzrast, za to dete, za tu situaciju). Cilj mu je da stimuliše dete, da bi dostiglo standarde tog roditelja.

I tako je široko rasprostranjeni mit o jednosmernim uticajima i jednosmernoj socijalizaciji morao da se povuče pred mnogo adekvatnijim i moćnijim shvatanjem o obostranim uticajima, uticajima roditelja na dete, ali, isto tako, i deteta na roditelja.

Detetov razvojni put i konačan rezultat razvoja zavisiće i od roditeljevih uticaja, i od ostalih priznatih faktora socijalizacije (vršnjaci, škola, društvena sredina), ali i od urođenih faktora samog deteta, i to mnogo više nego što se doskora mislilo. Roditeljevo je da prepozna individualne karakteristike deteta i da shodno tome prilagodi svoje ponašanje. Pri tom je od izuzetne važnosti shvatiti i prihvatiti istinu o tome koliko je visok stepen fleksibilnosti neophodan da bi roditelj reagovao na odgovarajući način na signale koje različita deca šalju svojim roditeljima, kao i na njihove idiosinkratske karakteristike.

RODITELJ U AKCIJI

RODITELJSKI STILOVI

Rečeno je u prethodnom tekstu da je roditeljstvo veoma složen i težak posao koji uključuje zadovoljavanje osnovnih detetovih potreba poput hrane i fizičke sigurnosti, ali i emocionalnih potreba, a što se postiže vaspitanjem. Iako je veoma odgovoran i složen, činjenica je da za ovaj posao ne postoji sistematska priprema. Dugogodišnje školovanje ne osposobljava za jednu od najvažnijih uloga u životu, ulogu roditelja. Jednom kad postanu roditelji, oni se pitaju kako postupati s decom i kako biti dobar roditelj. Mladi roditelji se uglavnom oslanjaju na svoju intuiciju i zdravu pamet. Ponekad pomažu iskustva iz detinjstva, stečena posmatranjem sopstvenih roditelja, pa se promatranjem njihovog stila odgoja zaključuje da ćemo raditi isto tako, ili da ni u kom slučaju nećemo postupati kao oni. Rezultat je jedinstveni stil koji svaki roditelj na kraju definiše kao osnovu za svoje postupke prema detetu.

Istraživanjem oblika roditeljskog ponašanja i postupaka, predloženo je mnogo definicija kojima se nastoje opisati osnovne dimenzije roditeljskog ponašanja i odnosa koji će najjasnije opisati

njihov uticaj na razvoj i socijalizaciju deteta. Takođe, postojali su mnogi pokušaji u nastojanju da se odredi vrsta porodičnog okruženja i konkretnih oblika interakcija s detetom, sa ciljem otkrivanja onih koji će osigurati željene ishode. Postupci roditelja nisu isključivo vođeni procenom o ispravnosti dečjih postupaka, nego i roditeljskim očekivanjima i prihvatanjem, odnosno neprihvatanjem psiholoških i uzrasnih osobenosti deteta. Svojim relativno postojanim postupcima i ophođenjem prema detetu, roditelji teže da uspostave stabilne oblike ponašanja kod svoje dece, uz eliminaciju ili favoriziranje poželjnih i nepoželjnih ponašanja. U izboru vaspitnih postupaka i ponašanja roditelja prema deci, modeluje se i njihov vaspitni stil. Vaspitni stil podrazumeva procenu roditelja kojim vaspitnim postupcima će na najbolji način ostvariti svoje vaspitne ciljeve, a da ne naruše emocionalni odnos prema detetu, tj. postupak proističe iz bazičnog osećanja prihvatanja i ljubavi, ili odbacivanja i uslovne ljubavi. Emocionalni faktor smatra se najvažnijom komponentom vaspitnog stila.

Vaspitni stilovi

Vaspitno ponašanje roditelja u mnogim istraživanjima u svetu i kod nas zauzima važno mesto. Ovaj aspekt roditeljstva se danas posmatra iz različitih dimenzija.

Prema jednoj od najpoznatijih klasifikacija, kombinovanjem dimenzije kontrole i afektivne dimenzije, moguće je razlikovati četiri stila roditeljstva (Maccoby and Martin 1983):

- autoritativni - demokratski odnos poštovanja i podržavanja iznošenja dečijeg mišljenja uz topao i blizak odnos sa detetom. Kao razvojni korelati ovakvog roditeljskog stila navode se bolji uspeh u školi, manje problema u ponašanju, bolja adaptacija i socijalne veštine.
- autoritaran - odnos koji karakterišu rigidna očekivanja i pravila, emotivno hladni, neuključeni postupci i nesenzitivnost za ulogu roditelja.
- preuključeni - izraženo topao, simbiotski odnos sa detetom, uz ograničavanje individuacije i separacije.
- nezainteresovan - odnos bez jasnih normi i očekivanja, distanciran, hladan.

Drugu klasifikaciju roditeljskog vaspitnog stila nudi Ronerov model roditeljstva (Rohner, 1984). Autor ovog modela pretpostavlja postojanje samo jedne dimenzije, i to roditeljske topline. Ova dimenzija ima dva pola – prihvatanje i odbijanje. Roner razlikuje dva tipa roditelja: roditelja koji prihvata svoje dete, verbalno i fizički ga podstiče, i onog roditelja koji odbija dete, pokazuje ljutnju i neprijateljstvo prema njemu ili ga zanemaruje.

U radovima naših istraživača (Genc, 1988) prevladava dvodimenzionalno posmatranje vaspitnog stila. Kombinacijom afektivne i dimenzije kontrole dobija se tipologija četiri vaspitna stila: toplo-popustljivi, hladno-ograničavajući, toplo-ograničavajući i hladno-popustljivi, koji po karakteristikama i razvojnim korelatima korespondiraju sa modelom koji su opisali Mekobi i Martin (Maccoby and Martin, 1983).

Stručna literatura bogata je opisom različitih pristupa sistematizaciji roditeljskih stilova, kao i rezultatima koji opisuju efekte pojedinih stilova na dečiji razvoj.

Pojednostavljeno rečeno, odgoj deteta podrazumeva *toplinu, razumevanje, ljubav, podršku i ohrabrenje* koje roditelj pruža detetu, *te kontrolu* koju čine roditeljska očekivanja, zahteve i nadzor, ali se ona, međutim, može protezati od potpune kontrole do zanemarivanja deteta.

Autoritativni odgojni stil naziva se još i demokratski i dosledan. To je stil koji kombinuje čvrstu roditeljsku kontrolu i emocionalnu toplinu. Roditelji postavljaju zahteve i očekivanja primerene dobi deteta, provode nadzor i imaju čvrstu kontrolu nad detetovim nepoželjnim obrascima ponašanja, uz ljubav, podršku i emocionalnu toplinu. Podstiču detetovu znatiželju, kreativnost, samouverenost i nezavisnost emocija. Vode računa o detetovim osećajima, podstiču ga. Takva su deca samopouzdana, sigurna u sebe, visokog stepena samokontrole, odgovorna.

Autoritarni odgojni stil naziva se još i krutim i strogim odgojnim stilom a podrazumeva odgojni stil u kojem roditelji postavljaju velika očekivanja i zahteve pred dete provodeći strogi nadzor i kontrolu pri čemu ne pružaju dovoljno topline i podrške. Roditelji su usmereni na postavljanje granica i pravila, skloni su kažnjavanju u situacijama kada se pravilo ne poštuje ili se prekrši. Glavni odgojni cilj je učenje samokontrole i poslušnosti deteta autoritetu, a odnos roditelj – dete se temelji na odnosu nadređenosti i podređenosti. Takva su deca često nesigurna, povučena, ali mogu biti i agresivna, niskog praga tolerancije na frustraciju. Često su nepoverljiva, nesigurna, neuspešna u rešavanju problema, stalno brinu kako udovoljiti roditelju/autoritetu.

Permisivan, odnosno popustljiv odgojni stil podrazumeva emocionalnu toplinu ali slabu kontrolu. Takvi roditelji su preterano emocionalno osetljivi, pružaju veliku ljubav i podršku, postavljaju male zahteve, imaju slabu kontrolu bez postavljanja granica nad detetovim ponašanjem. Primarno zadovoljavaju sve detetove zahteve i želje. Takva deca su često nesigurna i nesnalažljiva, impulzivna, slabe samokontrole, sklona agresivnosti kada se susretnu s ograničenjima i teže trenutnom neispunjavanju želja i zahteva.

Indiferentan, odnosno zanemarujući odgojni stil podrazumeva slabu kontrolu uz emocionalnu hladnoću roditelja. Roditelji postavljaju male zahteve, nemaju kontrolu nad detetovim ponašanjem, detetu ne postavljaju granice. Emocionalno su hladni, nezainteresovani za detetove aktivnosti, zaokupljeni su sami sobom. Retko iskazuju roditeljsku ljubav. Takva deca su često neposlušna, neprijateljska, niskog su samopoštovanja, sklona delinkventnim oblicima ponašanja. Bazično se osećaju nesigurnima, promenljivog su raspoloženja, slabe samokontrole.

Neophodno je da se napomene da roditeljsko ponašanje mora da je fleksibilno i spremno na adaptacije, jer nema jednostavnih odgovora na pitanja kako se pravilno ponašati prema deci različite dobi i u različitim situacijama. Nijedan roditeljski stil ne treba i ne sme da se primenjuje kruto, ako roditelj želi da postigne optimalne rezultate.

RAVNOPRAVNO RODITELJSTVO

Za razliku od tradicionalnog shvatanja da se roditeljstvo može poistovetiti sa majčinstvom, da je majčinstvo, za razliku od očinstva, biološki utemeljeno i zbog toga nerazdvojan deo ženinog a ne muškarčevog identiteta, te da očevi imaju važnu ulogu u ispunjavanju roditeljstva samo preko materijalne i psihološke podrške ženi - majci ili pak svojim specifičnim prinosom putem igre i razgovora, savremeni se pojam roditeljstva shvata kao ravnopravno roditeljsko partnerstvo. Ravnopravni roditeljski partneri odbijaju tradicionalne socijalne pritiske, uvrežene stereotipe očinstva i majčinstva i rodno podeljene radne uloge u kući i van nje. Oni svakodnevnim dogovorom, zajednički i fleksibilno odlučuju o podeli dužnosti i poslova oko dece, sa decom, i zbog dece, i to prema načelu svrsishodnosti, ekonomičnosti i pravičnosti raspodele napora i vremenskih resursa, a ne prema načelu „muških“ i „ženskih“ poslova, „majčinih“ i „očevih“ zadataka. Ravnopravna podela roditeljskih dužnosti pogodovaće nastanku pozitivnog doživljaja roditeljstva kod oba roditelja jer će majka osećati zadovoljstvo zbog podrške i muževog učestvovanja, dok se muž neće osećati isključen, suvišan i nevešt u „majčinskoj praksi“.

Za nastanak pozitivnog doživljaja roditeljstva kod oba roditelja izrazito je važna podela dužnosti i poslova nakon rođenja deteta. U većini brakova nakon detetovog rođenja dolazi do još izrazitije rodne podele poslova, sada na majčine i očeve, a pokazalo se da majčino deljenje dužnosti i problema sa detetovim ocem i očevo pomaganje u svim poslovima oko deteta, pozitivno deluje na doživljaj roditeljske kompetencije i majke i oca. Karakteristike roditelja pre rođenja deteta takođe su važne. Povoljne za razvoj roditeljskog osećaja su ženina kontrola impulsivnosti i muževljeva karakteristika društvenosti, kao i odsutnost depresivnosti te razvijena veština rešavanja problema kod oba bračna partnera. Negativno na razvoj roditeljskog osećaja deluje ženina potreba za autonomijom, te njena usmerenost na karijeru i posao izvan kuće, ali i depresivnost i nesposobnost suočavanja s problemima kod oba partnera. Karakteristike deteta značajno utiču na doživljaj roditeljstva i subjektivne roditeljske kompetencije. Novorođenče i dete u prvoj godini života najpre menja doživljaj roditeljstva zbog karakteristika svog temperamenta. Dete teškog temperamenta povećava roditeljski stres i smanjuje osećaj roditeljske kompetencije, pa time otežava i stvaranje dobrog odnosa roditelj - dete. Subjektivni doživljaj kompetentnog roditeljstva koji je utemeljen na pozitivnim samoprocenama roditelja uticaće na efikasnost roditeljskih postupaka i stvoriće emocionalnu klimu koja će pozitivno delovati na detetov razvoj. Majke velikog samopouzdanja baviće se decom na optimalan način, što znači uz toplinu, osetljivost i reaktivnost na detetove potrebe. Važnost subjektivnog doživljaja roditeljstva za razvoj deteta ističe da će roditeljstvo koje je „osetljivo za detetove mogućnosti i razvojne zadatke“ proizvesti mnogobrojne vredne razvojne rezultate među kojima su najvažniji emocionalna sigurnost, nezavisnost, socijalna kompetencija i intelektualna postignuća deteta. Negativan subjektivni doživljaj roditeljstva, izražen kao manjak roditeljske kompetencije i stres roditeljske uloge, u značajnoj meri uslovljava životnu krizu za oba bračna partnera. Kriza može ugroziti uslove detetovog razvoja zbog negativnog uticaja na roditeljske postupke i vaspitni stil, tj. neosetljivost na dečje potrebe, agresivnost, kažnjavanje, što sve proizvodi neželjene posledice u dečjem ponašanju i razvoju.

Mnogobrojna istraživanja razmatrala su efekte povećanog uključivanja oca u negu i vaspitanje dece. Decu u ovim slučajevima karakterišu pojačane kognitivne sposobnosti, povećana empatija i manje predrasude po pitanju pola.

Postoje tri važna faktora zbog kojih se ovo dešava. Prvi je da roditelji zauzimaju manje stereotipne uloge tako da ne iznenađuje što deca nemaju razvijene predrasude i stereotipe u pogledu polova. Što se tiče kognitivnih sposobnosti deca ih razvijaju jer imaju tu prednost da stupaju u odnose sa dve osobe koje imaju različite modele ponašanja. Treći faktor se odnosi na atmosferu u porodici u kojoj deca odrastaju. Puno učešće oca omogućava da oba roditelja mogu da postignu ciljeve u životu koji su im važni. To omogućava očevima da zadovolje svoju želju da postanu bliski s decom i omogućava majkama da, pored brige o deci, postignu i profesionalne ciljeve koji su im važni. Rezultat većeg učešća oca jeste to da su odnosi u porodici mnogo topliji. U svim ovim istraživanjima očevi su više učestvovali u brizi o deci jer su to sami želeli. Efekti verovatno ne bi bili tako pozitivni da su oni bili primorani da to urade.

Zaključak je da nije toliko bitno koliko otac učestvuje, koliko je bitan sam razlog kao i lično njegovo ali i partnerovo zadovoljstvo takvim aranžmanima. (O dodatnim pozitivnim efektima očeve uključenosti i ravnopravnog roditeljstva videti poglavlje OTAC).

Socio-ekološki integrativni model roditeljstva

Roditeljstvo se ne dešava u socijalnom vakuumu. Naprotiv. Bronfenbrennerova teorija ekologije razvoja deteta (Bronfenbrenner, 1979) pozicionira dete u centar njegovog socio-ekološkog sistema; roditelji su primarni i direktni akteri koji deluju na dete. Ali oni sami su pod uticajem i formiraju se usled delovanja svih onih mnogobrojnih činilaca iz šire društvene sredine (mezo- i makro- sistemi u teoriji). O međusobnom dvosmernom uticaju roditelja na dete i deteta na roditelja već je bilo reči u ovom tekstu. Istaknut je i značaj međusobnog odnosa oba roditelja koji određuju umnogome tzv. klimu u porodici. Sve ovo treba da se dopuni i uticajem faktora iz šire sredine koji oblikuju i roditeljeve postupke i detetove uslove razvoja. Važne faktore u toj mreži odnosa čine i rođaci, prijatelji, karakteristike radnog mesta na kojima roditelji rade, edukativni sistemi i karakteristike društvenog sistema u kojima se odvija roditeljstvo (specifičnosti kulture, religije, ekonomije).

Značajno je da se napomene da bi taj širi kontekst roditeljstva mogao da dopuni ili popravi efekte roditeljstva u onim slučajevima kad je roditeljima potrebna podrška ili su neadekvatni u svom roditeljstvu. Nažalost, roditelji su po pravilu ostavljeni sami. Retko se roditeljstvo sagledava kao društveno važna aktivnost. Državne i društvene institucije retko imaju odgovarajuće sisteme podrške roditeljima. Još ređi su programi za intervenisanje u slučajevima kad su ili dete ili roditelji ugroženi i osujećeni u njihovim razvojnim tokovima.

USLOVI KOJI OTEŽAVAJU RODITELJEVO FUNKCIONISANJE

U prethodnim poglavljima je izloženo da ne postoji materinski instinkt kojim bismo mogli da jednostavno objasnimo poreklo materinskog ponašanja. Još manje ima osnova za tvrdnju da postoji nešto što bi odgovaralo roditeljskom instinktu kod očeva. Ljubav roditelja nije, dakle, biološka neophodnost, niti uvek prisutna kod svih roditelja.

Rečeno je da će se početna veza između roditelja i deteta formirati zahvaljujući, sa jedne strane, predispozicijama kod odraslih da reaguje na dete i detetove stimulse, a s druge strane, specifičnoj prirodi detetova izgleda i ponašanja koji deluju kao snažan pokretač roditeljevih akcija upućenih prema detetu. U stvari, emocionalna veza između roditelja i deteta oblikuje se pod određenim uslovima, u određenim situacijama, različitog je intenziteta, kvalitet odnosa između roditelja i deteta može da je više ili manje zadovoljavajući, afektivna veza jača ili slabija.

Šefer (Schaffer, 1977) navodi nekoliko skupina činilaca koji imaju neposredan i negativan uticaj na uspešnost ispunjenja roditeljske uloge.

Detinjstvo roditelja. Ono što ima uticaj na razvoj roditeljskog ponašanja i kvalitet brige prema deci po svemu sudeći je samo detinjstvo, odnosno iskustva koja su roditelji imali u svom vlastitom detinjstvu sa svojim roditeljima. Naime, ukoliko su sami imali roditelje koji su ih voleli, pazili i lepo negovali oni su, primajući naklonost svojih roditelja, naučili u najranijem uzrastu da uzvraćaju naklonost i da formiraju emotivne veze sa drugim ljudima. Takva iskustva iz najranijeg uzrasta čine osnovu za kasnije dobro roditeljstvo. Dete se osposobljava da voli i da oseća za druge.

Ovu tvrdnju potkrepljuju sledeći argumenti:

- a) Sve više je dokaza da su mnogi roditelji koji zlostavljaju svoju decu i sami bili deca kojoj je na određeni način bila uskraćena odgovarajuća roditeljska briga. S obzirom na složenost problematike, teško je govoriti o uzročno-posledičnim vezama. Zlostavljanje deteta je rezultat niza faktora i nepovoljnog sklopa okolnosti. Ličnost samog deteta - žrtve od znatnog je uticaja na javljanje fenomena zlostavljanja. Tu su i emocionalna nezrelost roditelja, sticaj niza različitih stresogenih događaja u životu roditelja itd. Ipak, rana nepovoljna iskustva samog roditelja očigledno su suviše često prisutna da bi bila zanemarena kad se analiziraju ovakvi slučajevi.
- b) Drugi izvori dolaze od eksperimenata na životinjama. Prateći razvoj mladunčadi rezus-majmuna koji su odrastali sami, u izolaciji, lišeni majčinog prisustva i nege, H. Harlov (Harlow, 1966) primećuje da i oni sami postaju vrlo nepažljivi roditelji. Ženke su ili potpuno indiferentne prema mladunčadi ili ih grubo odbijaju, fizički napadaju, odbijaju da hrane, pa i ubijaju. Nedopustivo je da se zaključci iz eksperimenata na životinjama direktno prenose na slične situacije kod ljudi, ali ovi nalazi ipak navode na razmišljanje.

Faktori ličnosti. Ima roditelja koji ne mogu da budu uspešni roditelji usled nekih faktora ličnosti koji im onemogućavaju da budu adekvatni roditelji. Tu najpe spadaju svi duševni bolesnici. Šizofreni bolesnik ima velikih problema u uspostavljanju afektivnih odnosa sa ostalim ljudima i time je onemogućen u uspostavljanju zdravog odnosa sa svojim detetom.

Depresija takođe može značajno da ošteti odnos roditelja prema detetu. Depresivni bolesnik je imobilisan u svojim akcijama, nezainteresovan za okolinu, u nemogućnosti da lako donosi odluke, sa poremećenim doživljavanjem realnosti - što će sve negativno uticati na njegov odnos prema detetu. Posebna kategorija depresivnih roditelja jesu majke sa posle-porođajnom depresivnom reakcijom. Ovaj oblik reagovanja kratkog je trajanja, vezan je za period posle porođaja i prognoze su obično vrlo povoljne. Ipak, pošto se poremećaj javlja u vrlo osetljivom periodu za uspostavljanje odnosa između majke i deteta, može da ima vrlo nepoželjne posledice. Mati je nezainteresovana za dete, ne raduje mu se, ne reaguje na njegove signale, slabo ili nikako ne neguje dete.

Različita anksiozna stanja takođe mogu da poremete kvalitet roditeljske nege. Roditelj je preokupiran svojim problemima, opsednut strahovanjima za stvari i situacije oko sebe, uključujući tu i dete. Dete nije niti centar pažnje roditelja, niti dobija odgovarajuću negu. Neodgovarajuća nega ovde znači da dete može da bude pretrpano prebržnim postupcima, što je isto tako nepoželjno kao i zanemarivanje deteta. Svoje strahove roditelji projiciraju na dete i time ga često onemogućavaju u normalnom razvoju.

I pored iznesenih opasnosti ne sme se prenageliti u donošenju zaključka da će dete biti u nepovoljnoj situaciji samim tim što roditelj ima mentalni poremećaj. Mnogi roditelji sasvim dobro funkcionišu kao roditelji iako sa dijagnostikovanim poremećajem. Mnogi, bez dijagnostikovanog poremećaja, ne pružaju detetu kvalitetno roditeljstvo. Mnogi prezaštićuju dete, gušeći razvoj samostalnosti i spontanosti. Više od svega za razvoj deteta će biti odlučan faktor da li roditelj poseduje odgovarajući stepen roditeljske osetljivosti, spremnosti da reaguje na dete, detetove signale, i potrebe.

Faktori sredine. Na kvalitet roditeljske nege mogu nepovoljno da utiču mnogo sredinski faktori, u prvom redu siromaštvo, nezaposlenost, ugroženost, izloženost mnogobrojnim stresovima. Roditelj teško može da bude dobar roditelj ako mu se ne pruže bar minimalni sredinski uslovi. Na ulici, bez krova nad glavom, gladan ili u ratnim viorima, u životnoj opasnosti, roditelj će teško da se izdigne iz takvih nepovoljnih sredinskih uslova, da savlada u potpunosti stresove, da se ponaša spontano, uravnoteženo, i da svoje aktivnosti i ponašanje usaglašava sa detetovim potrebama.

Navedeni su samo neki od uslova koji otežavaju formiranje afektivnih veza između roditelja i deteta. Verovatno je da postoji još sličnih situacija, i uslova, i stanja koja remete odnos između roditelja i deteta. Jedno je sigurno: samim rođenjem dete još nije osiguralo onaj najvažniji uslov za svoj optimalni rast i razvoj - roditeljsku naklonost i ljubav, kvalitetno roditeljstvo.

RODITELJI O KOJIMA MALO ZNAMO

Ilustracije za razmišljanje

Prve asocijacije na reč roditelj i roditeljstvo jesu blago prijatno osećanje i verovanje da se tu radi o ljudima koji su maksimalno požrtvovani i puni ljubavi za svoje dete; decu vole, uvek i bezuslovno. Da li je to zaista uvek tako? Hteli ili ne, postoji otpor da se prihvati da mnogi roditelji nisu ono što u prvi mah pomislimo kad razmišljamo o roditeljima. Da li svi roditelji pružaju kvalitetno roditeljstvo svom detetu? Odgovor je – ne.

Primeri su mnogobrojni:

- U istorijskom pregledu roditeljstva u ovom tekstu (videti poglavlje) dat je prikaz kako se vekovima održavala praksa čedomorstva, u različitim varijacijama, bilo kao čedomorstvo usled neželjenosti, ili kao čin žrtvovanja nekim višim silama, da bi se zauzvrat dobila njihova naklonost. Decu su roditelji svesno ubijali.
- Danas, iako retka, ova praksa se održala u nekim zemljama. Primer je Kina, gde su veoma restriktivne zakonske mere dozvoljavale roditeljima da imaju samo jedno dete. Sa druge strane tradicija i verovanja nalagala su roditeljima da imaju muško dete. Dakle, ako mogu da imaju samo jedno dete i ako je to dete žensko, dolazilo je do žalosne pojave da su mnogi ubijali žensko novorođenče u nadi da će iduće dete biti jedinče, ali muško.
- Ekstremno siromaštvo u nekim zemljama jugoistočne Azije (npr. Tajland) uvelo je praksu prodaje jednog deteta da bi se time prehranila ostala deca u porodici. To prodato dete će, obećano je roditeljima, živeti u gradu, u dobrim uslovima. U stvari, to dete će biti iskorišćavano kao roblje u rukama tog, navodno dobronamernog, kupca.
- Slična praksa je smeštaj jednog deteta u institucije, tj u domove koji su predviđeni za smeštaj dece bez roditelja. Cilj je da se bar jedno dete skine sa porodičnog budžeta. U ovakvim slučajevima roditelji su suočeni sa tragičnom dilemom - koje dete izabrati, u stvari izbaciti iz porodice, da bi mu navodno bilo bolje u fizičkom smislu, ali ga pri tom lišavaju svog roditeljstva, a koju decu zadržati i pružiti im ljubav i roditeljsku brigu, pa makar uz minimalne finansijske mogućnosti.
- Davanje ženskog deteta (obično maloletne devojčice) za udaju moćnicima jedan je takođe čest i kroz našu istoriju poznat čin uspostavljanja dobrih odnosa sa željenom dinastijom ili uglednom porodicom. Buduću kraljicu crnogorsku Milenu je mati odvela u kuću budućeg muža i budućeg kralja Nikole I i sa njenih 6 godina obavila zaruke. (Milena Petrović, 1847 - 1923. Udala se sa svega 13 godina. Brak je bio stvar dogovora Nikolinovog oca, velikog vojvode Mirka Petrovića, i Mileninog oca, glasovitog vojvode Petra Vukotića).
- Davanje ženskog deteta porodici kojoj su roditelji tog deteta dužni, kao način bar delimičnog vraćanja duga, je poznata praksa u mnogim zemljama. To dete postaje sluga u kući u koju je

dospelo.

- Izlaganje ženskog deteta stravičnom obredu genitalne mutilacije je veoma rasprostranjeno u zemljama Afrike i Bliskog istoka. Cilj je da ta devojčica, buduća odrasla žena, bude „prihvatljiva“ kao odgovarajuća nevesta, tj da je budući muž siguran da ona nije mogla da ima seksualne odnose sa drugim muškarcem pre tog braka. Procedura je izrazito bolna, opasna po zdravlje i otežava kasniji reproduktivni život te žene.
- Još stravičniji je postupak onih roditelja koji se odlučuju na tzv “honor killing“, ubistvo u odbrani časti, ubistvo rođenog deteta da bi se sačuvao navodno ukaljani ugled porodice. Naime, odraslo dete počinu čin koji se u toj sredini se smatra zabranjenim i koji baca sramotu na celu porodicu (najčešće je to nedozvoljeno pokazivanje naklonosti jednog iz jedne porodice prema osobi suprotnog pola iz te druge porodice). Dokazi su naravno veoma slabi, dovoljno je da neko svedoči o tom činu. Roditelj će narediti da se to odraslo dete, sin, češće ćerka, ubiju da bi se skinula sramota sa cele porodice. Roditelj obično traži od nekog drugog deteta iz iste porodice, brata ili sestru okrivljene osobe, da izvrši to ubistvo. Ovo, pored naredbe da se ubije rođeno dete, je i moralni zločin i zlostavljanje i tog deteta od kojeg je traženo da postane ubica, sledeći tradicionalne običaje i pravo roditelja da odlučuje o životu i smrti svog sad već odraslog deteta/dece.
- Zabrana školovanja ženske dece u zemljama Afrike i Azije je veoma česta pojava. Skraćeno školovanje ženskog deteta, prekinuto školovanje je pojava koja je prisutna i u našem regionu. Radi se o uskraćivanju osnovnih ljudskih prava svakog deteta na školovanje, razvoj i napredak.
- Statistike pokazuju da se žensko dete ređe smešta u zdravstvenu ustanovu kad je ozbiljno bolesno, roditelji su manje spremni da potroše na lečenje ženskog deteta itd.
- Nisu ni muška deca pošteđena. U rudnicima širom Afrike i Azije rade deca i od 3 godine starosti po 12 sati na dan. Zarada je minimalna, a štete po njihovo zdravlje su ogromne.
- Deca ratnici. Uz saglasnost roditelja, ili čak i na njihovu prisilu, mnoga deca postaju ratnici, obučavaju se za borbu, „odbranu“ grupe kojoj pripadaju, obučavaju se da ubijaju. Posledice su ne samo fizičke nego se drastično menja sistem moralnih vrednosti tih budućih odraslih, koji će jednog dana nastaviti da rešavaju svoje probleme fizičkim obračunima, i ubijanjem.
- Globalizacijom mnoge ugledne firme su dislocirale svoje proizvodne operacije u zemlje u kojima je dozvoljeno da budu zaposlena deca. Razlog? Daleko manji honorari za koje ta deca rade i daleko veći prihod za firme koje proizvode proizvode i plasiraju ih na tržište sa ogromnim cenama i svojom velikom zaradom (prikupljanje kokoe za proizvodnju čokolade; proizvodnja odeće i obuće, patika itd.).
- Isključenost. Deca mogu da budu isključena od strane roditelja (zanemarena, napuštena),

od strane zajednice, vlade, sredstava masovnih komunikacija, ostale dece. Sasvim novi vid isključenosti su deca koja se nikad ne registruju pri rođenju. Iz različitih razloga, bilo da je mesto stanovanja predaleko od službi gde se registracija rođenja vrši, ili su takse za registraciju preskupe, ili jednostavno roditelj nema ni vremena, ni motivacije, ni znanja, ni energije, a niti ne razume važnost registracije rođenja novopridošlog deteta, to novorođenče ostaje izvan statističkih dokumenata. Posledice su da to dete nema prava niti na vakcinaciju, ni na zdravstvenu zaštitu, ni na identifikacionu kartu i druge dokumente kad jednom odraste. Ono sa stanovišta administracije jednostavno ne postoji.

- Sva isključena deca se ponekad zovu i „nevidljiva“, „nepostojeća“, „zaboravljena“.

Ako izuzmemo gore navedene drastične primere zanemarivanja i ugrožavanja detetovog života i zdravlja od strane roditelja, u tekstu koji sledi navešćemo neke primere koji su možda manje tragični, ali koji su češći u regionu u kojem živimo.

IZRABLJIVANJE I ISKORIŠĆAVANJE DECE I MLADIH

Nažalost, izrabljivanje i iskorišćavanje dece i mladih ispod 18 godina starosti od strane njihovih roditelja je veoma rasprostranjeno. To je teška istina od koje ne smemo da bežimo.

Deca ulice

Svakodnevno se susrećemo sa decom na ulicama, koja prose, na mestima koja su opasna po život te dece, provode sate među automobilima, u dimu izduvnih gasova, po zimi, slabo obučena. Opasnosti po živote i zdravlje ove dece su očigledne. Oni imaju svoje roditelje. Gde su ti roditelji sad? Koliko su oni uključeni u ove situacije svoje dece?

Nemoguće je odrediti broj dece koja žive na ulici, pretpostavlja se da ih je na desetine miliona na svetu. Taj broj se povećava sa povećanjem broja dece uopšte na svetu, kao i sa pojačanom urbanizacijom. Većina dece ulica nisu siročad, imaju roditelje i neki dom, ali ne žive sa njima. Često održavaju kontakt sa roditeljima, ali borave na ulici da bi povećali porodični budžet. Mnogi su pobjegli od kuće, vrlo često bežeći od zlostavljanja, fizičkog, seksualnog, ili psihološkog maltretiranja. Većina su dečaci, manje je devojčica, jer izgleda da ženska deca imaju tendenciju da duže izdržavaju atmosferu nasilja u porodici (ali, jednom kad odu od kuće, manje je verovatno da će se ikad i vratiti).

Jednom kad se nađu na ulici ta deca su izložena različitim vrstama rizika, iskorišćavanja, zlostavljanja. Njihova prava na detinjstvo i zaštitu ne postoje. U stvari, baš oni koji bi trebalo da im pruže neku vrstu zaštite i pomoći su najčešće oni koji ih iskorišćavaju.

Deca kao radna snaga

Blago, uzrastu primereno uključivanje dece u poslove kojima se porodica bavi je korisno. Na taj način mladi uče različite veštine, doživljavaju zadovoljstvo i ponos da su korisni i da doprinose životu u porodici.

Prema Konvenciji 138 Međunarodne organizacije rada (ILO) radna angažovanja dece su dozvoljena za decu od 12 godina naviše ukoliko su te aktivnosti primerene uzrastu, ne kose se sa dečjim školovanjem, nisu opasne i štetne po zdravlje. Svi ostali oblici angažovanja dece, ispod pomenute uzrasne granice, ili na štetu školovanja, zdravlja, pod prisilom, u nezdravim uslovima nisu dopušteni po međunarodnim standardima. Nažalost, ove zaštitne mere specificirane u pomenutoj Konvenciji ne pomažu milionima dece i mladih.

Prema ILO prisilni rad je jedan od problema današnjice koji je vrlo skriven od javnosti, malo poznat ali vrlo ozbiljan problem. Evo zašto.

Procenjuje se da je 246 miliona mladih, uzrasta 5-17 godina, prisiljeno da rade. Od toga 70% ili 171 milion rade u uslovima opasnim po njihovo zdravlje. Od toga je oko 73 miliona ispod 10 godina starosti (UNICEF 2006). Mnogi od njih rade kao sluge, potpuno obespravljani, prodani, gurnuti u prostituciju ili ilegalne aktivnosti, izloženi zdravstvenom riziku. Najveći procenat, 70%, mora da radi u poljoprivredi.

Devojčice i devojke često rade kao sluškinje, slabo ili nikako plaćene, uz obrazloženje da su plaćene time što su dobile stan i hranu. Izložene su hirovima domaćina, bezrazložno kažnjavane, vrlo često i seksualno iskorišćavane. Radno vreme traje 24 sata, svi članovi porodice u kojoj su angažovane imaju pravo da ih iskorišćavaju na različite načine. Hrana koju imaju pravo da jedu je lošeg kvaliteta, njihov rast i razvoj su ugroženi.

Iskorišćavanje dece kao radne snage je rasprostranjenije u slabo razvijenim zemljama. Kao primer navodimo podatak da 14% dece u Indiji uzrasta 5-14 godina rade ilegalno. Međutim, iskorišćavanje dece kroz prisilni rad je prisutno i u industrijalizovanim zemljama. Na primer 2.5 miliona od gore spomenutog broja dece koja moraju da rade nalazi se u visoko razvijenim industrijalizovanim zemljama i zemljama u tranziciji.

Seksualno iskorišćavanje

Seksualno iskorišćavanje dece je najprikriveniji oblik ugrožavanja dece jer odrasli, zavarani tabuima koji okružuju seksualnost, nisu spremni da vide, primete i reaguju na činjenicu da je seksualno iskorišćavanje uzelo maha na svetu.

Povećanju seksualnog iskorišćavanja mladih pogoduje niz faktora. Na prvom mestu tu je povećanje siromaštva, naglo rastući broj dece siročadi roditelja koji umiru od AIDS-a, sve više mladih emigranata, onih koji su izgubili svoj dom u ratovima, i sl.

Sa druge strane stoji činjenica da je posao organizacije seksualnog iskorišćavanja mladih finansijski unosan posao. Interesovanje za dečiju pornografiju raste, a tome posebno pogoduje promovisanje pornografije putem interneta. U porastu je potražnja za što mlađim žrtvama. Ovoj činjenici doprinosi i manipulativno širenje morbidnih mitova kao što je onaj da seksualni odnos sa

nevinom devojčicom donosi ozdravljenje od AIDS-a. A pošto je obolelih od AIDS-a sve više, i ovaj mit se širi brzo i nanosi neopisive štete po zdravlje i život mnogim devojčicama.

Trgovina decom

Pored iskorišćavanja dece kao ilegalne radne snage, najčešći oblik iskorišćavanja dece jeste trgovina decom i mladima. Trgovina decom počinje na različite načine. Neku decu otimaju silom, druge zavaraju, neka opet voljno pristanu na opasne aranžmane nakon što im je obećana primamljiva ponuda zaposlenja, zarade, a ne sumnjajući i ne očekujući nivo eksploatacije koji će ih sačekati na drugom kraju procesa. Trgovina uvek uključuje putovanje, unutar zemlje, ili preko granice, i uvek na kraju tog putovanja mlada osoba postaje deo podzemlja, u kojem gubi sva prava i mogućnosti da živi životom primerenim svome uzrastu. Oni postaju nevidljivi za ostali svet, izvan mogućnosti da koriste svoje potencijale ili da koriste službe zaštite kad im te službe zatrebaju.

Nova sredina u kojoj su se našli potpuno im je nepoznata i oni toj sredini nepoznati i nevidljivi, pa su time izgubili svaku šansu da dobiju neku zaštitu. Oni nemaju svoje dokumente, bilo da ih nikad nisu ni imali, ili su im oduzeti. Boje se policije i bilo kakve zvanične kontrole. Stoga je nemoguće napraviti bilo kakav uvid u realan broj takvih mladih. Procenjuje se da svake godine ima oko 1.2 miliona mladih koji postanu žrtve trgovine ljudima (UNICEF, 2006).

U različitim zemljama postoje različite forme trgovine mladima i različite upotrebe takvih osoba. U Africi dete je često ciljano žrtvovano kao isplata duga koji su roditelji napravili a sad su u nemogućnosti da ga na drugi način isplate, ili je oteto od oružanih grupa kojima treba dodatnih vojnika, u Evropi trgovina mladima ide sa Istoka na Zapad, a mladi se koriste ili kao jeftina radna snaga, ili kao prosjaci, ili za prostituciju. (UNICEF, 2006).

Konačan cilj trgovine je dobra zarada onih koji takvu ilegalnu trgovinu organizuju.

Situacija kod nas

Zabrinjava podatak da svaka peta porodica u Srbiji ima dete koje radi da bi dopunilo prihod porodice (UNICEF, 1999).

Mnogi roditelji, pritisnuti siromaštvom, ili željom da što više zarade, očekuju od svoje dece (neretko ih i prisiljavaju) da se uključe u zarađivanje. Pa makar to bilo po cenu neredovnih odlazaka u školu ili čak potpunog prekidanja školovanja. Mnoga, nešto starija deca, sama donose odluku da počnu da rade da bi svojim „prihodom“ poboljšala lošu finansijsku situaciju u porodici. Svedoci smo sve većeg broja dece koja žive i rade na ulici, kao prosjaci, ili nudeći neku malu uslugu za novčanu nadoknadu (npr. pranje prozora na kolima), ili prodajući neke artikle na trotoarima, ili skupljajući optad po kontejnerima. Koliko god da je ta „zarada“ mala, ipak je vrlo dobrodošla osiromašenoj porodici. Nažalost.

Sa čisto teorijskog stanovišta svi ovi primeri opovrgavaju teorije o postajanju materinskog (roditeljskog) instinkta. Jer, da se reprodukcija kod ljudi odvija na osnovi nekog urođenog instinkta,

onda bi zaštita mladunčeta bila stalno prisutna.

Ovako, ovi primeri jasno ukazuju da su roditeljsko ponašanje i postupci modifikovani nekim drugim činiocima, a ne instinktom.

Ostaje pitanje koji roditelji i usled čega postaju loši roditelji? Siromaštvo je jedan od najčešćih i verovatno najjači pokretač lošeg roditeljstva.

SIROMAŠTVO, RODITELJI I DECA

Siromaštvo je najveći problem današnjice. Smanjenje siromaštva zacrtano je od strane UN kao jedan od najznačajnijih ciljeva razvoja u novom milenijumu. Siromaštvo je multidimenzionalna pojava. Siromaštvo nije samo nedostatak finansijskih sredstava, ono je sinonim za glad, slab zdravstveni status, nemogućnost lečenja, nedostupnost edukativnim ustanovama, za socijalnu marginalizaciju, diskriminaciju itd. Siromaštvo ne može i ne sme da se meri samo prihodom, finansijskim merilima. Diskriminacija, marginalizacija, gubitak dostojanstva, socijalna izolacija su sastavni deo siromaštva, ali i vrlo teški za merenje i upoređivanje, za donošenje zaključaka ko je više ili manje siromašan. Živeti u siromaštvu podrazumeva da je osoba isključena iz procesa odlučivanja i kreiranja svoje sudbine i budućnosti, u beznađu, na marginama društva, više izložena nasilju. Siromaštvo može da se odredi i kao nemogućnost da se u jednoj zajednici postignu i osiguraju sigurnost, obrazovanje, prihvaćenost. Siromaštvo je i nemogućnost da se ima život dostojan čoveka.

Svetska Banka je definisala siromaštvo na sledeći način: „Siromaštvo je glad. Siromaštvo je nedostatak krova nad glavom. Siromaštvo je biti bolestan i ne moći posetiti lekara. Siromaštvo je ne moći ići u školu i ne znati čitati. Siromaštvo je nemanje posla, strah od budućnosti, živeti od danas do sutra. Siromaštvo je izgubiti dete koje se razbolelo zbog nečiste vode. Siromaštvo je gubitak moći, bespomoćnost, nedostatak slobode“. (www.Worldbank.org)

Iz svega do sada rečenog proizilazi da je smanjenje siromaštva mnogo više nego samo obezbeđivanje boljih prihoda.

Siromaštvo dece i mladih

Postoje i definicije siromaštva koje se posebno odnose na decu i mlade. Siromaštvo mladih ne može da se odredi samo kao nemanje materijalnih dobara. Za njih siromaštvo je i nedostatak sredstava, ali i nedostatak šansi za razvoj i uzrok socijalne isključenosti kao posledice siromaštva.

Za decu je manje važno da li žive u ekstremnom materijalnom siromaštvu. Ono što ih još više pogađa jeste njihova *subjektivna* procena (koja može delom da se bazira na realnom nivou siromaštva, ali i ne mora) da su odbačena, isključena, da nemaju ista prava, da su daleko od šansi i uslova u kojima žive „oni drugi“. Ovo relativno siromaštvo ima dugoročne posledice na razvoj svake mlade osobe, posebno na razvoj njihove ličnosti (UNICEF, 2005).

Smanjenje siromaštva među decom i mladima je od posebne važnosti. Ne samo zato što su mladi fizički najviše ugroženi siromaštvom, kad su gladni, kad nemaju mogućnosti da se leče, kad žive u neadekvatnim uslovima. Siromaštvo među mladima osujećuje njihovo školovanje, nedostatak stimulacije oštećuje njihov kognitivni razvoj, doživljaj nepravde, uskraćenosti, neravnopravnost iskrivljuje moralni razvoj. Najgore od svega je to što sve ove posledice siromaštva imaju dugoročne posledice tako što zaustavljaju, onemogućavaju mladima da se izdignu iz nivoa siromaštva u kojem odrastaju, da dobiju bolju priliku da se zaposle, da zarade, da učestvuju ravnopravno u društvu u kojem živi. Oni ostaju na marginama društva, pa će i njihova deca nastaviti da žive na marginama, isto tako uskraćena i obespravljena. To je trans-generacijska reprodukcija siromaštva, rupa bez dna u kojoj će ostati i iduće generacije sadašnjih siromašnih generacija mladih.

Socijalne, lične i zdravstvene posledice života u osiromašenom društvu su ozbiljne i zabrinjavajuće. Deca koja žive u siromaštvu su često oštećena u svom fizičkom i intelektualnom razvoju i često nemaju mogućnosti da se razviju do svojih punih potencijala.

Posebno zabrinjavaju posledice po moralni i socio-emocionalni razvoj. Deca koja su siromašna i provode većinu vremena na ulicama, umesto u školama i obdaništima, ne samo što nemaju dovoljno kognitivne i intelektualne stimulacije, nego je njihov moralni i emocionalni razvoj bitno ugrožen. Vrlo često prihvataju moralno neprihvatljive aktivnosti sa posledicama koje to donosi. Činjenica je da ta deca imaju vrlo oslabljene veze sa svojim roditeljima ili starateljima. Prepušteni su sebi, svojim prosuđivanjima, odlukama i izborima, a u periodima kriza, kad bi im bila potrebna podrška, savet, pomoć, odrasli nemaju vremena za njih. Zlostavljanje i zanemarivanje smanjuju samopoštovanje mladih i veru u sebe i sopstvene mogućnosti (Kapor-Stanulović, 2005).

Najveće zlo od siromaštva koje postoji danas na svetu jeste trans-generacijsko prenošenje siromaštva, odnosno činjenice da će sledeće generacije, deca onih koji danas odrastaju u siromaštvu, pošto će i ona ostati deprivirana svega gore navedenog, i dalje ostati da žive u siromaštvu, i tako postoji opasnost da se ciklus siromaštva nastavi, pa čak i poveća.

U svetu se trenutno troši 1 trilion dolara na odbranu. To je više nego što su procene od 40-70 milijardi dolara koje bi godišnje bile neophodne da se postignu milenijumski ciljevi razvoja (UNICEF, 2005). Mnoge od najsiromašnijih zemalja troše mnogo od svog ukupnog nacionalnog budžeta na naoružanje. Kad bi samo deo te sume odvojile za ulaganja u službe socijalne zaštite rešili bi se mnogi problemi zaštite, obrazovanja i kvaliteta života mladih u tim zemljama. Istraživanja su pokazala da se povećanjem izdvajanja za socijalnu zaštitu automatski smanjuje dečije siromaštvo.

Roditelji obično vide rešenje u povećanjima prihoda. Sa aspekta dece i mladih potrebno je mnogo više od novca da bi se njihov kvalitet života poboljšao.

Ekonomska recesija poslednjih godina je prouzrokovala povećanje siromaštva u svetu. Kod nas su tom trendu doprineli i ostali nepovoljni događaji koji su se desili u toku 90-ih.

Deca iz siromašnih porodica doživljavaju višestruke deprivacije. Njihovo pohađanje škole je sporadično, i ona se suočavaju sa mnogobrojnim preprekama u toku svog obrazovanja. Mnogi od njih su prisiljeni da rade i privređuju, ili situacionim faktorima, kad njihovim porodicama zaista treba dodatna zarada, ili su prisiljeni od starijih, svojih roditelja ili staratelja. Vreme za igru i zabavu im je bitno ograničeno. Njihov zdravstveni status je neretko loš, pothranjeni su, anemični, i ometeni u razvoju. Među siromašnima je veći broj dece koja su zlostavljana, i zanemarena od strane starijih. Zlostavljana su i u okvirima porodice i u okvirima škole. Mnoga nemaju niti siguran krov nad glavom.

Regioni koji prolaze kroz nagle društvene promene, kao što je to bio slučaj sa našim regionom, su posebno nepovoljni za decu i njihov razvoj. Zašto? Zato što te promene uključuju povećanje stresa kod odraslih, kao i izolaciju porodica.

Socijalne promene mogu da stave decu u povećani rizik od zlostavljanja i zanemarivanja jer društvene promene izoluju porodicu i izazivaju nove preteške socijalne ekonomske i psihološke stresove. Socijalne promene takođe imaju tendenciju da promene odnose između dece i roditelja. Takođe, takve promene stvaraju nova pravila i nova ograničenja na ranije stilove roditeljstva.

Umesto zaključka

„... kad su roditelji sami u podizanju dece, kad im nedostaju uputstva i podrška i supervizija od strane društvene sredine, oni su više skloni da postanu grubo i emocionalno odbijajući i zlostavljači.“ (UNICEF, 1986, p. 13)

BITI ILI NE BITI RODITELJ

U ČEMU JE PROBLEM

U prethodnom delu knjige raspravljalo se o nekim činionicima koji utiču na kvalitet roditeljstva. Jedan od činilaca koji sigurno doprinosi dobrom roditeljstvu jeste da je dete rođeno željeno. Danas postoje velike mogućnosti da se deca rađaju željena. Postojeći izbor metoda za sprečavanje začeca i sve šire prihvaćena ideja o potrebi planiranja porodice omogućavaju ljudima da odluče kad žele da imaju dete, koliko dece žele, i da ih imaju u vreme koje je to za njih lično najpogodnije. To je ona polazna osnova koja obezbeđuje dobrodošlicu svakom detetu. Ostaje još da se mnogo uradi da bi veći broj ljudi prihvatio i koristio ovakve mogućnosti izbora.

Novijeg datuma je jedna druga vrsta izbora - izbor između roditeljstva i ne-roditeljstva, voljno opredeljenje da se nemaju deca.

Ukoliko bi se ove dve mogućnosti izbora više praktikovale, bio bi to siguran način da se obezbedi dobra osnova (naravno ne kao jedini uslov) za razvoj pozitivnih afektivnih veza između roditelja i deteta i kasnije bolji kvalitet roditeljstva. Znači: prvo doneti odluku da li se deca uopšte žele, a onda razmotriti kad i koliko dece se želi.

Iz još jednog je razloga pitanje o planiranom roditeljstvu zanimljivo. Reč je o značaju koji regulacija fertilitetnog ponašanja ima za šire društvene tokove danas. Naime, poznato je da su neke zemlje u svetu suočene sa vrlo visokim stopama nataliteta i prirodnog priraštaja, stopama koje ugrožavaju neophodnu ravnotežu između broja stanovnika i raspoloživih rezervi hrane, energije i ostalog. Neke druge zemlje se u nekim svojim područjima susreću sa vrlo niskim stopama nataliteta i svim onim stvarnim i potencijalnim posledicama koje takva situacija može da ima za stanovništvo jedne zemlje. Naša zemlja je jedna od takvih zemalja.

I tako, dok su neka područja na Zemljinoj kugli zainteresovana za smanjenje stopa fertiliteta, druga su zainteresovana za njihovo povećanje. U oba slučaja neophodno je shvatiti mehanizme koji stoje iza tih stopa, razloge zbog kojih se negde rađa više, a negde manje dece. Odgovor o uzrocima ovih razlika i među zemljama i između pojedinih područja jedne zemlje nije još sasvim poznat, ali psihološki činioci sigurno igraju veliku ulogu. Zato su ispitivanja psiholoških aspekata fertilitetnog ponašanja i ponašanja u regulaciji reprodukcije vrlo tražena.

STRES RODITELJSTVA

Emocionalna zadovoljstva koja proizilaze iz roditeljstva svima su dobro poznata. Svojim dolaskom na svet dete daje čoveku i ženi jedan novi status - status roditelja. Dugogodišnjom brigom o detetu osoba izgrađuje specifičan deo svog identiteta - menja se u tom procesu i formira kao roditelj. Izraz „biti roditelj“ obično izaziva prijatne asocijacije o sreći, zadovoljstvu, obostranoj ljubavi, požrtvovanosti, zadovoljavanju duboko ljudskih potreba da se da, da se pruži ljubav, i isto tako jakoj potrebi da se primi pažnja i zahvalnost. To je jedna strana medalje o kojoj se dosta pisalo.

Druga strana medalje je manje ružičasta i o njoj se malo govori, još manje piše - iz razumljivih razloga, ali bez opravdanja za ovakav propust. Jer, kao i svaku pojavu koju ispituje, tako i roditeljstvo treba da se obradi i ispita sa svih aspekata. Ako uzmemo slučajeve (na žalost ne tako malobrojne) gde postoji otvoreno odbacivanje deteta, verbalno, pa čak i fizička agresija prema detetu, ostaje ipak činjenica da je roditelj ponekad, više ili manje, ambivalentan prema detetu. Psihološko opterećenje koje dete predstavlja za svakog roditelja razlikuje se od roditelja do roditelja. Svaka osoba, u zavisnosti od svojih unutrašnjih predispozicija i motivacionih snaga, i, sa druge strane, situacionih faktora u kojima se nalaze, doživljava dete kao veće ili manje opterećenje. Govori se o „psihološkoj ceni“ deteta (Kapor-Stanulović, Živković et al. 1990).

Osim toga, svaka porodica je različita i svako dete je različito, i to dete predstavlja različito opterećenje za različite članove porodice, pa čak i za istog člana u različitim vremenskim periodima. Kad se govori o psihološkoj ceni deteta, prvenstveno se misli na majku, jer većina obaveza u ranoj fazi roditeljstva leži na njoj. Ponekad se javlja i opterećenje koje novo dete izaziva kod dece koja već žive u porodici, iako ovo poslednje, izgovoreno kroz usta roditelja, može da bude racionalizacija njihovog vlastitog doživljaja psihološke cene tog deteta.

Skoro svaki roditelj doživljava ambivalentna osećanja prema dolasku deteta (Deutsch 1945; Rheingold 1964; Benedek, 1970). Mnogo se zna o uticaju roditelja na razvoj deteta, ali veoma malo se piše o uticaju dece na živote roditelja, pogotovo o onim neprijatnim aspektima života sa detetom. Kao što je već rečeno, deca su prouzrokovali intrapsihičkih promena kod roditeljima. Život u bliskom kontaktu, u porodici neizbežno vodi uzajamnom uticaju roditelj - dete. Osim toga, svako dete ima svoju individualnost već od prvih dana postojanja. Ono nosi sa sobom svoje razvojne karakteristike, svoje probleme i time određuje svoj specifični odnos sa roditeljem. Jedno dete je „teško za podizanje i vaspitanje“, neko je oduvek bilo „plačljivo“ i „tvrdo glavo“, što utiče ne samo na psihološku cenu tog deteta nego i na očekivanja psihološke cene deteta koje bi sledeće trebalo da se rodi i na eventualan otpor da se roditelj odluči za još jedno dete.

Mnogi autori govore o „kultu deteta“, o društvu „usmerenom na dete“. Živimo u doba kada se detetu posvećuje mnogo pažnje. Proučavaju se najbolji uslovi za njegov razvoj, počev od „najbolje“ ishrane, do „najboljih postupaka“. Gomila recepata i dogmi (koji se, uzgred budi rečeno, stalno menjaju) kako treba vaspitati dete, dovodi do želje kod roditelja da pruže svome detetu ono što se smatra najprikladnijim. Nažalost, ovo često ide na štetu spontanosti u odnosima između roditelja i deteta, što posebno pogađa dete. Pored toga, kod roditelja koji je opterećen pritiskom da treba pažljivo da sledi i primenjuje recepte u vaspitanju, i koji je u stalnom strahu da ne pogreši, da ne bude „optužen“ (direktno ili indirektno) da je prouzrokovao neki poremećaj kod svog deteta, da ga je ošteti na neki način, kod takvog roditelja uvećava se doživljaj psihološke cene koju svako dete predstavlja za svoga roditelja.

RODITELJSTVO I PARTNERSKI ODNOSI

Deca mogu da imaju i pozitivne i negativne efekte na partnerske odnose, mogu da povećaju osećanje sreće i zadovoljstva u vezi, ali i da poremete relativno harmonične partnerske odnose. Dolazak prvog deteta predstavlja često krizu za vezu. Utvrđeno je da prvo dete smanjuje za polovinu vreme koje su partneri do tada provodili u razgovoru. Pored toga i teme razgovora se menjaju. Glavna tema razgovora postaje upravo to dete, zamenjujući dotadašnje teme, međusobnu razmenu doživljaja, razgovore o osećanjima, i sl. U stvari, partneri postaju roditelji na prvom mestu, a tek onda partneri. Pažnja se posvećuje uglavnom detetu, i malo i energije i vremena im ostaje da posvete jedno drugome. Obično su izlasci i zabave drastično smanjeni, a time i događaji o kojima bi oni mogli da razgovaraju. Umorni i zasićeni, supružnici uveče više nemaju volje ni snage da uživaju u trenucima odmora i mira. Sa povećanjem broja dece odnos muž - žena zamenjuje se sve više odnosom roditelj - dete.

Neki autori smatrali su rođenje deteta partnerskom krizom. Savremenije je shvatanje da je to razvojna faza koja zahteva prilagođavanje u odnosima partnera, te da izaziva niz promena u ličnom i partnerskom zadovoljstvu. Većina se istraživanja slaže da zbog detetovog rođenja opada doživljaj bračnog zadovoljstva u prvoj godini detetovog života, ali i da se za većinu bračnih parova nakon toga

perioda odnosi znatno popravljaju. Partneri se znatno razlikuju u stepenu roditeljskog zadovoljstva i osećanja kompetencije. Opisana su uglavnom četiri oblika bračnog prilagođavanja na detetovo rođenje: naglo opadanje bračnog kvaliteta, postupno opadanje bračnog kvaliteta, nepromenjen kvalitet i blagi porast kvaliteta. Koji će oblik od ova četiri poprimiti bračni odnosi nakon rođenja deteta zavisice od karakteristika deteta i roditelja, karakteristika braka i bračnog okruženja. Stoga se uzimaju u obzir i uslovi nastanka kvalitetnog subjektivnog doživljaja roditeljstva i mnoga su korisna saznanja plod upravo takvog razrađenijeg pristupa.

Objektivno posmatrano, svako dete uzima od roditelja jedan deo vremena, pažnje i brige koji su do tada bili posvećeni bračnom partneru. Ova normalna situacija izaziva kod nekih roditelja osećaj uskraćenosti, ugroženosti, ljubomore i revolta. Ovaj osećaj ugroženosti posebno je jako izražen kod onih očeva koji često i dugo odsustvuju od kuće (mornari, vojnici). Dok su oni zauzeti svojim poslom, majka i dete su se uskladili, predstavljaju zajednicu koja funkcioniše i bez oca. Kada je prisutan u kući, otac ne nalazi svoje mesto, oseća se suvišnim i nevažnim. Šta je žiža ljubomore kod očeva. Najčešće je to vreme i briga koje žena posvećuje detetu, a ne njemu, suprugu, zatim davanje prednosti potrebama deteta. Žena je umornija i nije više tako strpljiva i spremna da se posveti muževim brigama i potrebama kao što je to ranije bio slučaj. Očeva ljubomora se retko izražava na direktan način, nego češće posebnim odnosom koji on stvara sa detetom - otac koji suviše zahteva, koji je kritičan, koji kažnjava, koji se podsmeva i potcenjuje kvalitet deteta.

Čak i pre rođenja deteta, u toku trudnoće, muškarci pokazuju ponekad nezadovoljstvo ili činjenicom da žena, preokupirana trudnoćom, stavlja odnos sa suprugom u drugi plan, ili, upravo obrnuto, što ne mogu oni sami više da učestvuju u ovom periodu svog roditeljstva. Porođaj koji pripada samo ženi, rođenje deteta koje je zajedničko ali je u samom procesu rađanja otac potpuno suvišan, izaziva kod muškaraca želju za participacijom. Muževi mogu da budu nezadovoljni i zbog svog pasivnog položaja i nemogućnosti da doprinesu. Period posle porođaja u kojem su majka i dete centar pažnje i interesovanja mnogih, u kojem otac ostaje opet po strani, takođe je izvor problema za neke muškarce.

Istraživanja pokazuju da je nakon rođenja deteta veoma često ugrožen majčin osećaj roditeljske kompetencije i zadovoljstva. Zbog uslozňavanja uloge, povećanja opterećenja i želje za zadovoljenjem društveno definisane uloge „dobre majke“ i istovremeno sve veće emocionalne povezanosti sa detetom, kod majke se javljaju ambivalentna osećanja. Kod majki koje su nedovoljno pripremljene, imaju nerealna očekivanja i slabu podršku u okolini, kao i kod onih koje su pokazivale psihičku nestabilnost i pre detetovog rođenja, taj će konfliktni odnos biti posebno izražen. Pod uticajem doživljaja roditeljstva menja se i bračno zadovoljstvo roditelja.

Čini se da je najvažniji kvalitet bračnih odnosa pre rođenja deteta, a buduće majke koje pokazuju znakove bračnog hlađenja pre porođaja, pokazuju i znakove slabije roditeljske kompetencije i topline. Posebno su za roditeljsko zadovoljstvo važna očekivanja od uloge roditeljstva. Pokazalo se da roditeljska kompetencija i subjektivan osećaj roditeljstva u značajnoj meri zavise od toga jesu li bračni

partneri spremni ili ambivalentni prema rođenju deteta. Praćenja nakon 6. i nakon 18. detetovog meseca pokazala su da su pozitivan doživljaj roditeljstva i roditeljsku kompetenciju doživeli samo roditelji koji su imali realistična očekivanja od buduće roditeljske uloge. Majčina očekivanja da će se problemi smanjiti „sami od sebe“ i majčina prevelika očekivanja pomoći od muža i šire porodice posebno loše deluju na kasnije roditeljsko zadovoljstvo i kompetenciju.

Interesantno je da se navedu i sledeći nalazi: uspeh u ostvarivanju željenog broja dece ide sa boljim bračnim prilagođavanjem, neželjena dece vode slabijoj adaptaciji u braku, razvod braka je češći kod parova gde je do začeća došlo pre sklapanja braka.

Neke studije govore i o negativnom uticaju dece na seksualne odnose u braku. Zbog povećanih obaveza odgovornosti, supružnici manje uživaju u seksu ili ređe žele seksualni odnos. Mnogi promene u kući i na partneru koje su nastale usled trudnoće i prisustva deteta doživljavaju kao neprijatne. Kuća nije više romantično gnezdo samo za njih dvoje.

Sve navedene negativne strane imanja dece smanjuju se sa starošću roditelja. Izgleda da stariji bračni partneri više uživaju u svojoj ulozi roditelja.

SUKOB ULOGA KOD ŽENE I RODITELJSTVO

Kad se razmatra ograničenje broja dece u porodici, sve se više spominje sukob uloga kod roditelja, posebno kod žena. Uloga je obično mnogo. Žena - majka mora istovremeno da bude i adekvatna žena - supruga, žena-domaćica, profesionalno angažovana, ćerka svojih roditelja i da ima još niz drugih uloga koje često dolaze u konflikt i međusobno suparništvo. Osećanje da ne može da zadovolji sve obaveze i da opada kvalitet onoga što radi, gomilanje zadataka koji se odgađaju nezavršeni ili samo delimično završeni, stvaraju tenziju i često osećanje neadekvatnosti kod žena. Rastrzanost između ovih mnogih uloga je često odlučujući faktor u odluci da se ostane na jednom detetu. Međutim, u ovakvoj situaciji veoma retko se dešava da žena razmišlja o potpunom odricanju od materinstva. Istraživanja obično nalaze da većina žena smatra da nijedna uloga žene ne bi mogla da zameni ili nadomesti materinstvo (Kapor-Stanulović, 1975).

Izuzeci ipak postoje i o njima će biti govora u tekstu „O ljudima koji ne žele da budu roditelji“.

Opšta pojava modernog društva je preopterećenost žena sa više uloga od kojih su najistaknutije dve: žena - majka i žena - profesionalno angažovana osoba jer je razvoj išao pretežno u jednom pravcu - ka ostvarenju prava žene na rad izvan kuće, ali ne istovremeno i u pravcu menjanja modela uloge muškarca u porodici. Menjanje uloge žene shvaćeno je samo polovično, u smislu njenih dodatnih uloga na onu koja joj je vekovima dodeljena kao glavna - da bude domaćica i majka dece.

Zašto se ovakvo stanje i dalje održava u većini zemalja? Prvenstveno zato što se patrijarhalni model porodice još uporno zadržava sa svim svojim osnovnim osobenostima. Zbog zadržavanja tradicionalne definicije uloga polova, u savremenoj se porodici javljaju teškoće u formiranju

adekvatnih odnosa među polovima kod dece budući da se društveni zadatak žena obično određuje kao ekspresivni, emocionalni i integrativni, a otac je vođa i organizator ekonomske funkcije porodice. Stoga se devojčica socijalizuje prvenstveno za ulogu majke, dok se dečak socijalizuje za ekonomske i društvene aktivnosti. Takva socijalizacija nije danas više adekvatna, jer predstavlja dvostruku prepreku za ženu, i to:

- da se lakše prilagodi ekonomskim i društvenim ulogama i da razvije svoje aspiracije i u toj oblasti, ali i za muškarca
- da se bolje pripremi za svoju ulogu roditelja, jer u savremenoj porodici otac mora da bude mnogo više i direktnije angažovan u odgoju dece, te se ekspresivna i emocionalna funkcija ne mogu vezivati isključivo za majku. Dopunski faktor je obavezno i produženo školovanje ženskog deteta. Naime, devojke sistemom obrazovanja dobijaju jednu vrstu podsticaja, tj. škola ih orijentiše da se pripremaju za budući poziv i da u njemu traže ispunjenje svojih potencijala, a društvo još uvek od njih očekuje da se potvrde prvenstveno u staroj ulozi - kao supruge i majke. U isto vreme, očinstvo je za muškarca drugorazredna uloga, dok je samorealizacija u pozivu njegova glavna orijentacija. Neoženjen muškarac nije tako izložen podozrenju društva kao žena. Ma kako uspela u svom pozivu ženi će se pripisati životni neuspeh ako se ne uda i nema dece.

S jedne strane suočena s novim potrebama i mogućnostima, ali i sa starim vrednostima u pogledu svoje uloge, a s druge strane nalazeći se u procepu između sopstvene želje za novim načinom života i teškoća na koje nailazi ako se za takav put opredeli (dvostruka preopterećenost, rizik u pogledu mogućnosti udaje, strah od neispunjenja obe uloge itd.), savremena žena doživljava sukob uloga, i to utoliko više ukoliko je kod nje razvijenija nova potreba i želja da se razvija i u profesionalnom pravcu. Može se pretpostaviti da će sukob uloga žene biti utoliko snažniji ukoliko se ona pre braka više orijentisala na svoj poziv i ima ambicija u tom pogledu. Drugim rečima, kod žena koje imaju višu kvalifikaciju i stručnost, što ih čini profesionalno formiranijim i vezanijim za poziv koji su odabrale, dolaziće češće do sukoba uloga. I obrnuto, ukoliko žena radi isključivo iz finansijskih razloga, manje će se ispoljavati sukob uloga, a nezadovoljstvo će najčešće proizlaziti otuda što je rad težak, ili što je slabo plaćen, što je preopterećena, i sl.

Koliko je model koji važi u savremenom društvu jednostran najbolje se može pokazati na primeru dosta rasprostranjenog shvatanja da zaposlenost majki negativno utiče na razvoj dece. Pri tome se uzima u obzir samo činjenica da se izmenila uloga majke i da je ona manje prisutna u kući, ali ne i činjenica da se nije izmenila uloga oca i da on, uprkos odsustvu majke iz kuće, nije sam više prisutan. Ovaj problem bi u najmanju ruku trebalo posmatrati iz oba ugla i tek na osnovu toga proceniti efekat uloge majke i oca u modernoj porodici. Istraživanja sve više potvrđuju da se sama činjenica što je majka zaposlena ne javlja kao negativan faktor, nego da to zavisi od čitavog spleta okolnosti, od vrste posla koji majka radi i njenog stava prema radu, od njene preopterećenosti, od pomoći koju dobija od ostalih članova, a naročito od muža u podizanju dece itd. Nije stvar u kvantitetu nego u kvalitetu.

Veći broj sati proveden sa detetom ne garantuje i uspešnije roditeljstvo. Majka-domaćica, fizički prisutna pored deteta tokom čitavog dana ali preokupirana poslovima oko domaćinstva, ne mora da je i dobra mati. Bolja je ona mati koja ima manje vremena za decu ali je kvalitet kontakata sa decom dobar. Zaposlena mati, zadovoljna sobom, ispunjavajući neke svoje važne potrebe profesionalnom angažovanošću, biće i opuštenija i raspoloženija u kontaktima sa detetom nego ona koja se nevoljno odrekla mnogo čega da bi ostala kod kuće i gajila decu.

Problem sukoba uloga kod žena, međutim, ne može se rešiti samo adekvatnijom socijalizacijom za oba pola, nego i razrešavanjem mnogih društvenih problema, kao i menjanjem sistema vrednosti koji ne odgovara zahtevima savremenog društva u pogledu definisanja uloge polova.

Moderno društvo se nalazi pred problemom definisanja kvalitativno novog modela uloga polova u porodici i u društvu, i to na jedan vrlo specifičan način, ne kao novi stereotipovi koji unapred određuju osnovnu ulogu muškarca - oca i osnovnu ulogu žena-majke, nego modela koji dozvoljava mogućnosti da se uloge u porodici slobodno raspodeljuju prema sklonostima, sposobnostima, spremnosti, doživljaju kompetencije za ispunjavanje uloge roditelja. Dakle, postoji potreba za modelom koji će polaziti od pretpostavke da postoje razlike, ali i utvrđena spremnost i želja i muškaraca i žena da budu kvalitetni roditelji. Današnji model, koji umanjuje značaj uloge oca u odgoju dece, je i netačan, i krut i restriktivan.

PREKID TRUDNOĆE ILI KONTRACENCIJA

Želja ljudi da regulišu fertilitet nije novijeg datuma. Jedan stari kineski medicinski udžbenik, pisan pre otprilike 5000 godina, sadrži recept za indukciju abortusa pomoću žive. Hipokrat takođe daje uputstva kako da se izazove namerni prekid trudnoće (Tietze and Lewit, 1971). Najstariji poznati pokušaji da se dobije kontraceptivno sredstvo registrovani su na egipatskim papirusima (Himes, 1963)

Pre nešto više od 80 godina Frojd je napisao: „Ne može se poreći da kontraceptivne mere postaju neophodne u braku u određenom momentu, teorijski posmatrano, bio bi to jedan od najvećih uspeha čovečanstva, jedno od važnih oslobađanja od okova prirode čije smo žrtve, ako bi bilo moguće da se akt prokreacije podigne na nivo voljnog i namernog akta i da se oslobodi veze sa neophodnim zadovoljenjem prirodne želje“ (Freud, 1959).

U vremenu u kojem živimo muškarac i žena mogu, ako žele, da praktikuju veću samostalnost u kontroli neželjenog fertiliteta nego ikad ranije u istoriji. Sa savršenijim metodama kontrole rađanja omogućeno je odvajanje seksa od prokreacije i stvorena mogućnost da reprodukcija postane voljni i namerni akt čoveka o kojem govori Frojd. Nova sloboda, ma koliko da se želi, otvara puteve novim dilemama i svežim anksioznostima.

Između motiva da se ograniči fertilitet i njegovog konačnog ostvarenja stoji problem izbora; kojim putevima, kojim postupcima, kakvim oblicima ponašanja sprovesti u delo željeni cilj. Postoje dva načina da se ograniči fertilitet kod seksualno aktivnih partnera: a) primena preventivnih mera koje će sprečiti začeće, b) prekid trudnoće ako je došlo do začeća. Iako kontracepcija i abortus imaju isti krajni cilj, tj. sprečavanje rađanja, oni su sa psihološkog stanovišta veoma različiti. Naime, psihološki smisao postupaka radi prevencije bitno se razlikuje od postupaka koji se preduzimaju radi izbegavanja rođenja deteta nakon što je do trudnoće već došlo.

Psihološke studije abortusa zasebno, i kontracepcije zasebno, danas više nisu retkost. Literatura o psihološkim aspektima abortusa svodi se uglavnom na razmatranje psiholoških posledica koje abortus izaziva, ili može da izazove (Kapor-Stanulović, 1972). Kontracepcija privlači psihologa istraživača iz tri razloga:

- a) ili su to studije koje pokušavaju da objasne uticaj faktora u izboru određenog kontraceptiva
- b) ili da otkrije značenje koje kontracepcija uopšte, odnosno određeno kontraceptivno sredstvo predstavlja za čoveka i ženu
- c) ili da se utvrde psihološki korelati uzgrednih pojava pri korišćenju sredstava prevencije trudnoće (Kapor-Stanulović, 1970. i 1973; Kapor-Stanulović and Lynn, 1972; Stanulović-Kapor and Berić, 1973)

Međutim, uporednih studija abortusa i kontracepcije skoro da i nema. Proučavani u interakciji i suprotstavljeni jedno drugome prevencija trudnoće i prekid trudnoće ne govore samo o svojoj jedinstvenoj prirodi, nego otkrivaju dinamički odnos u reproduktivnom ponašanju, daju podatke koji mogu da se interpretiraju na više načina - ne samo u rasvetljavanju mehanizma ograničavanja rađanja, nego mogu da posluže i boljem razumevanju složene motivacije u celokupnom ponašanju ljudi. Abortus i kontracepcija, kao izrazi ne-željenja da se ima dete, mogu da nam na indirektan način daju informacije i o tome šta čini trudnoću i porođaj prihvatljivim i željenim.

Reproduktivno ponašanje je veoma složen sistem ponašanja u kojem su stavovi prema deci ili upotrebi kontraceptivnih sredstava vrlo važan podsistem, ali nikako nezavisan od šireg sistema čiji je deo. Ispitivanje reproduktivnog ponašanja je deo problematike čitavog sistema bračnog i porodičnog ponašanja. Podaci dobijeni ovakvim studijama mogu da posluže za razumevanje ostalih problema braka i porodice, njenog rasta i razvoja, položaja jedinice u njoj, uloge i mesta dece u porodici itd. Pa, iako uporedne studije abortusa i upotrebe kontraceptivnih sredstava kao načina da se izbegne rađanje deteta jesu poželjne, takvih je malo - iz jednostavnog razloga - oba metoda regulacije fertiliteta trebalo bi da su podjednako dostupna korisnicima pod istim uslovima da bi se tek onda procenili razlozi koji vode preferenciji jednog ili drugog načina. Dakle:

1. I abortus i primena kontracepcije trebalo bi da su zakonski dozvoljeni u određenoj društvenoj sredini. Obično su jedan ili drugi, ili oba postupka nedozvoljeni (posebno u zemljama katoličkog verskog područja).

2. Ako su finansijski troškovi neophodni za realizaciju abortusa ili nabavku kontraceptivnih sredstva znatno različiti, onda to kod žena određenih socijalnih grupa može da utiče da izbor načina regulacije rađanja više nego lična preferencija i individualne želje.
3. Moguće je da su oba prethodna uslova zadovoljena, ali na tržištu nema dovoljno kontraceptivnih sredstava, ili su ustanove koje vrše prekid trudnoće geografski udaljene (kao što je to često slučaj npr. u Indiji), pa da istraživanje subjektivnih razloga u izboru jednog ili drugog načina spečavanja daljih rađanja nema nikakve svrhe.
4. Nivo informisanosti o mogućnosti izbora, o postojanju ova dva načina da se postigne željeni cilj, trebalo bi da je zadovoljavajući i podjednak.

Malo je sredina u kojima su zadovoljeni svi ovi kriterijumi; bivša Jugoslavija je bila jedna od retkih takvih zemalja i baš usled toga bilo je moguće da se sprovede istraživanje o faktorima koji uslovljavaju izbor jednog ili drugog načina organičavanja rađanja.

Ispitivanjem velikog broja varijabli došlo se do zaključka da na izbor određenog načina regulacije rađanja utiču sledeće varijable: nivo informisanosti, kvalitet komunikacije među partnerima i stepen lokusa lične kontrole, odnosno sklonosti žene da upravlja događanjima u sferi svog privatnog (Kapor-Stanulović 1978).

O LJUDIMA KOJI NAMERNO NE ŽELE DA BUDU RODITELJI

Oduvek se smatralo da svaki bračni par treba da ima decu, da je to sastavni deo života svakog čoveka i žene. Dileme o tom pitanju nije bilo. Društvene norme su nalagale samo jednu mogućnost - imati decu - a varijacije su se pravile na tome koliko dece da se ima.

Namerno i voljno izbegavanje roditeljstva nailazi na čuđenje i otpor okoline. Stav prema takvim ljudima je izrazito negativan. Nazivaju ih egocentričnim, infantilnim, neurotičnim itd. Verovalo se da su to ljudi duboko nesigurni u svoj identitet, sa još neodređenim ciljevima i nedovoljno definisanim životnim vrednostima, nezrele ličnosti.

Čini se da će ovako izrazito negativni stavovi prema ljudima namerno bez dece morati da se menjaju ili bar ublaže. Norme o obaveznom roditeljstvu još su jake, ali ne više toliko kao ranije i sve više je onih koji se sopstvenom voljom odlučuju da nemaju dece. Govori se da pripadamo generaciji kojoj je prvi put u istoriji dat izbor ovakvog stila života - namerno bez dece.

Broj ljudi namerno bez dece je u porastu. Ova alternativa, i ona o samostalnom roditeljstvu namerno bez bračnog druga, dve su varijacije u životnim stilovima koje će biti sve češće u skoroj budućnosti. Ispitivanjem trenda o broju dece koju ljudi planiraju utvrđeno je da je u SAD sve više onih koji izjavljuju da ne žele decu i da ih neće imati (Francoeur, 1982). Kod nas ova novina još nije prisutna. Odgovori na ankete o željenom i planiranom broju dece pokazuju da skoro svi žele bar

jedno dete. Podaci iz 1976. godine npr. kažu da svega 0,77% žena u vreme sklapanja braka ne želi da ima dete (Todorović, 1980). Ispitivanja o ostvarenom broju dece po pravilu ne uključuju pod-pitanje da li su oni bez dece namerno bez dece ili iz drugih razloga, ilustrujući pristrasnosti istraživača u smislu neprihvatanja ili ne-obuhvatanja mogućnosti da ljudi mogu i namerno da nemaju decu.

Zašto ljudi namerno neće da imaju decu

Odgovor na ovo pitanje nije samo stvar radoznalosti, niti služi samo objašnjenju pomenutog fenomena. Činioci koji su doveli do odluke da se namerno nemaju deca u stvari nadopunjuju znanje o stavovima prema deci, o smislu roditeljstva, o motivaciji koja pokreće ljude da imaju potomke. Time ispitivanje fenomena „namernog ne-roditeljstva“ postaje i interesantnije i važnije sa teorijskog stanovišta.

U nedostatku jedne psihološke, sociološke ili demografske teorijske podloge koja bi objasnila pojavu „namernog ne-roditeljstva“, Bremova nudi svoj teorijski model (Bram, 1978). Ona pokušava da sve veću učestalost parova koji namerno ne žele da postanu roditelji objasni promenama u vrednovanju života u porodici i života van porodice, na radnom mestu, i gubitkom ravnoteže između ova dva područja, što je proisteklo iz društvenih previranja nastalih na ekonomskom, sociološkom i političkom planu u poslednje vreme.

Teorija Bremove skicirana je u vrlo grubim potezima i traži više razrade da bi mogla da zadobije više poverenja. Daleko više pažnje zaslužuje ispitivanje koje je ova autorka sproveda o ljudima namerno bez dece. Ona koristi model Hofmana i Hofmanove (1973) i, upoređujući tri grupe ispitanika - ljude namerno bez dece, parove koji odlažu rođenje prvog deteta, i parove roditelja - zaključuje da se ove tri grupe ne razlikuju značajno u pogledu doživljaja vrednosti dece, ali da razlike postoje u doživljaju psihološke cene dece.

Karakteristično za ljude koji namerno nemaju dece je da oni priznaju i dele sa ostalima sve pozitivne aspekte koje deca imaju za roditelje, ali ističu više negativnih aspekata roditeljstva. Treba naglasiti da se svi negativni aspekti roditeljstva koje navode ljudi namerno bez dece odnose ne na osobine same dece, nego na uticaj koji dete samim svojim postojanjem i prisustvom ima na život roditelja. Tako se u prvom redu navodi sopstveno osećanje neizvesnosti da bi mogli da budu dobri roditelji i nespremnost da se preuzme velika odgovornost oko podizanja dece. Zatim, deca usporavaju ili onemogućavaju puno postignuće na profesionalnom planu roditelja. Ona menjaju stil života, slobodu izlazaka, putovanja, kretanja.

Opšte uverenje ranije je bilo da parovi namerno bez dece pre ili kasnije postaju nezadovoljni i nesrećni, uskraćeni zadovoljstava koja proizlaze iz iskustava roditeljstva. Međutim, i ono malo empirijskih studija - a pojavile su se tek sedamdesetih godina - svedoče da ovo uverenje nije tačno. Parovi namerno bez dece mogu da budu i jesu zadovoljni odabranom odlukom - odlukom da namerno nemaju dece. Ispitivanja Bremove pokazuju da je upravo želja za očuvanjem dobrih bračnih odnosa, odnosno visok stepen zadovoljstva brakom, pored želje za postignućem na ličnom i profesionalnom

planu, glavni razlog zbog kojeg se ovi ljudi i odlučuju da nemaju decu. Parovi namerno bez dece veruju da deca remete afektivne veze među supružnicima, a njima je do njih jako stalo. I dok se navedene prednosti dece mogu doživeti i na drugi način a ne samo sopstvenim roditeljstvom (npr. određenim vrstama zanimanja, kao što je vaspitač, pedijatar, rodbinskim vezama) „namerno bez dece“ ljudi veruju da bi roditeljstvo poremetilo bračne odnose i uhodani i izabrani stil života.

Bremova ove nalaze proglašava činionicima koji prethode odluci da se nemaju deca.

Koji su rezultate života bez dece, šta sledi? Autorka ističe dve osobine ljudi namerno bez dece:

- a) više su individualisti, obuzeti željom da postignu svoje specifične životne ciljeve, i profesionalne i one vezane za slobodne aktivnosti;
- b) manje se pridržavaju tradicionalnih podela uloge pola; žena je u tim brakovima vrlo često izrazito uspešna i ambiciozna, profesionalno angažovana osoba, iako to ne mora da je pravilo; muškarac ističe želju za kreativnim radom, a ne samo za jednostavnim zaposlenjem.

Žene namerno bez dece mnogo ređe svrstavaju sebe u kategoriju zavisnih, češće u kategoriju dominantnih ličnosti. Odnosi među supružnicima su bliže ravnopravnosti nego među supružnicima ostalih ispitanih grupa. Brak je izvor zadovoljstva. Ističu želju za ličnim razvojem i usavršavanjem.

Bremova neosporno proizvoljno pripisuje ove faktore rezultatima života bez dece. Moguće je da su to upravo činioци koji uslovljavaju odluku da se nemaju deca. No, bez obzira na ovu slabost, ispitivanje Bremove, kao jedno od malobrojnih ispitivanja iz ove oblasti, veoma je poučno.

Pored činilaca koje Bremova nalazi za objašnjenje odluke da se nemaju deca, postoji jedan vrlo specifičan razlog zbog kojeg neke žene i neki muškarci nemaju dece. Naime, razvod i ponovno sklapanje braka danas ne mora da znači i puni raspad dve prethodne zajednice. Obično se ide na reorganizaciju prethodnih porodica i na pokušaj da se napravi nova, kombinovana porodica. To praktično znači da jedan od bračnih drugova prihvata dete ili decu iz razvedenog braka svoga novog bračnog partnera, a sam ostaje bez svog biološkog potomka.

Interesantna je bojazan iskazana od nekih osoba da deca u stvari postavljaju oštre granice generacije kojoj roditelj pripada. Ako deteta nema, onda ti generacijski limiti postaju manje jasni i „star si onoliko koliko se osećaš starim“, a ne onoliko koliko je stara generacija roditelja dece čije je tvoje dete vršnjak.

Razlog za neke je vrlo krut životni stil koji ne dozvoljava neophodne adaptacije na život utroje i ne ostavlja mesta za kompromis sa detetovim ritmom života.

Mnogima je ovakva odluka teška i mnogi je u stvari i ne donose kao takvu. Odgađaju rađanje iz različitih razloga, a onda je na kraju suviše kasno za dete.

M. Mid (Mead, 1949) smatra materinstvo biološki prirodni aktom za ženu, ali prihvata i modifikacije od tog pravila kao normalne i prihvatljive forme ponašanja. Žena može da se odrekne materinstva. Sestre redovnice su jedan primer.

Smatra se da se vrlo malo parova odlučuje da nema dece verovatno zbog toga što mnogi postaju roditelji pre nego što shvate da postoji izbor, da mogu i da nemaju dece. Da je voljno odricanje od roditeljstva realna, zdrava i normalna odluka propagira u SAD Nacionalna organizacija za neroditelje. Ova organizacija pomaže parovima da shvate da imaju mogućnosti izbora i pokušava da izmeni negativne stavove koji postoje u društvu prema parovima bez dece. Članovi ove organizacije bore se protiv shvatanja da je roditeljstvo neophodno za svakog pojedinca. Predlažu da se mladi koji su pred odlukom da imaju dete dobro preispitaju pre nego što odluče da postanu roditelji. Pozivaju se na rezultate koji govore da su parovi bez dece pokazali veći stepen zadovoljstva životom nego njihovi vršnjaci koji su imali decu. Ovakvo delovanje jedne organizacije u stvari smanjuje broj onih koji nisu bili svesni alternative „život bez dece“. Pomaže i onima koji su takvu životnu alternativu već izabrali, ali se pri tom osećaju loše jer im se čini da se ponašaju mimo ustaljenih normi ponašanja.

Istom cilju, menjanju socijalnih stavova o obaveznom roditeljstvu, usmerena su pisanja nekih drugih autora. Vivers (Veevers, 1973) govori o detetu kao zamki. Ona raskrinkava sve institucije koje uobličavaju mit o obaveznom roditeljstvu, obaveznoj sreći i zadovoljstvu detetom, ali koje to rade u stvari samo zato jer imaju koristi od toga. Govori o drugoj, manje ružičastoj strani roditeljstva.

Interesantno je zvanično izdato mišljenje po ovom pitanju Grupe za unapređenje psihijatrije (GAP, 1973). Stav ovog udruženja je da roditeljstvo nije ni univerzalno prisutno, ni univerzalno efektivno za postizanje osećanja ispunjenja kao što je to široko rasprostranjeno verovanje. Važno je da se prihvati da iskustvo roditeljevanja nije neophodno za uspešan rast i razvoj ličnosti. Naime, roditeljevanje može da se ne iskoristi na povoljan način a ponekad i da bude faktor usporavanja ili zaustavljanja razvoja ličnosti. Rezultat uverenja da je podizanje dece bitno za razvoj odrasle osobe jeste da mnogi ljudi još uvek imaju osećanje krivice ako žele da se razvijaju na drugi način, recimo da nemaju decu. Njihov doživljaj sebe (self-koncept) može da je ugrožen ako tome dodaju interpretaciju da se ponašaju nedovoljno maskulino ili feminino, netipično, neprihvatljivo za okolinu. To isto se može desiti ako se javi osećanje da kad se jednom postane roditelj, samo puno posvećivanje ovim obavezama dolazi u obzir jer će inače sve drugo biti štetno po dete. Tako se javlja osećanje krivice i kod onih roditelja (majki) u nekim zemljama u kojima su doskora društveni običaji nalagali da se mati u potpunosti posveti podizanju dece, a ona se, recimo, odluči da jednim delom prepusti brigu o svojoj deci drugima (bar na nekoliko sati dnevno), da bi se mogla posvetiti profesiji. Zato je i sve češći izbor životne alternative - voljno odricanje od roditeljstva.

Imati dete samo da bi se konformiralo ustaljenim normama koje vladaju u društvu, normama koje nalažu da svako ko može da ima dete i treba da ga ima, vrlo je nezdrav motiv da se ima dete.

Da li će, i koliko, ovi novi trendovi zahvatiti maha - tek treba da se vidi. U spomenutom ispitivanju Bremove potvrđeno je da su ljudi namerno bez dece izloženi značajnom pritisku i kritici društva,

da ih smatraju čudnim, ne razumeju ih, kritikuju njihov izbor i odnose se prema njima drugačije. Neosporno, odstupanje od uobičajenog, normativnog, u ovom slučaju od postojeće društvene norme i očekivanja da svako treba da ima decu, okolina ne prihvata lako i smatra ovu varijantu devijantnim ponašanjem. U međuvremenu, oni koji se odluče da nemaju dece još uvek će biti izloženi pritisku okoline, i šire i posebno uže porodične zajednice. Stara shvatanja teško se menjaju. Verovatno će se takođe još dugo zadržati nepoverenje u istinitost voljne odluke da se nemaju deca, jer se smatra da se izjavama o namernom ne-rađanju u stvari samo maskira infertilnost, biološka nesposobnost da se ima dete.

REPRODUKTIVNO PONAŠANJE I MENTALNO ZDRAVLJE

Začeće, trudnoća, porođaj, podizanje dece čine reproduktivni ciklus čoveka. Taj ciklus podrazumeva čitav niz akcija i postupaka koji svi zajedno predstavljaju ponašanje u reprodukciji, ili reproduktivno ponašanje. Svaka od tih aktivnosti ima posebno značenje za ličnost, pokreće različitu lepezu emocija i afekata. Kao što je rečeno, trudnoća je prekretnica u životu i žene i muškarca, za porođaj se vezuju burne emocionalne reakcije, roditeljstvo podstiče sazrevanje i dalji razvoj ličnosti.

Kako će trudnoća biti primljena od žene zavisi od nebrojeno mnogo činjenica. Psihološku reakciju žene na trudnoću nije lako predvideti, jer je trudnoća, pogotovo prva, značajan biološki i psihološki događaj u životu žene. Ona utiče na ženin stav prema sebi samoj, suprugu ili partneru, muškarcima uopšte, roditeljima, prema deci, njenom telu, seksualosti, budućem životu, njenoj ulozi u društvu. Anksioznost, ambivalencija, stres su uobičajeni pratioci skoro svake trudnoće.

Kao što je već rečeno, danas prevladava mišljenje da je trudnoća period u kojem postoje velike mogućnosti za razvoj ličnosti žene trudnice. To ne znači da svaka trudnoća automatski vodi u viši nivo zrelosti. Kako će žena proći kroz taj period zavisi od svih socijalnih, psiholoških i kulturnih faktora kojima je žena bila izložena pre i za vreme trudnoće i od onoga što očekuje od života.

U većini slučajeva emocionalne reakcije na svaku kariku u reproduktivnom lancu su pozitivne i prijatne. Nažalost, to nije uvek i pravilo. U ovom odeljku biće iznesene neke od nelagodnosti koje reproduktivno ponašanje može da ima za mentalno zdravlje žene i muškarca.

POSTPARTALNA – POST-POROĐAJNA DEPRESIJA

Postpartalna - postporođajna depresija (PPD) je kompleksna mešavina fizičkih, emocionalnih i bihejvioralnih promena koje se dešavaju u ženi nakon porođaja. 15-20% novih mama iskusi kratkotrajnu ili dužu PPD.

Postpartalna depresija je povezana sa pojavom novih hemijskih, socijalnih i psiholoških promena u vezi sa postojanjem bebe. Hemijske promene uključuju brzi pad hormona nakon porođaja. Stvarna veza između depresije i pada hormona još uvek nije jasna. Ono što je poznato je da se nivo

estrogena i progesterona, ženskih reproduktivnih hormona, desetostruko povećava u toku trudnoće i da tri dana nakon što se žena rodi nivo tih hormona pada na nivo pre nego što je zatrudnela.

Simptomi postporođajne depresije su slični onome što se dešava obično nakon porođaja. Oni uključuju nedostatak sna, promene apetita, osećanje preteranog umora, smanjenje libida i česte promene raspoloženja. Međutim, postporođajna depresija je dodatno praćena simptomima depresije – depresivno raspoloženje, gubitak zadovoljstva, osećanja beznađa i bespomoćnosti, a kod nekih se javljaju i misli o smrti ili samoubistvu.

Postoje tri oblika promene raspoloženja žena posle porođaja: Tzv. „*bebi bluz*“, ili pad raspoloženja, se javlja kod većine žena u danima odmah posle porođaja i smatra se uobičajenom promenom raspoloženja, normalnom. Nova majka ima nagle promene raspoloženja, kao što su osećanja sreće koja se smenjuju sa osećanjem tuge. Majka može plakati bez razloga, može osetiti nestrpljenje, razdražljivost, nemir, uznemirenost, usamljenost i tugu. *Bebi bluz* može da traje samo nekoliko sati ili jednu do dve nedelje nakon porođaja. *Bebi bluz* obično ne zahteva tretman. Često pomaže razgovor sa drugim novim mamama. Postpartalna (postporođajna) depresija (PPD) se može desiti nakon nekoliko dana ili čak meseci posle porođaja. Postpartalna depresija može da se desi nakon rođenja svakog deteta, a ne samo prvog deteta. Žena može da ima osećanje, slično „*bebi bluz*“ – tuga, očaj, nemir, razdražljivost – ali majka ih oseća mnogo snažnije. Ako žena ne započne lečenje, simptomi se mogu pogoršati i trajati sve do jedne godine.

Postporođajna psihoza je vrlo ozbiljan psihološki poremećaj koji može da utiče na sveukupno zdravlje majke. Razvija se u prva tri meseca posle porođaja. Žena može da izgubi dodir sa stvarnošću, ima slušne halucinacije (čuje glasove koji ne postoje), deluzije (veruje u stvari koje su iracionalne), dok su vizuelne halucinacije (vidi stvari koje ne postoje) manje uobičajene. Ostali simptomi su nesаница, osećaj uznemirenosti i ljutnje i čudna osećanja i ponašanja. Kod žena koje imaju postpartalnu psihozu potrebno je odmah započeti terapiju. Najčešće se pacijentkinja hospitalizuje zbog rizika da povredi sebe ili nekoga drugog.

Postpartalna depresija se tretira drugačije u zavisnosti od vrste i težine simptoma žene. Mogućnosti lečenja uključuju psihološko savetovanje, anksiolitike, antidepresive i psihoterapiju.

Veoma je štetno izbegavanje pravog sagledavanja simptoma i stanja, što se dešava često iz otpora da se prihvati psihološki poremećaj. Neki oblici samo-pomoći su veoma jednostavni i efikasni, npr.:

- budite realni u vezi sa očekivanjima vezanim za sebe i za bebu
- vežbajte više, izađite iz kuće i češće šetajte
- očekujte dobre dane i loše dane.
- uskladite ishranu, izbegavajte alkohol i kofein

- podstičite svoj odnos sa partnerom – nađite vremena jedni za druge
- imajte češći kontakt sa svojom porodicom i prijateljima
- spavajte ili se odmarajte kada beba spava

MENTALNO ZDRAVLJE I PLANIRANJE PORODICE

Znanje kojim se raspolaže iz oblasti mentalnog zdravlja kaže da posebna pažnja treba da se obrati onim periodima u životu tokom kojih je individua posebno izložena psihološkom rastu ili zastoju i oštećenju. To su periodi kad se dešavaju važni događaji u životu, kao što su polazak u školu, pubertet, odlučivanje o karijeri, braku, roditeljstvu. Zovemo ih i razvojne krize. Razvojne krize su zajedničke za većinu.

Za razliku od tih kriza, postoje i tzv. ne-razvojne krize, nagli, nepredvidivi i ne-tični događaji koji remete ravnotežu osobe. Ovde spada, između ostalog, rođenje neželjenog deteta, rana trudnoća, višestruki spontani abortusi, brak bez dece.

Malo je događaja u životu koji imaju veći emocionalni značaj od rođenja deteta. Prema tome, nema važnijeg perioda za unapređivanje mentalnog zdravlja i prevenciju mentalnih poremećaja nego što je to generativni period. On počinje sa adolescencijom koja donosi psihoseksualnu zrelost i konačno formiranje identiteta, nove horizonte radoznalosti, nova saznanja i zaduženja. To je doba priprema za brak i roditeljstvo.

Mentalno zdravlje je termin koji se često razmatra u vezi sa patologijom težih oblika, tj. psihijatrijskim poremećajima. Danas više nema sumnje da tome treba dodati i mentalno-higijenske probleme vezane za reprodukciju i regulaciju reprodukcije. Ponašanje u regulaciji reprodukcije je deo života većine ljudi, a problemi koji prate to ponašanje su samim tim česti i zajednički mnogima. Psihijatrijski poremećaji koji nastaju iz ponašanja u regulaciji reprodukcije su veoma retki. Mnogo češći su psihološka nelagodnost, anksioznost, stres reakcije, što sve pogađa i muškarce i žene, njihove međusobne odnose i njihov odnos sa decom. Uspešno planiranje porodice ne samo da zahteva zdrave odnose među partnerima nego je i ključni element u očuvanju mentalnog (i fizičkog) zdravlja porodice.

Danas mnogi ljudi mogu, ako žele, da praktikuju veću inicijativu u regulaciji fertiliteta nego ikad ranije u istoriji. Sa stanovišta mentalne higijene sposobnost individue da ovlada svojom sadašnjom i budućom okolinom i da upravlja svojom životnom situacijom, birajući između socijalno prihvaćenih alternativa, jeste mera njenih adaptivnih kapaciteta i, prema tome, i mera njenog mentalnog zdravlja. Planiranje porodice, a tu se podrazumeva i limitiranje broja rađanja, kao i ostvarivanje optimalnih vremenskih razmaka među rađanjima, označava očiglednu meru lične i socijalne kompetencije (Lieberman, 1964).

Nedovoljno ili neadekvatno korišćenje mogućnosti regulacije fertiliteta ima višestruke posledice. Svetska federacija za mentalno zdravlje (World Federation for Mental Health) već skoro dve decenije ukazuje na povezanost planiranja porodice i mentalnog zdravlja ljudi i ne propušta priliku da preporuči da se problemu posveti više pažnje (sastanci Svetske federacije za mentalno zdravlje, 1963, 1970. godine). U jednom od svojih izveštaja Federacija razmatra probleme koji su u vezi sa prihvatnjem ili neprihvatanjem planiranja porodice i zaključuje: „način na koji će se odgovoriti na ta pitanja u različitim zemljama sveta je od najveće važnosti za mentalno zdravlje ljudi“ (David, 1971).

Stručnjaci za mentalnu higijenu i preventivnu medicinu sve više pažnje obraćaju etiološkom i epidemiološkom značaju slučajnih, stihijskih rađanja i „neželjenosti“. O njihovim opažanjima biće više reči drugom prilikom u ovom tekstu. Za sada evo samo kratkog rezimea: planiranjem rađanja smanjuje se broj zapostavljene dece, napuštene dece, dece kojima su uskraćeni normalni uslovi razvoja. Smanjuju se morbiditet i mortalitet odojčadi, čedomorstvo, zlostavljanje dece od strane roditelja, smanjuje se broj vanbračne dece, zavisne, delinkventna, manje je iznurenih i umornih (neadekvatnih majki), manje je razvoda, mentalnih oboljenja, siromaštva. Planiranje porodice može da ublaži prenaseljenost sutrašnjice... Jednom rečju, daje mogućnost da se poboljša kvalitet života dece, roditelja i šire zajednice (Lieberman, 1964).

Etolozi govore o organskim promenama i promenama ponašanja kod životinja koje su izložene životu u prenaseljenoj sredini (Calhoun, 1962). Studije humane etologije već ukazuju da prenaseljenost ima slične efekte i kod ljudi - Liberman (Lieberman, 1964). Neophodno je da se uloga nekontrolisanog fertiliteta u etiologiji mentalnog poremećaja još detaljnije prouči, da se uloži više truda da bi se planiranje porodice uvelo u programe preventivne medicine i mentalnog zdravlja.

Ono što posebno može da oteža trudnički period i ugrozi ravnotežu ličnosti jeste neželjena, odnosno neplanirana trudnoća. U takvim slučajevima mentalno zdravlje je više ugroženo. Liberman podseća da ne treba svaku neplaniranu i neočekivanu trudnoću smatrati neželjenom, a planiranu željenom, niti se može odmah reći da svaka neželjena trudnoća završava rođenjem neželjenog deteta, niti da će svako neželjeno dete imati težak životni put. Neželjeno dete može biti odbačeno, prezaštićeno, ali ponekad s vremenom i prihvaćeno. Pa, i pored ovoga, neželjenost se u većini slučajeva može i treba da smatra kao potencijalna opasnost sa mentalno-higijenskog stanovišta i roditelja i deteta. U anamnezi mentalnih poremećaja ili prilikom pravljenja psihološke evaluacije veoma retko se uzimaju podaci o neželjenosti, iako se u etiologiji mentalnih poremećaja sve češće pojavljuje upravo neželjenost. Ovu tvrdnju najbolje ilustruju istraživanja o vezi između reda rađanja, veličine porodice i mentalnih poremećaja. Pošto je detaljno analiziran velik broj psihijatrijskih pacijenata, utvrđeno je da deca rođena kasnije češće obolevaju od mentalnih poremećaja nego prvorođena i drugorođena deca. Objašnjenje, kažu autori, leži u činjenici da su kasnije rođena deca češće neželjena ili neplanirana, i, prema tome, da su dobila neadekvatnu brigu. U jednoj longitudinalnoj studiji grupa dece koja su rođena pošto je majkama odbijen zahtev da tu trudnoću prekinu, dvadeset godina posle rođenja zaključak posmatranja je bio da ovako definisana neželjena deca nisu imala siguran život u toku detinjstva, češće su tražila psihijatrijsku pomoć, češće uzimala učešće u antisocijalnom i

kriminalnom ponašanju i češće primala socijalnu pomoć. Kontrolna grupa je bila istog pola, starosti i mesta rođenja (Forssman and Thuwe, 1966).

Neželjeno dete je često lišeno majčine ljubavi, potpuno ili u velikoj meri, zanemareno fizički i psihički, prepušteno drugima na brigu i čuvanje, predato u domove, i njegov normalan razvoj je ugrožen i oštećen. (Detaljnije o posledicama neželjenosti, i po dete i po roditelje, u tekstu o roditeljima neželjenog deteta.)

Korelacija između planiranog i željenog je visoka ali ne mora da bude u svakom slučaju. S vremenom može i da se promeni. Žrtva velikog fertiliteta može da bude najstarije dete (koje je bilo željeno), a ne najmlađe, ili preko majčine iznurenosti svi članovi porodice mogu da trpe.

Ozbiljnija posledica neželjenosti je zlostavljanje deteta od strane roditelja. Studija Elmera i saradnika (Elmer 1967; Elmer and Gregg, 1967) pokazuje vezu između zlostavljanja deteta i vremenskih razmaka među rađanjima. Većinu zlostavljane dece u toj studiji majke su rodile odmah posle prethodnog deteta (u razmaku od godine dana). Zlostavljanje deteta, po ovim autorima, reakcija je na učestala rađanja, kod roditelja koji su pored toga izloženi i drugim stresogenim faktorima. Autori zaključuju da, pošto je neodgovorno planiranje porodice jedan od uzroka zlostavljanja deteta (ne jedini uzrok), planiranje porodice može pomoći u prevenciji zlostavljanja deteta.

Rezultati Elmera podsećaju na važnost vremenskih intervala među decom. Rečeno je već da planiranje porodice uključuje u sebe i određivanje broja dece koji roditelji žele, ali i ostvarivanje optimalnih vremenskih razmaka među trudnoćama i rađanjima. Čovek i žena treba da imaju onoliko dece koliko žele, ali, isto tako važno, u vreme kad žele da ih imaju, tj. u periodu najpogodnijem za njih. Liberman (Lieberman, 1968) smatra da je premalo pažnje posvećeno vremenskim intervalima između rađanja verovatno zato što je opterećenje od „previše dece“ veće od opterećenja koje proističe iz „prebrzo“. Statistike pokazuju da mnogi roditelji smatraju (54% u Americi u periodu tokom 2006. i 2010) da je bar jedno od njihove dece rođeno prebrzo, tj. u vremenu rađanja bilo je neplanirano. Važno je ukazati da su intervali među rađanjima dece isto tako važni za prilagođavanje supružnika u braku, za uspostavljanje dobrih i zdravih odnosa između roditelja i dece. U prilog tvrđenju o važnosti optimalnih vremenskih razmaka među rađanjima dece stoje nalazi studija koje utvrđuju pozitivnu korelaciju između razmaka rađanja i odbačenosti izražena direktno odbacivanjem deteta i kroz prezaštićenost deteta. Isto tako, mlađa dece iz porodice sa mnogo dece rođene u malim vremenskim intervalima, imaju veći indeks zavisnosti jer su, smatraju autori, ta deca bila više lišena majčine brige i ljubavi.

Ako su moguće posledice neregulisanog fertiliteta tako mnogobrojne i snažne, onda se s pravom sve češće postavljaju zahtevi da se više psihologa posveti proučavanju uzroka i posledica ponašanja u humanoј reprodukciji. Potreba za psiholozima koji bi se bavili „primenjenom psihologijom“ i ovim problemima u okviru nje ogromna je. Stručnjaci za mentalno zdravlje treba da prošire svoje interesovanje sa problema patologije iracionalnog i individualnog ponašanja, anksioznih i poremećenih pacijenata na šire i više rasprostranjene mentalnohigijenske probleme u humanoј reprodukciji.

PORODICA KAO KONTEKST RODITELJSTVA

PORODICA: PORODIČNA REZILIJENTNOST, VULNERABILNOST I PORODIČNI KAPITAL

Nešto novo, nešto staro o porodici

Rađamo se u porodici, odrastamo i živimo u porodici, kvalitet života nam zavisi od kvaliteta porodice i porodičnih odnosa. Porodica je prva i najvažnija socijalna grupa u životu svakog pojedinca, porodica je klevka socijalizacije, prvih emocionalnih odnosa, prve sreće i prvih razočarenja. Porodici se vraćamo kad nam je teško, u porodici tražimo utehu i nalazimo podršku, crpemo snagu za dalje napore i borbu sa preprekama u životu. U porodici je početak i kraj životnog ciklusa jedinke.

Još jednom o definiciji porodice. Pa ipak, iako je svima znana i poznata, porodicu je teško definisati. Ne postoji definicija porodice koja bi obuhvatila sve različite društvene skupine koje u različitim društvima na svetu čine nešto što u tom regionu predstavlja porodicu, definiciju porodice sa kojom bi se sve društvene zajednice složile.

Porodice nisu nikad mogle da se lako uklape u neku fiksnu definiciju.

Termin porodica može da se odnosi na osobe koje su vezane brakom, ili srodstvom, ili na osobe koje imaju poreklo od zajedničkih predaka, ili pripadaju istom klanu, istom plemenu. Osobe mogu da osnivaju ili proširuju porodice putem usvajanja ili prihvatanja dece na porodični smeštaj, mogu da definišu one koji nisu srodstvo kao članove porodice ili mogu da uspostave dogovorno partnerstvo.

Demografi i epidemiolozi najčešće izjednačavaju porodicu sa domaćinstvom i koriste domaćinstvo kao jedinicu svojih istraživanja. Međutim, porodica i domaćinstvo nisu isto. Domaćinstvo može da okuplja i članove koji nisu ni u kakvoj vezi sa nosiocem domaćinstva. Bongards (Bongaarts, 2001) predlaže sledeću definiciju: „članovi porodice su individue koje rođenjem, usvajanjem, brakom, ili objavljenom privrženošću dele duboku ličnu vezanost i koji imaju pravo na međusobnu razmenu podrške i pružanja podrške različite vrste jedni drugima, posebno u periodima kad za to postoji izrazita potreba.“ Ovakva definicija lepo ističe upravo one aspekte porodice koji se najčešće nazivaju emotivna i zaštitnička funkcija porodice.

Razlozi za ove značajne varijacije nastale u klasičnim definicijama porodice verovatno leže ne samo u novim oblicima i strukturama porodičnih jedinica. Varijacije su nastale i kao rezultat kriza kojima je svet preplavljen u poslednjih par decenija. Sve je više ratnih sukoba na svetu. Sve je više ljudi koji postaju beskućnici usled siromaštva, sve je više osoba koje moraju da emigriraju iz svojih domova usled suše, potrage za hranom, inter-etničkih sukoba. Sve češće se pojavljuju novi oblici koegzistencije. Porodica, kao odvojena jedinica života grupe ljudi vezanih bliskim srodničkim ili usvojiteljskim, zakonski sređenim vezama, se dopunjuje novim i različitim *ad hoc* životnim aranžmanima.

Drugi vrlo značajan razlog za promene u proširenjima određenja porodice jeste zabrinjavajući ogroman porast broja dece koja postaju siročad, ostajući bez roditelja usled činjenice da ti roditelji postaju žrtve HIV–AIDS-a. Takva deca se okupljaju u raznim oblicima proširenih zajednica, zajednica koje onda ispunjavaju sve funkcije klasične porodice, tj. zaštitnu, prokreativnu, ekonomsku funkciju.

Neke promene u strukturi porodice. Struktura i funkcije porodice se menjaju kako porodica prati svoje članove kroz različite stadijume životnog ciklusa. Ali i kako se adaptira na nove različite ekonomske, tehnološke, kulturološke, političke promene i promene okoline. Da podsetimo na poznatu promenu strukture porodice od proširene porodične zajednice na nuklearnu porodicu koja danas preovladava u delu sveta kojem pripadamo. Već samo ova promena u strukturi porodice povukla je za sobom ogroman broj promena na nivou i porodičnog funkcionisanja i života njenih pojedinih članova, odraslih roditelja, njihove dece, i roditelja tih istih roditelja.

Promene u određivanju stadijuma razvoja porodice. Svaka porodica prolazi kroz stadijume koji svi zajedno sačinjavaju porodični ciklus. Razvojni ciklus naravno započinje formiranjem bračne zajednice (formalne ili neformalne), rođenjem prvog deteta, podizanjem deteta, dece, završavanjem podizanja dece, odlaskom dece i raspadom unije smrću jednog od dva partnera. Stadijumi mogu i da se redefinišu, ili da se uvedu neki novi specifični stadijumi, na primer, stadijum u kojem jedan član koji je ranije stekao nezavisnost od porodice i odvojio se od nje, postaje ponovno zavistan od svoje primarne porodice.

Mogući su i posebni podstadijumi, koji nastaju:

- a. penzionisanjem glave porodice
- b. razvodom (ili smrću jednog od partnera) i formiranjem nove veze
- c. reformulacijom odnosa, u kojem se, na primer, starija generacija, baka i deda, usled smrti primarnih nosilaca brige oko dece, opet vraća u funkciju brige oko podizanja dece, ovoga puta podizanja dece svoje dece.

Funkcije porodice. Primarne funkcije porodice su prokreacija, socijalizacija novih generacija, ekonomska, zaštitnička i emocionalna funkcija. U kontekstu razvoja kroz ceo životni ciklus, socijalizaciju moramo da posmatramo takođe kao proces koji se odvija u čitavom životnom ciklusu. Funkcije porodice u smislu pružanja osećanja pripadanja, posedovanja lične baze i zadovoljenja emocionalnih potreba jedinke traju u toku celog životnog ciklusa jedinke (Kapor-Stanulovic 1985, Kapor-Stanulović and Varga 1985).

U prošlosti socijalizirajući uticaj porodice preuzimalo je više generacija koje su živele u okvirima jedne porodice. Sa prelaskom na nuklearnu porodicu socijalizacija dece postala je primarno zadatak roditelja. Roditelji roditelja retko imaju ulogu socijalizatora treće generacije, svojih unuka.

Ono što je novo jeste da je njihov socijalizirajući uticaj postao veći nego što je to bio slučaj ranije, na njihovu odraslu decu. Odrasla deca, zahvaljujući boljim komunikacijama i povećanoj afektivnoj vezanosti unutar nuklearne porodice, sad duže nego u prošlom veku ostaju u kontaktu sa

svojim roditeljima i tako su i u svom odraslom dobu više izložena socijalizatorskim uticajima svojih sad već ostarelih roditelja.

Ekonomska funkcija porodice ide u dva smera. Dok su deca mala, zadatak roditelja je da obezbede sredstva za njihov rast i razvoj. Ova funkcija često je otežana i izaziva velike pritiske i frustracije kod roditelja koji nisu u stanju da ispune ovu svoju funkciju. Kad deca odrastu onda su moguća dva scenarija. Jedan je da odrasla deca potpomažu finansijski svoje ostarele roditelje, pomažući ulaganjem svog vremena i preuzimanjem porodičnih poslova. Kod nas se nažalost dešava da odrasla deca veoma dugo moraju da ostanu ekonomski zavisna od svojih roditelja. Ovo onemogućava uobičajeni prelazak porodice iz jedne faze u sledeću (faza osamostaljivanja i napuštanje doma od strane odrasle dece), a isto tako onemogućava odrasloj deci da se odvoje od roditelja i funkcionišu nezavisno.

I jedan i drugi scenario bitno menja unutrašnju dinamiku porodice.

Migracije selo-grad i emigracioni trendovi neretko izazivaju jednu drugu vrstu ranije neočekivanih promena u funkcionisanju porodice. Naime, odraslo dete danas ređe preuzima društvene uloge i položaj koji su roditelji imali. I ne samo to. Odrasla deca, migracijom i emigracijom, često uspevaju da steknu više društvene položaje pri čemu im roditeljski društveni status (mnogo niži sad nego njihov) ne prija i izaziva udaljavanje i maksimalno smanjuje mogućnosti za održavanje dobrih interpersonalnih odnosa.

Emocionalna funkcija porodice je ojačala prelaskom na nuklearni oblik porodičnog života. Ova funkcija primarno se odnosi na emocionalnu podršku i gratifikacije koje roditelj pruža detetu u njegovim ranim fazama života. No, sa sve većim značajem koji dete ima u životima roditelja, sa sve većim investiranjem u dete, očekivanja su se povećala od strane roditelja.

Jedan relativno nov fenomen jeste preuzimanje od strane društva jednog dela funkcija porodice koje su vekovima bile u domenu porodice, kao što su potpuna briga i podizanje dece, vaspitanje i obrazovanje, produkcija hrane. Ovo preuzimanje delova funkcija porodice od strane društva dovodi do ranijeg osamostaljivanja mladih članova porodice ili bar njihovog nezavisnijeg funkcionisanja i distanciranja od centra moći porodice.

I dok je deo funkcija porodice prešao na društvo (društveni sistem i porodica dele neke od funkcija kao što je socijalizacija, vaspitanje obrazovanje dece), istovremeno, javili su se neki zadaci u kojima je porodica preuzela značajniju ulogu. Tako, na primer, porodica je preuzela primarnu ulogu u zaštiti ljudskih prava svoje dece. Naročito onih članova koji su posebno vulnerabilni. Ova funkcija porodice posebno je jasno izražena u tekstu Konvencije Ujedinjenih Nacija o pravima deteta.

Promene u obrascima podizanja dece. Stilovi podizanja dece su se nekoliko puta promenili u toku poslednjeg veka - od strogo autoritarnog stila iz Viktorijanske ere, preko maksimalne permisivnosti nakon što je Frojd ukazao na „opasnosti“ od frustracija na ranom uzrastu, pa ponovo do nešto više autoritativnog, ali uravnoteženog roditeljskog stila. Roditelji sa sredine prošlog veka, u

strahu od neurotskih reagovanja svoje dece kao moguće reakcije na njihove napore da ih socijalizuju, postali su maksimalno popustljivi. Krajem pedesetih godina roditelji su počeli da se pitaju da li maksimalna permisivnost donosi više štete nego koristi. Sve više se počelo zastupati stanovište da deca svih uzrasta treba da poznaju granice do kojih smeju da postupaju i da je roditeljeva dužnost da im pomogne da te granice nauče i da ih poštuju. Da im pomognu da kontrolišu svoje želje i svoje postupke. Naravno, sve ovo bez oštrih kazni koje su bile karakteristične za Viktorijansku eru, nego koristeći savremene metode vaspitanja putem racionalnih i uzrastu prilagođenih objašnjenja.

Do promena je došlo i u pogledu percepcije deteta, kao i u viđenju cilja i sadržaja socijalizacije deteta.

Autoritarni stil koji je preovladavao početkom prošlog veka u stvari je podrazumevao da se dete vidi kao biće koje ništa ne može samo da nauči, koje treba socijalizirati i pripremati za teške uslove života. Zatim je došlo do promene, preovladalo je mišljenje da detetu treba da se dopusti da razvija svoju sopstvenu ličnost i sopstvene stilove prevladavanja i suočavanja sa životnim problemima, i to u društvenom okruženju koje se sve više doživljavalo kao prijateljsko i podržavajuće. Prvo viđenje vidi dete kao haotično, neoblikovano, čijim ponašanjem upravljaju impulsi, i takvo dete treba indoktrinirati sa vrednostima koje će ga oštro usmeravati ka postignuću u društvu koje je nelagodno, teško, pritiskajuće. Drugo viđenje vidi decu kao kreativna bića koja su u procesu ostvarivanja svojih potencijala. Dužnost je odraslih da tim bićima olakšaju taj proces i omoguće im da odrastu u odraslu osobu koja će imati prostora za samo-iskazivanje, a sve to u društvenoj sredini koja je permisivna i obećavajuća.

Bronfenbrenner (Bronfenbrenner, 2009) je postavio pitanje: Da li promenjeni roditelj „proizvodi promenjeno dete“? Odgovor na ovo pitanje svakako je pozitivan. Ličnost roditelja i njegov stil roditeljstva definitivno u mnogome oblikuju okruženje u kojem će dete odrastati. Time roditelj oblikuje sredinske uslove rasta i razvoja mlade ličnosti. Pri tom ne smemo da zanemarimo aktivnu ulogu deteta u oblikovanju sredine u kojoj odrasta. I ne samo to. Postoji jasan dvosmerni uticaj roditelj-dete. Dete svojim veoma složenim sklopom osobina, crta ličnosti, temperamenta itd. utiče na roditelja, na njegove postupke, na roditeljski stil i tako još jednom, uticajima na samog roditelja, oblikuje svoje okruženje a time i svoju razvojnu putanju.

Kriza porodice

Tranzicija iz jednog razvojnog stadijuma porodičnog ciklusa u drugi je uvek potencijalna kriza, ili bar opasnost od krize, pošto zahteva reorganizaciju strukture novih uloga, novih članova i, ono što je najbitnije, adaptaciju članova prethodne porodične jedinice na promenu. Promena, bez obzira da li je planirana ili ne, nagla ili ne, pozitivna ili ne (sa stanovišta onih „izvana“) zahteva prihvatanje promene i prilagođavanje na promenu, uklapanje u novi red i navike. Sve to je izrazito izazovna i dobra podloga za burne reakcije, konflikte, krize, neuklapanja i pojavu disfunkcionalnosti. Prelazi iz jedne faze u drugu mogu da su očekivani i pozitivni sa stanovišta članova porodice, kao što su udaja, rođenje novog člana, završetak školovanja jednog od članova. Ali i takvi događaji predstavljaju

promenu, promenu na koju članovi moraju da se prilagode. Uvek je to izazov, za neke članove manji za neke veći, a prema tome i potencijalni izazov i uzrok disbalansa, možda samo privremenog ali ipak potencijalno opasnog za funkcionisanje i same porodice i njenih pojedinih članova. Ovo sve je utoliko značajnije ukoliko već postoji neki disbalans ili opasnost za disfunkcionalnost, pa takvi prelazi iz jedne faze u drugu upravo mogu da služe kao okidači za otvorenu erupciju disfunkcionalnog ponašanja.

Sve gore navedene krize su krize koje mogu da se očekuju u velikom procentu verovatnoće u svim porodičnim ciklusima.

Posebne vrste kriza u porodičnom funkcionisanju pojavljuju se kad je porodica izložena događanjima izvan porodičnog okvira koja remete ustaljeno funkcionisanje porodice. Prirodne i čovekom izazvane krize kao što su ratovi, prisilne migracije, urgentna stanja, teška oboljenja, sve to utiče na funkcionisanje porodice i može da izazove krizu. Kao što u razvoju jedne jedinice postoje razvojne i ne-razvojne krize, tako i u životu porodice postoje očekivane, prirodnim tokom nastale promene koje mogu da proizvedu krizu, i sa druge strane poznate su ne-razvojne, odnosno akcidentne krize koje su izazvane spoljnim okidačima a koji su toliko jaki da remete ustaljeni tok funkcionisanja porodice i stvaraju krizu.

Protektivna funkcija porodice je u tom slučaju urušena i članovi te porodice ne dobijaju ono što inače dobijaju, zaštitu i negu.

Šta je psihosocijalni kapital porodice (family capital)

Vrlo novi koncepti u ekonomiji, sociologiji, naukama koje se bave međunarodnim odnosima, međunarodnom trgovinom, biznisom, menadžmentom, su koncepti „ljudski kapital“ (*human capital*), „socijalni kapital“ (*social capital*) i „intelektualni kapital“ (*intellectual capital*). To su sve moći, snage, bogatstva kojima raspolaže jedna organizacija, koji se mogu meriti i to olakšava da se organizacije mogu procenjivati, međusobno upoređivati, ocenjivati, evaluirati, u ovom slučaju na planu nematerijalnih dobara.

Socijalni ili sociokulturni kapital, na primer, se određuje kao skup stvarnih ili potencijalnih snaga-dobara (*resources*) kojima raspolaže više-manje stalna socijalna mreža. Odnosno, to su društveni odnosi koji omogućavaju osobi pristup onim raspoloživim snagama, veštinama, osobinama ostalih članova u toj društvenoj mreži. Govori se i o količini i o kvalitetu tih dobara. Socijalni kapital jača poziciju pojedinca jer mu je dostupno i ono što imaju drugi u njegovoj društvenoj okolini, odnosno socijalnoj mreži.

Mnoge studije su pokazale da socijalni kapital može da ublaži ili pojača uticaj štetnih faktora, kao što su recimo loš socijalni i ekonomski status, etničko poreklo, na ishod indikatora kao što su morbiditet i mortalitet jedne grupe ili pojedinca.

Neki od elemenata koji čine socijalni kapital su veze među ljudima, umreženost, intenzitet tih

mreža, raspoložive snage i veštine te mreže odnosa, rezilijentnost grupe kao celine. Istovremeno je potrebno imati na umu da socijalnu mrežu pojedinca čine i članovi njegove porodice i da ta porodica doprinosi svojim raspoloživim snagama i svojom rezilijentnošću jačini ličnog socijalnog kapitala samog pojedinca. Iz ove analize dalje proizilazi da bi se onaj deo socijalnog kapitala koji proizilazi iz porodičnih kapaciteta mogao izdvojiti iz celine socijalnog kapitala i posmatrati se kao odvojeni entitet koji bi mogao da se nazove porodični kapital. Pošto porodični kapital po pravilu asocira na materijalno finansijsku snagu porodice predlažemo da se termin *porodični kapital* (u engleskom govornom području *family capital*) zameni kod nas sa terminom *psihosocijalni porodični kapital*.

Psihosocijalni porodični kapital čini se izrazito korisnim konceptom u razmatranju značaja i kriza porodice i pojedinca, posebno značaja porodice koji ona ima za razvoj i tok života svakog pojedinca.

Od čega sa sastoji psihosocijalni porodični kapital? Belsi (Belsey 2005) predlaže tri elementa: *međusobni odnosi unutar same porodice, raspoložive snage-dobra porodice (resources) i rezilijentnost porodice*.

Međusobni odnosi u porodici predstavljaju bazu koncepta psihosocijalnog porodičnog kapitala. U odsustvu međuljudskih odnosa nema ni psihosocijalnog porodičnog kapitala. U takvom slučaju pojedinac mora da se osloni ili na ostale elemente socijalnog kapitala koji su izvan porodičnog kapitala ili samo na svoje sopstvene veze.

Priroda međuljudskih odnosa unutar jedne porodice razlikuje se od jedne do druge kulture i regiona. Negde su u porodicu uključeni, kao što je to na početku napomenuto, celo pleme ili široka lepeza pojedinaca koji su povezani dalekim krvnim srodstvom u vrlo raširenoj mreži „rodbinskih veza“. U urbanim sredinama porodični međuljudski odnosi se sužavaju na daleko manji broj individua.

Na snagu, količinu psihosocijalnog porodičnog kapitala jedne porodice treba da se doda i onaj deo socijalnog kapitala koji sama porodica crpi ili može da računa da joj stoji na raspolaganju a proizilazi iz veza i odnosa te porodice sa ostalim porodicama, sa delom društvene sredine čiji je ta porodica deo (*family network*). To konkretno znači da jednom članu porodice stoji na raspolaganju i porodični kapital u užem smislu (ono što mu njegova uža porodica može da pruži), ali i porodični kapital u širem smislu, sve ono što mreža te uže porodice sa ostalima u društvenom okruženju može da pruži.

Razmena „dobara“ je drugi element porodičnog kapitala. Razmena dobara u psihosocijalnom smislu te reci teče u svim pravcima: i između članova usko gledano jedne porodice definisane rodbinskim vezama, ali i između članova koji ulaze u porodičnu mrežu odnosa, obaveza, bliskosti, i sl. Jedinica mere koja se razmenjuje, kao i količina razmene naravno zavisi od niza varijabli. Mnogo od te količine i intenziteta mera određeno je emocionalnom bliskošću, psihološkim i funkcionalnim vezama, obavezama, doživljenim, percipiranim ili kulturom određenim obligacijama prema onome drugom. Rođenja, brak, razvod, smrt, sve to menja odnose, ali i percipirane obaveze (na primer

koliko razvedeni član jedne porodice može da očekuje da dobije od porodičnog kapitala porodice kojoj je donedavno pripadao, ako se naglo razboli, a još nije osnovao svoju novu porodicu, niti više ima na raspolaganju porodični kapital svoje primarne porodice porekla koja je recimo izumrla).

Dakle, u stabilnom životnom ciklusu jedne porodice porodični kapital je prisutan stalno u manje-više istom intenzitetu i količini dobara. Ali količina i intenzitet se menjaju u zavisnosti od sledećih varijabli: percipirane, prihvaćene, priznate veze, odgovornosti, obaveza prema onima drugima unutar porodice, prema ustaljenim i dogovorenim oblicima međusobnih psihosocijalnih obaveza i podrške, prema mogućnostima i spremnosti jednih da pruže podršku drugome. U nekim sredinama, šira društvena mreža jedne porodice će se brzo i rado staviti na raspoloženje pojedincu, ali u zapadnim urbanim sredinama češći je slučaj da je samo manji broj osoba unutar srodničkih veza spreman i voljan, ili se oseća obaveznim, da ponudi svoje kapacitete u „fond porodičnog kapitala“.

Šta to sve može da se ponudi kao deo porodičnog kapitala?

- finansijska pomoć
- zbrinjavanje (recimo u slučaju zdravstvenih problema)
- stambeni prostor, hrana
- znanje i veštine
- informacije, edukacija itd.

Rezilijentnost porodice

Sledeća komponenta psihosocijalnog kapitala porodice jeste *rezilijentnost*.

Sposobnost da se prilagodi, suoči sa teškim izazovnim situacijama je bit rezilijentnosti. To je sposobnost porodice da prevenira, minimizira ili prevaziđe potencijalno štetne efekte ugrožavajuće situacije. Rezilijentnost kao produkt može da ima ili održavanje postojećeg stanja ili promociju rasta iznad sadašnjeg nivoa funkcionisanja. O rezilijentnosti se obično govori kao o ponašanju, reagovanju na izazov, odnosno ugrožavajuće iskustvo. Tome može da se doda da rezilijentnost može da se organizuje, pokrene i kao anticipatorni oblik reagovanja, kao set ponašanja, akcija koje se aktiviraju u situacijama kad se samo očekuje pojava ugrožavajuće situacije.

Rezilijentnost u ovom kontekstu sačinjavaju dve komponente: *sociokulturni kontekst* u kojem porodica živi i *jedinstvene osobine porodice*.

Sociokulturni faktori koji utiču na nivo porodične rezilijentnosti uključuju:

- sigurnost sociokulturne sredine
- religijsku pripadnost porodice i moralne vrednosti porodice
- postojanje ili nepostojanje podrške samohranim majkama u podizanju dece
- uključenost porodice u lokalnu zajednicu itd.

Faktori koji čine deo rezilijentnosti porodice koji je unutar same porodice su:

- ekonomska situacija porodice
- kvalitet komunikacija među partnerima,
- nivo jednakosti polova, ravnopravno donošenje odluka
- prisustvo ili odsustvo nasilja u porodici
- roditeljske veštine, negovanje, pozitivne slike o sebi, promocija autonomija
- respektovanje integriteta svakog pojedinca, cenjenje međusobne povezanosti
- razvijanje osećanja samopoštovanja lične efikasnosti itd.

Među gore nabrojanim elementima koji čine porodičnu rezilijentnost „iznutra“ jasno je da elementi kao što su dobra podrška i komunikacije i negovanje jednakosti polova predstavljaju pozitivne vrednosti, dok prisustvo nasilja i diskriminacija na području polova predstavljaju slabosti. Drugim rečima, sve što podržava ove negativne aspekte osiromašuje i smanjuje porodični kapital.

Vulnerabilnost porodice

Vulnerabilnost može da se odredi kao odsustvo ili oštećenje psihosocijalnog kapitala porodice. Socijalna i ekonomska vulnerabilnost pojedinih grupa povećava unutrašnju vulnerabilnost porodica koje pripadaju tim grupama.

Vulnerabilnost može da se utvrdi na tri nivoa:

- Sposobnost porodice da funkcioniše u različitim stresogenim situacijama i uslovima
- Rizik člana porodice da oboli ili da bude fizički/psihološki oštećen
- Rizik od naglog pogoršanja zdravstvenog stanja člana porodice, smrti člana porodice, ili neke druge vrste gubitka, što sve može da provocira pojavu ili da ubrza tok već započetih negativnih efekata na život porodice.

Sa aspekta porodičnih funkcija, vulnerabilne porodice imaju veće šanse da dožive sledeće stresogene izazove i krize:

- Nemogućnost porodice da ispuni osnovne potrebe svojih članova koje se tiču zdravlja, ishrane, zaštite, pružanja fizičke i emocionalne brige i razvoja njihovih ličnosti,
- fizičko ili psihološko iskorišćavanje članova porodice, zlostavljanje, diskriminacija pojedinih članova porodice, nepravda u odnosu na raspodelu prava i odgovornosti ili bitne negativne izmene u uobičajenim ulogama pojedinih članova,
- rizik od raspada porodice usled spoljašnjih nepovoljnih faktora (ekonomske, sociopolitičke prirode).

Mnoga društva su u intenzivnom procesu promena, tako da su te promene same po sebi ugrožavajući faktor i uzrok stresa za porodicu. Nikad ranije u istoriji zapadne civilizacije nije bilo tako

intenzivnih promena u tako kratkom vremenskom razdoblju. Mnogi pojedinci nisu u mogućnosti da se prilagode tolikim promenama. Treba im vremena da nauče i internalizuju nove stavove, norme, nova ponašanja koje takve promene traže i zahtevaju. U mnogim regionima, na primer, došlo je do naglih promena u području običaja i normi vezanih za brak i bračne odnose, kao i za podizanje dece. Stari modeli i norme su odbačeni kao zastareli a novi modeli se nisu još formirali ili nisu još prihvaćeni. Vakuum u pogledu normi i standarda koji u takvim periodima nastaje zbunjuje pojedince i destabilizuje porodični život.

Mnoge porodice postaju vulnerabilne usled pojava, promena koje su izvan kontrole porodice, usled spoljašnjih nepovoljnih životnih okolnosti kao što su ratovi, prirodne nepogode, razni oblici diskriminacija, deprivacija, siromaštva, terorizma. Neki od primera su porodice izbeglica, porodice emigranata, urbanih migranata, porodice u kojima je nosilac porodice nezaposlen, postao invalidan. Na globalnom planu porodice čiji je jedan član postao žrtva HIV - AIDS-a predstavljaju grupu vulnerabilnih porodica, grupu koja se uvećava neverovatnom brzinom. Snage i integritet takvih porodica su naravno primarno ugrožene samom pojavom HIV - AIDS-a ali njihova vulnerabilnost se vrlo često povećava i sa ostalim izvorima vulnerabilnosti, kao što je siromaštvo.

Umesto zaključka

Porodični kapital postoji u svakoj porodici, više ili manje. Porodični kapital je posebno važan i može znatno da se „potroši“ u situacijama kad je te vrste kapitala potrebno jako mnogo, u situacijama društvene kataklizme, nakon čovekom ili prirodom izazvanih katastrofa, kao što su ratovi, prirodne nepogode, izbeglištvo. Posebni izazovi za porodicu i test njene rezilijentnosti su teška oboljenja, umiranja, invaliditet pojedinih članova porodice, odnosno situacije kad porodica treba da stavi na raspolaganje svom članu kojem je to sad potrebno jako mnogo psihosocijalnog kapitala. Taj porodični kapital će ojačati šanse člana da se suoči sa kriznim stanjem i prebrodi ga.

Mnogi od elemenata koji sačinjavaju porodični kapital su merljivi. Najjednostavnije se može meriti mreža odnosa unutar porodice, koja se smatra najvažnijim sastavnim elementom porodičnog kapitala (Stone, 2001).

Geografska udaljenost članova porodice utiče značajno na efikasnost porodičnog kapitala. Naime, član koji je geografski udaljen od porodičnog jezgra, manje može da dobije od psihosocijalnog porodičnog kapitala onda kad mu je to potrebno.

I na kraju, neophodno je napomenuti da u većini slučajeva porodica reaguje sa neverovatnom rezilijentnošću i spremnošću da zaštiti svoje članove. Većina porodica izrazito dobro reaguje na izazove i u stanju je da prebrodi velike izazove i ostane uglavnom neoštećena a njeni članovi zaštićeni. Ipak, to nije slučaj uvek. Među danas čestim takvim izazovima su oružani konflikti, nezaposlenost, odnosno intenzivno siromaštvo i teške smrtonosne bolesti.

Porodični psihosocijalni kapital se aktivira i deluje aditivno na individualne snage prevladavanja stresa i na individualnu rezilijentnost i omogućava članu porodice koji se našao pred nekim izazovom

da se lakše izbori sa tim izazovom. Stoga smatram da, psiholozima bliska, razmatranja stresa, prevladavanja vulnerabilnosti i rezilijentnosti u okvirima psihologije pojedinca treba da se prošire na ovaj vrlo važan aditivni efekat individualnog i porodičnog u proučavanju ishoda životnog toka i razvoja, kako pojedinca, tako i porodice (Kapor-Stanulović, 2007).

BRAK, RAZVODI, RAĐANJA I RODITELJSTVO U REGIONU

Statistički podaci koji se odnose na demografske trendove u regionu kao i rezultati mnogobrojnih istraživanja o stanju porodice danas govore o globalnim promenama na nivou bračnog partnerstva, stupanja u brak, održavanja braka, kvaliteta braka i uzajamnog prilagođavanja partnera; porastu broja samohranih roditelja i potreba koje imaju jednoroditeljske porodice; porastu broja razvoda; smanjenju broja dece u porodicama i starenju porodica i stanovništva.

Jedna od najizraženijih promena u porodici danas svakako je modifikacija porodičnih uloga. Za tradicionalnu porodicu karakteristično je da su uloge između roditelja podeljene tako da je težište očeve aktivnosti van kuće, na zarađivanju sredstava za život, dok majka prevashodno uzgaja decu i vodi računa o domaćinstvu. Otac se dakle specijalizuje u maksimiziranju finansijskog kapitala i mesta porodice u društvu, a majka u maksimizaciji humanih resursa dece i njihovog pravilnog vaspitanja (Bell, 1976).

Smatra se da najznačajniji faktor koji doprinosi rastakanju tradicionalne porodične forme u smislu modifikacije tipičnih društvenih uloga jeste promena društvenog položaja žene (Schaff and Tomić, 1989). Naime, pojačana ekonomska samostalnost žena, prouzrokovana ravnopravnim pristupom obrazovanju i zaposlenju, zatim mogućnosti kontrole nad svojim telom putem zaštite od začeca, i automatizacija kućnih poslova doprineli su promeni dinamike porodičnih odnosa.

Danas se sve više povećava broj porodica u kojima roditelji jednako materijalno pridonose porodici, a uloga očeva u podizanju dece postaje sve značajnija. Broj zaposlenih žena raste velikom brzinom. Stajl (Steil, 2000) navodi zanimljive statističke podatke o stavovima prema zaposlenim ženama. Tako je 70-ih godina polovina žena i 48% muškaraca tvrdilo da je uspešan brak onaj tradicionalni u kojem materijalno pridonosi samo muškarac, a žena biva zadužena za vaspitanje i čuvanje dece. Više od 70% žena smatralo je da je njihova obaveza pružanje potpore suprugu u ostvarenju njegove karijere. Slična situacija zabeležena je i 80-ih godina kada je većina smatrala da je zaposlenost majke jedan od preduslova slabljenja porodice kao institucije. Čak 70% žena i 85% muškaraca tvrdi da je zaposlenost majke razlog razvoda braka. Promena stavova po pitanju zaposlenosti majke zabeležena je 90-ih godina, kada više od polovine populacije smatra da je za uspešan brak nužno zaposlenje oba partnera i podela odgovornosti u porodici.

BRAK, RAZVODI, RAĐANJA I RODITELJSTVO - KOD NAS

U tekstu koji sledi biće prikazani rezultati jednog obimnog istraživanja kod nas. Podaci su dobijeni ispitivanjem 561 adolescenta (Vojvodina) sa ciljem da se dobiju podaci o strukturi porodice i dinamici porodičnih odnosa, sa naglaskom na odnose dece i roditelja (Zotović, 2007).

Osnovni rezultati - Karakteristike porodica:

Porodična klima u porodicama procenjena je kao zadovoljavajuća: nisko konfliktna, sa dobrom emocionalnom razmenom, uzajamnim prihvatanjem i podrškom među članovima porodice. Porodična klima je procenjena kao bolja u porodicama u kojima su oba roditelja zaposlena, u porodicama boljeg materijalnog statusa i u porodicama sa egalitarnijom podelom kućnih poslova („egalitarne porodice“).

Vaspitni stilovi roditelja. Najveći broj adolescenata procenjuje vaspitni stil oba roditelja kao autoritativan (toplo-popustljiv), što podrazumeva adekvatnu roditeljsku uključenost, emotivnu razmenu, superviziju i fleksibilnost u odnosu prema detetu. U potpunim porodicama deca najčešće imaju iskustvo oba autoritativna roditelja, iako se majke opažaju kao toplije u odnosu prema detetu u poređenju sa očevima.

Adaptabilnost porodica. Porodice iz uzorka procenjene su kao visoko adaptabilne, što podrazumeva fleksibilnost i dobre mehanizme prevladavanja stresa u susretu sa svakodnevnim životnim situacijama, ali i sa situacijama koje postavljaju veće zahteve za adaptacijom, kao u slučaju društveno-ekonomskih i političkih promena u širem okruženju porodice.

Promene u roditeljskim ulogama majke i oca. Veća uključenost oca u svakodnevno porodično funkcionisanje predstavlja jedan od najuočljivijih efekata društvene tranzicije na dinamiku porodičnih odnosa. I uloga majke se menja u tranziciji. U egalitarnim porodicama, čije javljanje se povezuje sa modernizacijom društva u tranziciji, majke su obrazovanije u poređenju sa majkama iz tradicionalnih porodica. Niži stepen kontrole i supervizije u vaspitnom ponašanju, kao i podsticanje autonomije, karakteristično za majke iz egalitarnih porodica, pokazali su se kao faktori razvoja pozitivnijeg stava prema jednakosti polova.

Opšta demografska slika vojvođanske porodice, prema podacima popisa stanovništva 2002. godine, pokazala je da je preovlađujući tip porodične zajednice bračni par sa decom. U odnosu na prethodni popis zabeležen je porast udela jednoroditeljskih porodica. Broj porodica u Vojvodini je manji u odnosu na prethodni popis što ukazuje na strukturne promene organizacije života na mikro nivou koje su opet posledica odlaganja sklapanja braka (Kuburović, 2002).

Natalitet opada i pored ponovljenih podataka da je roditeljstvo i dalje najvažnija životna aspiracija u individualnom sistemu vrednosti, ali zabrinjava činjenica da se želja za detetom zadovoljava sa samo jednim detetom kod većine, kao i da se rađanja odlažu na kasnije starosne uzraste. Žene starosne kohorte 20-24 godine imaju jasno niže stope kumulativnog fertiliteta u 2002. godini u odnosu na žene iste starosti 1991. godine (Rašević 2006).

Demografski podaci pokazali su jasan pad nataliteta u Vojvodini za rekordnih 19.8% u toku 90-ih godina (Rašević, 2006).

Doba života u kojem mladi stupaju u bračne odnose se menja. U Vojvodini je došlo do povećanja ove starosne granice naviše. Prosečna starost mladića koji zasnivaju bračnu zajednicu povećana je sa 25.5 na 28 godina, a prosečna starost devojaka sa 22 na 25 godina života.

Celibat je u Vojvodini dosegao nivo od preko 25%, što znači da svaki 4 stanovnik Vojvodine preko 15 godina nije u braku. Udeo celibata je visok i među mlađim generacijama, u rasponu od 20. do 29. godine (Bobić, 2006).

Rezultati ovog istraživanja pokazali su neke od razvojnih prednosti egalitarno uređenih porodica: porodična klima je u njima procenjena kao bolja, i to prihvatanje i podrška, te autonomija u odnosima među članovima. Vaspitno ponašanje majki i očeva iz ovih porodica procenjeno je kao fleksibilnije.

Možemo zaključiti da se tradicionalna porodica ubrzano transformiše, i pri tom traži mehanizme koji bi pomogli stabilizaciju novoformljenih vrednosti koje vode poboljšanju funkcionalnosti porodice. Uočeni trend smešta ovaj fenomen u širi društveni kontekst, predstavljajući je kao jedan od aspekata ukupne transformacije savremenog društva u razvoju.

RAZNOLIKOSTI RODITELJSKIH SITUACIJA

O kojim je varijacijama roditeljstva reč?

Postoji velika raznolikost u načinu na koji pojedini roditelji obavljaju svoje roditeljstvo, ali postoje i vrlo različiti uslovi u kojima funkcionišu pojedini roditelji. Ova raznolikost uslova može da se podeli u dve skupine:

O prvoj skupini biće manje reči - podsetimo se samo na specifične zadatke koji se postavljaju pred roditelja jedne novorođene bebe, u poređenju sa roditeljem adolescenta ili odraslog deteta, na razlike u obavezama roditelja jednog psihofizički ometenog deteta, ili hronično bolesnog, ženskog ili muškog deteta, roditelja jedinčeta u poređenju sa roditeljem mnogobrojne porodice. Znači, sve one varijacije roditeljstva koje su moguće u jednoj uobičajenoj porodičnoj zajednici.

Druga skupina razloga koja utiče na različitost roditeljskog funkcionisanja dolazi od varijacija u organizaciji i strukturi porodice. U današnje vreme nuklearna porodica je brojčano najčešći vid organizacije porodice i, prema tome, i roditeljstvo se najčešće razvija u tim okvirima.

Međutim, sistem porodičnog života sve češće dobija nove forme, do sad retke ili manje poznate. Roditelj tada deluje u drugačijim uslovima, roditeljstvo poprima dosad nepoznate oblike i nameće nove, i psihološke, i etičke, i legalne dileme. Po nekim procenama samo 50% porodica u

zapadnim zemljama odgovara tradicionalnom modelu nuklearne porodice. Preostalih 50% porodica pripada različitim drugim oblicima porodičnog života (porodice bez dece, porodice sa jednim roditeljem, porodice nastale od prethodno razvedenog jednog ili oba roditelja, nevenčani par sa decom itd.). Ako se primeni strožiji kriterijum na podatke iz popisa stanovništva u SAD, kao što čini, recimo, Franker (Francoeur 1982), onda bi samo 7% porodica ispunjavalo sve uslove klasičnog, tradicionalnog američkog obrasca porodice. Postotak „netipičnih“ tradicionalnih porodica u ostalim zemljama redovno je manji nego u SAD ili Švedskoj, ali je skoro svugde u porastu, ili se bar porast očekuje.

Izrazi „tipična“ i „netipična“ nisu slučajno izabrani. Naime, postoji težnja da se o porodičnom životu i roditeljstvu razmišlja isključivo kao o nuklearnoj porodici i roditeljstvu u okviru nje. Nuklearna porodica - muškarac i žena u bračnoj zajednici i njihovi potomci - neka je vrsta norme, normale. Za sve koje odstupaju od tipične nuklearne porodice smatra se da odstupaju od norme i da su na neki način različite. Smatra se danas da je jedna od najjačih „zavera“, najjačih pritisaka društva na pojedinca, očekivanje da svaka osoba uđe u bračnu zajednicu i da ima decu.

Ne samo u pogledu očekivanja društva, nego i u stručnoj literaturi malo ili nimalo je mesta ostavljeno za varijacije u strukturi porodice i različitim porodičnim stilovima. Uzmimo za primer samo razvojni pristup porodici. Teoretičari ovog opredeljenja razmatraju porodicu kroz različite faze unutar klasičnog obrasca porodičnog života, od sklapanja braka, period pre rođenja prvog deteta, faze podizanja dece, faze odlaska dece iz primarne porodične zajednice itd. Nijedan drugi oblik ili porodični stil se ne pominje. Na primer, ovakvo teorijsko razmatranje porodice predviđa alternativu „namerno bez dece“ samo kao jedan prolazni stadijum ali nikad kao definitivno rešenje, roditeljstvo namerno bez drugog roditelja takođe se ne uklapa u ovakva razmišljanja itd. Direktno ili indirektno, za sve drugačije porodične stilove, osim klasičnog, pretpostavlja se da su nepotpuni, nekako neprihvatljivi. Onaj ko se ipak odluči na drugačije obrasce porodičnog života izložen je podozrenju i nerazumevanju, pa i društvenoj osudi. Biti razveden, ili imati dete van zakonske bračne veze, vrlo je socijalno nepoželjno. Pravo da budu roditelji imaju smo oni koji su u bračnoj zajednici - smatraju mnogi.

Svako odstupanje od tipičnog porodičnog života proglašava se olako izvorom raznih nevolja, društvenih i psiholoških, bez detaljnije provere ovakvih nalaza (npr. često se razvedeni brak proglašava kao sigurni uzrok dečjih problema). Kao što Kogsvelova (Cogswell 1975) kaže, „mit o nuklearnoj porodici je neodrživ, ali novi mitovi još se nisu razvili toliko da bi mogli da služe kao obrasci....“

Koje su to drugačije strukture i organizacije porodice i novi stilovi porodičnog života?

Britanski i američki autori navode porodice u kojima oba partnera rade. Ovaj oblik porodične organizacije davno se odomaćio kod nas i, za razliku od nekih zapadnih zemalja, ne predstavlja novinu, iako je pre tri-četiri decenije i to bila novost u odnosu na do tada klasični tip porodice.

Zatim se navodi sve veća učestalost razvedenih brakova i brakova razvedenih ljudi u novoj bračnoj zajednici (tzv. kombinovane porodice). Posmatrano sa stanovišta roditeljstva, učestalost razvoda i novih sklopljenih brakova znači više dece koja odrastaju sa jednim roditeljem, kao i dece koja žive sa poočimom i pomajkom.

Sve više je u svetu nevenčanih roditeljskih parova. Oni se po svom stilu života maksimalno približavaju uobičajenoj nuklearnoj porodici, osim što ne žele da ozakone svoju zajednicu. Problem koji se u ovakvim slučajevima javlja jeste status deteta - zakonski posmatrano vanbračnog - i - ukoliko se veza raskine - međusobnih finansijskih obaveza. Kod nas je pred zakonom status deteta iz vanbračne veze izjednačen sa statusom deteta rođenog u zakonski sklopljenoj bračnoj zajednici. Ostaje razlika u reagovanju okoline i društvenom statusu vanbračnog i bračnog deteta.

Roditeljstvo namerno bez bračnog druga u porastu je, posebno među obrazovanijim i ekonomski bolje situiranim ženama. Roditeljstvo kao rezultat veštačke reprodukcije različitih varijanata takođe je u porastu. (Detaljnije o ovoj i drugim varijacijama roditeljstva videti u poglavljima koja slede).

Ostaje da se spomenu neki novi životni stilovi koji na više ili manje direktan ili indirektan način utiču na shvatanja o roditeljstvu, porodici, na formiranje novih sistema vrednost, formirajući nove životne obrasce. To su sve veći broj ljudi koji ne žele i ne stupaju u bračnu zajednicu. Zatim, treba spomenuti porast parova namerno bez dece, sve više seksualno otvorenih brakova, različitih zadruga u kojima više parova živi zajedno kao jedinstvena porodica. Da li će se i koliko ovi novi stilovi života odomačiti ostaje da se vidi. Pretpostavlja se da će mnogi već u skorij budućnosti biti značajno prisutni.

U tekstu koji sledi biće detaljnije obrađeno nekoliko različitih i specifičnih situacija u kojima roditelji funkcionišu.

NEŽELJENA DECA I NJIHOVI RODITELJI

Prema podacima onih zemalja na Zapadu, gde postoje procene o tome da li je trudnoća planirana ili ne, dobija se podatak da je svaka druga trudnoća neplanirana. To ne znači da će dete biti neželjeno, kao što je već objašnjeno, ali ovaj podatak ipak govori da je rođenje svakog drugog deteta bar neplanirano u početku, sa neizvesnošću ishoda stepena željenosti. Prema podacima koje je objavio Centar za kontrolu oboljevanja i prevenciju u SAD (Center for Disease Control and Prevention) došlo je do blagog pada u proporciji neplaniranih trudnoća u periodu od 2009. do 2013. sa 51% svih trudnoća na 45%. (U ovom ispitivanju neplanirana trudnoća se definisala kao neplanirana trudnoća ako je žena izjavila da uopšte ne želi da ima dece ili bar sad u ovom trenutku ne želi da ima dete.) Smatra se da je ipak, i pored pada, situacija zabrinjavajuća. Grube procene o sličnom fenomenu u nerazvijenim zemljama pokazuju daleko veće proporcije neplaniranosti i/ili otvorene neželjenosti.

Kao što se moglo i očekivati, proporcionalno najveći broj neželjenih začeca nađen je kod majki-adolescentkinja, pa zatim kod majki iznad 40 godina starosti. Relativno velik broj neželjenih trudnoća kod mladih žena znači da će se, ako se od žena uzima podatak o ukupnom broju neželjenih trudnoća, taj broj najviše odnositi na prerane trudnoće u životu žene.

Broj neželjene dece raste kako raste broj živorođene dece kod svake pojedine žene - što više dece u porodici, to više dece koja se označavaju kao neželjena. Ako se uzme u obzir nivo obrazovanja, onda se saznaje da je najveći broj željene dece među ženama sa najvišom školskom spremom. Nezaposlene majke imaju veći broj željene dece (81,2%) od zaposlenih (77,3%). Majke koje su se samo jednom udavale imaju takođe veći broj željene dece (81,5%) od majki koje su se više puta udavale (76,1%). Svi gore izneseni podaci u stvari otkrivaju koje kategorije žena obično imaju najveći broj neželjenih trudnoća. To su mlade majke, ili majke u godinama, majke sa mnogo dece, sa vrlo niskom školskom spremom, majke bez muževa ili one koje su se razvodile.

Određenje neželjenosti. Fenomen neželjenih trudnoća i neplanirane dece je verovatno star koliko i ljudski rod, pa i pored toga pojam neželjenosti se koristi neprecizno. Kriterijumi za definisanje željenosti i su sledeći:

- Obično postoje dve ili više osoba u porodici čija su osećanja prema detetu važna, ali se ta osećanja često razilaze. Tako dete može da je željeno od majke, ali neželjeno od oca, ili babe, starijeg brata ili sestre.
- Svaka osoba može da doživi promenu u osećanjima tokom vremena. To znači da se osećanja prema jednom detetu mogu promeniti i u toku trudnoće, pre njegovog rođenja, i to u pozitivnom i negativnom smislu, pa zatim i kasnije posle rođenja. Ovakve promene u osećanjima najčešće proizilaze iz tzv. situacionih razloga, razloga koji navode roditelja da zažali što ima to dete (npr. bitne promene u životnoj situaciji roditelja, promene nastale kod deteta, recimo ulaskom u burni pubertet), da bi se sa promenom te situacije promenila ponovo i osećanja prema detetu. Dete, dakle, može da bude željeno u jednom periodu svoga života, ali neželjeno u drugom.
- Nekad se osećanja prema jednom neželjenom detetu generalizuju, prenose i na ostalu decu koja su bila željena. Na primer, mnogobrojna deca koja opterete majku iznad njenih mogućnosti za emocionalno davanje i vezivanje, promeniće i njen odnos prema prvom, drugom detetu, iako su ova dece u početku dočekana sa dobrodošlicom.
- Dete može da je otvoreno odbačeno, ali da je to različitim mehanizmima, namernim ili nenamernim, recimo mehanizmima odbrane, maskirano. Uvid u stepen odbačenosti, neželjenosti, teško procenjuje i priznaje roditelj i samom sebi, a još teže može ili hoće nekom drugom da pruži objektivne informacije o svom odnosu prema detetu.
- Dete može da bude neželjeno iz „nezdravih“ razloga. Svakom „željenom“ detetu nije automatski zagaranтовan pozitivan i zdrav sklop roditeljskih stavova. Primeri za nezdrave i

često patogene razloge zbog kojih može da se želi dete jesu sledeći: da bi se dobila novčana naknada, npr. socijalna pomoć ili nasledstvo, da bi se partner naterao da sklopi brak, da se već uzdrmani brak „spase“ ili učvrsti uz pomoć deteta, da bi se zadovoljile jake potrebe za zavisnošću jednog od roditelja, takmičenja sa roditeljem istog pola u smislu da se tom roditelju pokaže da i njihovo sad već odraslo dete jeste zaista odraslo i sposobno da i samo bude roditelj.

Pošto je motivacija da se ima dete obično višestruka, pa se dete ima iz želje da se zadovolje mnoge potrebe pojedinca, poneki „nezdravi“ razlog i ne bi trebalo da je izvor velike zabrinutosti. Onda, međutim, kad glavni razlog da se ima dete spada u grupu pomenutih nepoželjnih razloga, postoje osnove da se zabrinemo za razvoj i budućnost tog deteta.

- Važno je takođe razlikovati neželjenost iz objektivnih razloga (neudata trudnica, žena sa mnogo dece, ekonomski faktori) i neželjenost iz subjektivnih razloga i ličnih ciljeva.

U razmatranju neželjenosti veoma je važno da se vodi računa o sledećem: treba razlikovati neželjeno začće, neželjenu trudnoću, neželjeno dete. Ako se reproduktivno ponašanje zamisli kao niz akcija, od seksualnog akta, oplodnje, trudnoće, rođenja deteta, brige za novorođenče, podizanje predškolskog deteta do interakcije sa odraslim detetom, onda je očigledno da svaka karika u tom lancu veže za sebe određene emocionalne reakcije te osobe. Prihvatanje jedne karike u lancu ne mora se automatski generalizovati kao prihvatanje čitavog lanca događaja. Konkretno, u jednom slučaju začće može da bude željeno, jer je to dokaz femininosti, mogućnosti da kreira, da rađa, ali ne i rođenje deteta, i obratno, roditelj može da uživa u deci dok su ona mala i bespomoćna, a da ima malo ili nimalo sklonosti za život sa detetom adolescentnog uzrasta. To znači da će dete biti željeno samo u određenom periodu svoga razvoja. (Varijacije u stepenu željenosti ne moraju biti velike, ne mora biti reč o potpunom odbacivanju, ali ipak je u pitanju promena prema tom detetu, što će se verovatno odraziti na odnose između roditelja i deteta.)

Isto tako, tačno je da je lakše izjaviti da je trudnoća neželjena pre, nego nakon što je do trudnoće već došlo. Izvestan stepen emocionalnog vezivanja za dete koje će se roditi nastaje ili može da nastane vrlo rano u trudnoći.

Dete može biti neželjeno i usled toga što vreme njegovog dolaska na svet nije najpogodnije u odnosu na životni ciklus roditelja, na primer jer je do trudnoće došlo prerano, dok su mladi roditelji još u toku školovanja, prebrzo posle prethodne trudnoće itd. Trudnoća kod starijih žena, koje su već završile sa planiranim rađanjima, vrlo često je neželjena.

Na sve probleme oko određivanja koja su dece neželjena nadovezuje se i sledeći problem. Dobar deo neželjene dece su istovremeno i ilegalna deca, vanbračna, što otežava i definiciju i analizu problema jer je teško odvojiti koje su posledice statusa ilegalnog, a koje statusa neželjenosti.

Iz svega navedenog proizlazi da je vrlo teško svrstati decu u kategorije željeno-neželjeno, pošto postoje različiti kriterijumi za određivanje statusa neželjenosti, a taj status, kao što smo videli,

može da se menja tokom razvoja jednog deteta. Svaka studija o neželjenosti polazi od neke svoje definicije neželjenosti i obično ne vodi računa o upravo iznesenim varijetetima neželjenosti, tj. o tome o kojoj je vrsti neželjenosti reč, u kom dobu razvoja deteta je do neželjenosti došlo i o uzrocima neželjenosti. Polazno pitanje svih studija o neželjenosti jeste kakvo značenje po dete ima činjenica da je neželjeno (ili što je bilo neželjeno u nekom periodu razvoja).

O tome šta znači biti roditelj a bez želje da se to bude nema mnogo ispitivanja. Jedini način da se zasada o tom problemu nešto više sazna jeste da se iz studija o neželjenoj deci izvuku oni podaci koji mogu da kažu nešto o roditeljima neželjene dece. Upravo sa tom namerom (tj. da se osvetli specifičan položaj roditelja neželjenog deteta, osobe kojoj je roditeljska uloga nametnuta) biće detaljnije izneseni rezultati jedne odlične studije o sudbini neželjene dece (a usput i njihovih roditelja) sprovedene u Čehoslovačkoj (David and Matejcek 1981). Definicija za neželjenost u ovoj studiji bila je sledeća: kao neželjena deca uzeta su ona deca koja su rođena iz trudnoća za koju je žena dva puta tražila odobrenje da trudnoću prekine i oba puta bila odbijena. Tako izabranih 110 dečaka i isto toliko devojčica upoređeno je 9 godina kasnije prvi put sa kontrolnom grupom „željene dece“, dece čije majke nisu tražile prekid te trudnoće. Grupe su izjednačene po uzrastu, polu, redu rođenja, broju braće i sestra u porodici, razredu koji dete pohađa, tako što je za svako neželjeno dete nađen par - željeno dete koje mu je odgovaralo po svim navedenim varijablama. Majke iz obe grupe su takođe izjednačene po nizu indikatora (socijeonomski status, bračno stanje itd.).

Polazna pretpostavka istraživanja bila je da će uslovi okoline u kojima odrasta neželjeno dete biti inferiorniji usled toga što je takvo dete manje prihvaćeno od roditelja. Dalje, pretpostavilo se da će odnosi u porodicama neželjene dece biti češće poremećeni. Polazeći od široko prihvaćenih tvrdnji da su na loše sredinske uslove razvoja muška deca osetljivija od ženske, autori su pretpostavili da će muška deca biti više oštećena nego ženska usled neželjenosti.

Deca iz obe grupe su detaljno ispitana više puta u različitim uzrastima. Za svaki par dece dobijeno je preko 400 različitih podataka, psiholoških, pedagoških, zdravstvenih itd.

Analizirajući podatke dobijene na uzrastu dece od 9 godina, autori zaključuju da razlike među grupama nisu ni velike, ni tako dramatične kao što se očekivalo. Ipak, nađeno je da su deca rođena iz neželjene trudnoće u nepovoljnijem položaju od dece iz kontrolne grupe. Neželjena deca češće oboljevaju, češće su hospitalizovana i pored vrlo sličnog biološkog starta. Ona imaju slabiji uspeh u školi i pored istog intelektualnog nivoa, slabije se uključuju u društvo vršnjaka, što sve ukazuje na veći rizik od razvojnih problema. Na uzrastu od 14 do 16 godina deca su opet ispitana (98% od ukupnog broja subjekata uključenih u istraživanja na početku). Postignuća u školi kod neželjene dece i dalje su bila, sad već značajno, slabija od dece iz kontrolne grupe. Ova deca su ocenjena kao hiperaktivnija i manje društvena. Mnoga od njih prekinula su sa školovanjem posle obaveznog školovanja i zaposlila se bez profesionalne osposobljenosti. Pitana za odnose sa roditeljima ova deca su češće opisivala svoje majke kao osobe čiji postupci prema deci nisu stabilni i dosledni. Očeve su ocenili kao „toplije osobe od majki“

Godine 1979, kad su deca imala 16-18 godina, učinjeno je još jedno, dopunsko ispitivanje, ovoga puta sa posebnim naglaskom na porodične odnose (David and Matejcek 1981). Ustanovljeno je da su dečaci iz grupe neželjenih češće sami sebe ocenili kao zanemarene ili odbačene od svojih majki, ređe od očeva. Upravo suprotni nalazi dobijeni su za decu iz kontrolne grupe. Ovi rezultati pokazuju da se emocionalni jaz između majki i dečaka iz grupe neželjenih s vremenom sve više povećava, a odnosi se pogoršavaju. Odnos između majki i devojčica ostaje isti ili se čak poboljšava s vremenom. U poređenju sa dečacima iz kontrolne grupe, dečaci iz „neželjene grupe“ češće su uvereni da su njihove majke nezadovoljne njima. Oni sami misle da su nasledili više očevih osobina nego majčinih. Češće procenjuju brak svojih roditelja kao neuspešan. Misle da su oni sami nedovoljno seksualno obrazovani i da ne poznaju dovoljno kontraceptivna sredstva. Razlike među devojčicama kontrolne i eksperimentalne grupe su neznatne u vezi s ovim pitanjima. Dalja analiza pokazuje da dečaci iz grupe neželjene dece imaju konzervativniji stav o pitanjima kao što su neželjena trudnoća, razvod, alkoholizam, droge. Devojčice iz iste grupe izrazile su upravo liberalnije stavove o ovim pitanjima od devojčica iz kontrolne grupe.

Završno praćenje urađeno je kad su deca, sad odrasli, bili u tridesetim godinama.

U zaključku autori kažu da svi ovi podaci ukazuju da se razlike među decom rođenom kao željena ili neželjena provlače i kroz adolescenciju. Razlike se u nekim domenima čak i povećavaju. Iako je u mnogo pojedinačnih slučajeva i upoređenja po parovima ustanovljeno da su roditelji kompenzovali svoje početno neprihvatanje trudnoće, posmatrani skupno po grupama podaci ipak ukazuju da neželjenost rano u toku trudnoće predstavlja značajan faktor rizika za razvoj deteta.

Ovo istraživanje govori prvenstveno o deci, ali je korisno i za razumevanje položaja roditelja neželjenog deteta. Problemi sa kojima se takav roditelj, prvenstveno mati, susreće su očigledno veliki. Od početka kad sazna da je neplanirano u drugom stanju, žena ide kroz niz frustracionih situacija, dileme da li da zadrži trudnoću ili ne, podnošenje molbe, odnosno preduzimanja odgovarajućih koraka da se trudnoća prekine, pa sve do traženja drugih rešenja ako i kad joj se ne odobri legalni prekid trudnoće.

Vrlo su poučni podaci o tome šta se odigralo sa ženama čije su molbe za prekid trudnoće odbijene u Pragu od 1961. do 1963. (period iz kojeg su uzeti ispitanici za gore opisanu studiju). U tom periodu ukupno je podneseno 24.989 molbi. Broj odbijenih bio je 638. Devet godina kasnije ustanovljeno je da je 80 trudnoća iz ove grupe završilo „spontanom“ abortusom, što je dva puta više od prosečne učestalosti spontanog abortusa u Pragu. Očigledno se radi o velikom broju namerno provociranih abortusa. Četrdeset i tri žene su ipak posle još mnogo traženja uspele da dobiju dozvolu za legalni prekid trudnoće. Za 62 slučaja nije nađen nikakav podatak o ishodu trudnoće - ni porođajem, ni abortusom. Da li je reč o ilegalnim abortusima?

Tristo šesnaest žena je na kraju ipak rodilo dete. Od toga je 19 dece dato na usvojenje - što je daleko veći procenat od uobičajenog u Čehoslovačkoj. Četiri žene su negirale istraživačima da su ikad rodile dete, iako je po postojećim knjigama rođenih ustanovljeno da su one neosporno rodile. Čedomorstvo?

Na kraju sve ove nevolje sa rešavanjem toka neželjene trudnoće nadovezuju se problemi u podizanju te dece kad i ako se trudnoća završi rođenjem deteta. Podaci iz Praga kazuju da majke imaju više problema da budu odgovarajuće majke detetu iz neželjene trudnoće, posebno muškom detetu. Mnoga deca jesu oštećena, ali očigledno je i da su majke uskraćene zadovoljstva u negovanju deteta, jer ovo ide sa više problema, kao što rezultati pokazuju, uskraćene su doživljaja uspeha i ispunjenja svoje uloge roditelja i doživljaja uspešnosti svog deteta koje ne postiže onoliko koliko bi inače moglo. Odnosi između majke i sina su sve lošiji što vreme odmiče, a to sigurno opterećuje i majku.

Posledice mogu da se ispolje u više oblika, od oštećenja roditeljske kompetencije do oživljavanja psihopatologije koja je ranije postojala kod roditelja. Neželjeno dete može da ugrozi jedva stečenu psihološku adaptaciju roditelja ili da izazove opštu deteriorizaciju porodice, odnosno disfunkcionalnost porodičnih odnosa. U kombinaciji sa socijalnom i fizičkom patologijom psihološki kvalitet funkcionisanja roditelja može ozbiljno da bude ugrožen. Neželjene trudnoće često remete bračnu adaptaciju i stvaraju tenziju među supružnicima, što često vodi i razvodu.

Postoje individualne razlike u reakcijama na neželjenu trudnoću i neželjeno dete. Neki roditelji se brzo adaptiraju, neki nikad. Za mnoge neželjena trudnoća predstavlja socijalni problem i tešku ličnu krizu. Neplanirana trudnoća vodi preuranjenom braku ili vanbračnom rađanju, što je sve praćeno smanjenim izgledima za dobru budućnost deteta, i majke i oca. Neželjeno rađanje vodi slabijem emocionalnom i fizičkom zdravlju svih članova porodice, a time postaje i problem društva u celini.

SAMOHRANI RODITELJI

Porodice sa jednim roditeljem nisu malobrojne, postaju sve mnogobrojnije. Taj broj varira od zemlje do zemlje i stalno se menja. Menja se zato što proporcionalno najveći broj porodica sa jednim detetom nastaje razvodom bračnih drugova. Jedan deo tih razvedenih roditelja će sklopiti novi brak, ali na njihovo mesto će doći oni koji će se u isto vreme razvesti i ostati sami sa svojom decom. Možda će ih brojčano biti još više, jer stope razvoda su u stalnom porastu. U broj roditelja samaca ulaze i oni roditelji koji su postali samohrani roditelji usled razvoda, ali i oni čiji je bračni drug umro. Sa sve većim brojem ranih smrti usled povećane učestalosti nekih oboljenja (npr. kardiovaskularnih), kao i smrti u saobraćajnim udesima, i ovih je uzroka oštećenja porodice sve više.

Sledeću grupu, zasada brojčano malu, ali sa tendencijom rasta, čine majke koje voljno žele da ostanu neudate, odnosno da podižu dete same, bez prisustva partnera. Razlozi ovakvoj odluci su razni - želja žene da pokaže sebi i ostalima da može sama, visoka feministička orijentacija, nespremnost da deli roditeljstvo sa partnerom itd. Ima i onih koje iz vrlo praktičnih razloga žele da žive bez muža. U zemljama u kojima je profesionalna mobilnost uobičajena i česta, profesionalno aktivna žena ne može tako jednostavno da prihvata nova radna mesta i šanse koje joj pruža njena profesija u drugim

mestima ako pri tom treba da se menja i mesto života i rada njenog supruga. Pomeranje nje same i njenog deteta jednostavnije je i bezbolnije.

Znači postoje dve kategorije roditelja koji sami podižu decu:

- a) oni koji to čine silom prilika (smrt bračnog druga, razvod),
- b) oni koji se voljno odlučuju na takav životni aranžman.

Negde između ove dve grupe su vanbračne majke, odnosno vanbračni očevi. Oni imaju zajedničkog i sa jednom i sa drugom grupom roditelja-samaca. I pored toga što su ostali sami najčešće usled „više sile“, sticajem okolnosti, uvek ima dosta elemenata koji ukazuju da su ili mogli da izbegnu trudnoću, ili da već nastalu trudnoću prekinu, a nisu se na to odlučili. Vanbračno dete ostaje po pravilu sa majkom, ne sa ocem. Ona ga vrlo često predaje nekome trećem, ustanovi za smeštaj dece, na usvajanje, rodbini. Specifičan je položaj vanbračnog oca, koji je, u poređenju sa razvedenim ocem, lišen prava da kontaktira sa svojim detetom - zato što nije prihvatio dete onda kad se to od njega očekivalo. Kako vreme odmiče ovo lišavanje može da predstavlja težak problem za neke vanbračne očeve.

Stil života, roditeljstva i problemi sa kojima se susreću ove dve grupe roditelja razlikuje se. Razlike nastaju u prvom redu kao rezultat načina na koji su ove porodice ostale na jednom roditelju. Jedni su prisiljeni na status u kojem su se našli, drugi taj status voljno biraju. To znači da su se roditelji iz prve grupe našli sami obično iznenada, nepripremljeni, bez želje da budu sami. Još važnije, oni su se našli sami sa decom nakon nekog teškog i stresogenog događaja - smrti bračnog druga, koji je umro naglo ili posle dugog bolovanja, posle procesa razvoda, nestanka bračnog druga... Uticaj stresnog iskustva trajeće dugo i otežavaće prihvatanje nove situacije, kao i prihvatanje povećanih obaveza oko vođenja domaćinstva i brige oko dece. Roditelji koji su se nevoljno našli sami sa decom navikli su u toku prethodnih godina da dele brigu i obaveze, donose zajednički većinu odluka, imali su veću ili manju, ali ipak su imali podršku kroz period zajedništva. Roditelji razvedeni i udovci krenuli su u roditeljstvo sa željom da decu podižu zajedno.

Druga grupa su roditelji samci koji su bili sami i započeli svoju ulogu roditelja sami. Ono što je možda najveća razlika na psihološkom planu je upravo činjenica da su roditelji iz druge grupe planski, pripremljeno, i sa željom krenuli da budu sami roditelji svom detetu, nalazeći u tome ispunjenje nekih svojih želja i potreba. (Izuzetak čine one vanbračne majke koje nikad nisu živele u zajednici sa ocem deteta, kojima je to obećano, ali uskraćeno. Ipak, trudnoća je krenula kao zajednička odluka, a podizanje dece planirano kao zajednički posao).

Koji su najčešći problemi sa kojima se susreću roditelji samci? Osnovni problem je organizacija čuvanja dece. Čak i u zemljama gde je dobro organizovana mreža predškolskih ustanova (a takvih zemalja je malo u svetu), i u slučajevima kad je dete smešteno u takve ustanove u vreme dok roditelji rade, ostaje još uvek vrlo mnogo situacija kad roditelj ima i drugih, vanrednih obaveza (popodnevni radni sastanci, dovršavanje nekih obaveza sa posla, obavljanje poslova vezanih za domaćinstvo,

nabavke hrane, posete lekaru sa jednim od više dece o kojima treba da brinu i sl.), što u slučaju ovakvih roditelja predstavlja daleko veći organizacioni problem nego kad su prisutna oba roditelja. Često se deca ostavljaju sama kod kuće, čak i vrlo mala deca, ranog predškolskog uzrasta. Bez obzira na sva obezbeđenja, preduzete mere predostrožnosti i sl., i dete i roditelj su žrtve ovakvog aranžmana, dete usled lišenosti a roditelj usled stalne anksioznosti i nemira misleći na dete ili decu koja su ostavljena sama kod kuće.

Sledeći česti problem je finansijske prirode. Prihodi su uvek značajno manji kad privređuje samo jedan roditelj. Ovo je posebno izraženo u slučajevima samohranih majki, kao i u onim zemljama gde je naknada za rad žene niža od naknade za isti rad muškaraca.

Takođe je potrebno podsetiti da mnogi roditelji koji su ostali sami a pre toga nisu bili zaposleni, traže na brzinu zaposlenje, prihvataju bilo kakav posao, čak i onaj koji je manje plaćen od nekog drugog posla koji bi možda mogli da dobiju kad bi imali vremena da sačekaju pogodnu priliku.

Još drastičniji su slučajevi onih porodica sa jednim roditeljem u zemljama ili krajevima gde nema ustanova za zbrinjavanje dece zaposlenih roditelja, pa roditelj može da prihvati samo posao do pola radnog vremena, ili posao plaćen na sat - za onoliko vremena koliko taj roditelj može da ostavi dete samo u kući, ili dok je ono u školi.

Problem koji najviše opterećuju ove roditelje je pitanje da li oni, i koliko, mogu da ispune prazninu usled odsustva jednog roditelja. Sama činjenica od njih to očekuju i okolina, i deca, i oni sami, predstavlja pritisak, povećano osećanje obaveze i izvor mnogih strahovanja i nesigurnosti. Osećanje da mora i treba da ispuni i ulogu onog drugog roditelja više opterećuje ove ljude nego što im pomaže. Postoje i pretpostvke da se inače uobičajeno ponašanje tog roditelja menja pod uticajem saznanja da bi sad trebalo da je i otac i mati detetu, pa dete više nema pred sobom jasan model onog roditelja koji je ostao, nego neku mešavinu, obično neuspelu, ponašanja i postupaka oca i majke, sve u jednoj osobi.

Poseban problem, specifičan za očeve koji ostaju sami sa decom, jeste održavanje domaćinstva. Kuvanje, pranje posuđa, veša, čišćenje kuće, ponekad su komplikovaniji i teži zadaci od svih ostalih.

Kod osoba koje su voljno odlučile da budu jedini roditelj svome detetu mnoge od ovih teškoća nisu prisutne. One ne prolaze kroz stres gubitka jednog roditelja, adaptaciju na samu činjenicu da moraju same da ubuduće brinu o detetu. Zatim, one obično unapred traže i nalaze puteve kako da zbrinu decu dok rade. Takav „luksuz“ sebi mogu da priušte obično bolje materijalno obezbeđene žene. Odlučujući se da imaju dete van bračne zajednice, ove žene očigledno smatraju da drugi roditelj nije ni neophodan, odnosno u mnogim slučajevima upravo se i odlučuju na ovakvu životnu varijantu jer žele same da vaspitavaju svoje dete, onako kao samo one to žele, bez uticaja bilo koga drugog.

O ispravnosti ovakvih odluka nismo pozvani da sudimo. Svako ima pravo na svoj stil života. Ipak, i dete ima svoja prava, pravo na oba roditelja i pravo da proživi, i doživi, i primi specifičan doprinos koji svaki roditelj sa svoje strane unosi u svoje roditeljstvo. U ovim slučajevima žena-majka

namerno lišava svoje dete prisustva oca. Značaj oca i njegova važnost u životu deteta opisana je u jednom od prethodnih poglavlja.

Za drugu kategoriju roditelja, one koji su silom prilika ostali sami, javlja se dilema da li da sklapaju novi brak. Time bi rešili svoje mnogobrojne praktične probleme. Rešavaju još jedan čisto lični problem, a to je problem društvenog života razvedenih, ili udovaca i udovica. Njihov društveni život ne samo da je osiromašen time što većinu slobodnog vremena provode sami, bez bračnog druga, sa decom, nego što su i slabije pozivani i slabije prihvaćeni u društvu svojih bivših poznanika. U društvima gde po običaju preovladavaju bračni parovi, oni, sami, nekako odskaču, ne uklapaju se u aranžmane za izlazak, razgovor, provod. Posebno je teško ženi bez supruga da bude prihvaćena u društvo bračnih parova. Pogrešne interpretacije njene želje za društvom, promenom, izlaskom nisu retke. Udaja, odnosno ženidba znači dovođenje svom detetu novog roditelja. O tome više u poglavlju koje se posebno bavi tematikom poočima i pomajke.

Tokom 1950-ih, kada se broj nevenčanih roditelja drastično povećao, dvostruki standardi su uticali da se mnogo podozrivije gleda na majke koje su podizale decu van bračnih zajednica, nego na muškarce. Sa porastom egalitarizma i odobravanjem seksa van braka, stavovi su se ipak promenili, te danas ljudi imaju veoma slično stanovište prema roditeljstvu kako žena, tako i muškaraca van bračnih zajednica. Ovo je doprinelo da se pokrenu istraživanja u oblasti samohranog roditeljstva ispitivanjem stepena prihvatanja vanbračnog roditeljstva kod muškaraca i kod žena. Podaci istraživanja koja su sprovedena u porodicama širom SAD (1992-1994) nam govore da se u toj zemlji registruje veće prihvatanje samohranih majki nego samohranih očeva, kao i da su žene više spremne da prihvate samohrano roditeljstvo nego muškarci. Postoje neke indikacije da će se vremenom tendencija takvog odobravanja povećati, jer su mlađe osobe kao i osobe koje potiču iz jednoroditeljskih porodica spremnije da prihvate samohrano roditeljstvo. Ipak, postoje velike razlike u stavovima s obzirom na rasu, religiju i region.

U jednom istraživanju nađeno je da će stavovi prema roditeljstvu u vanbračnim zajednicama postati pozitivniji u budućnosti. Jedan od najverovatnijih indikatora je uzrast ispitanika: mlađi ljudi imaju pozitivnije stavove po tom pitanju, dok stariji pojedinci imaju tendenciju zadržavanja tradicionalnijih stavova o braku i u manjoj meri prihvataju materinstvo van braka.

U komparativnim studijama između samohranih majki i samohranih očeva utvrđeno je da je za bolje prilagođavanje deteta važan pol roditelja. Naime, bolja prilagođenost je asocirana sa istim polom roditelja i deteta. Drugim rečima, devojčice pokazuju pozitivniji razvoj ako je staratelj majka, dok se dečaci bolje razvijaju ako je staratelj otac. Ipak, prema istom izvoru, razvoj u oba ova slučaja nosi više problema u poređenju sa kompletnim porodicama koje adekvatno funkcionišu.

Činjenica da se u većini slučajeva deca nakon razvoda dodeljuju majkama rezultira snažnijim zbližavanjem dece i majki. Oni dele zajedno brige, zadovoljstva, svakodnevicu, što sve vodi u osećanje zajedništva. Otac je vremenom emotivno sve udaljeniji od dece. To je verovatno i razlog zbog čega se nakon razvoda više očeva odlučuje na sklapanje novog braka i pri tom se još više distancira od članova svoje prethodne veze.

RODITELJI DETETA SVOG BRAČNOG DRUGA - POOČIM I POMAJKA

Malo je profesionalne pažnje posvećeno životu i problemima ovih porodica i ovih novih vrsta roditelja. Profesionalnoj nezainteresovanosti suprotstavlja se činjenica da je njihov specifični problem privlačio pažnju književnika od davnina (Šekspirov Hamlet i njegov poočim, Pepeljuga i njena maćeha, okrutni očuh u Šekspirovom Simbelinu itd.). Postoje mnogi primeri okrutnih maćeha u književnim delima i folkloru. Naše narodne umotvorine pune su takođe sadržaja koji se odnose na pomajke i poočeve.

Tema je, dakle, prisutna u književnosti, folkloru i životu mnogih ljudi. I ne samo to. Porodice sa poočimom i pomajkom danas su brojem najveća skupina porodica posle tzv. klasične, uobičajene, nuklearne porodice sa dva biološka roditelja i njihovim potomcima. Tvrdi se da je to najrasprostranjenija od svih postojećih varijacija u strukturi porodice.

Postoje stereotipi vezani za osobe koje udajom, odnosno ženidbom postaju novi roditelj, poočim, odnosno pomajka deci svoga bračnog druga. Ti stereotipi po pravilu su negativni. Oni, očuh i maćeha, kako ih češće nazivaju, mogu da budu izvor svih nevolja jednog deteta. Upravo iz ovih razloga u tekstu koji sledi termini „očuh“ i „maćeha“ biće izbegavani. Međutim, promena termina ne menja očekivanja, niti iskrivljenu sliku o mogućim i realnim postupcima tih ljudi.

Ne ulazeći ovom prilikom u raspravu koliko postojeći stereotipi imaju i svoju realnu osnovu, važno je da oni postoje, da ih osobe koje su uključene u kontakte s novim roditeljem poseduju i da će procenjivati postupke ovih ljudi kroz prizmu tih stereotipa. A to je ono što će zaista i uticati na ponašanje svih članova grupe o kojoj se radi.

Smatra se da je slika o okrutnom očuhu i maćehi proizašla iz neodređenosti situacije u kojoj se ovi ljudi nalaze. Pošto ta osoba dolazi da bi zamenila prethodnog roditelja, nije jasno koje funkcije ona treba da zameni u odnosu na dete i do kog stepena da preuzme ulogu prirodnog roditelja. U suštini, novi roditelj ne stiče nikakva zakonska prava nad detetom (kao što je to, recimo, u slučaju usvojenja). Ovaj nedostatak jasnoće u vezi s obavezama prema detetu očigledan je i kad se analiziraju pravni tekstovi. Oni obično koriste termin „muž žene čije je dete“, ili „žena čoveka čije je dete“, tako da se jasno zaobilazi priznavanje prava roditeljstva tog novog člana prema detetu.

Ko su, dakle, i kakvi su ljudi koji postaju novi roditelji deci svojih bračnih drugova. Sa kakvim se oni problemima susreću i kako ispunjavaju svoju ulogu.

Odluka da se stupi u brak sa osobom koja ima decu iz prethodne veze otežana je upravo tom činjenicom - da se ta osoba vezuje ne samo za svog izabranika/izabranicu nego i za njihovu decu. Ovo je obično razlog protiv sklapanja braka u većini slučajeva. Ove osobe se pribojavaju konflikata u novoj porodici, pribojavaju se odbacivanja od strane tog deteta ili dece, boje se da neće ispuniti očekivanja sa kojima ih dočekuju.

Međutim, upravo ta ista činjenica može da bude faktor privlačnosti. Muškarac zaželi da pomogne svojoj izabranici u podizanju njenog deteta. žena pogotovo može da bude privučena željom da pomogne i muškarcu ali i njegovom detetu. Osobi koja sama ne može da ima decu ovo je prilika da ipak iskusi zadovoljstvo roditeljstva.

Poočim i pomajka primaju se u porodični krug po pravilu sa oprezom, mnogo rezervisanosti i negodovanja. Ako oprez i ne dolazi toliko od pravog roditelja, jer on bira sebi novog partnera i obično je emotivno vezan za tu osobu, oprez se javlja kod deteta i još više kod rodbine, posebno rodbine od strane roditelja koji više nije prisutan. Dete je obično najveća žrtva tih stereotipa, ali pošto je ovo tekst o roditeljima i roditeljstvu, o deci će biti manje reči,

Šta se dešava kad se novi brak sklopi? Novi roditelj ulazi u porodičnu grupu koja je prošla bar kroz dve životne faze. Jedna faza je postojala još dok je prethodni brak trajao, a druga faza je nastala odlaskom ili smrću bračnog druga. U obe faze članovi porodice imali su neke svoje ustaljene forme življenja i odnosa, raspodelu autoriteta, prava, dužnosti, obaveza. Dolaskom novog roditelja nastaje treća faza i potreba za reorganizacijom života. Možda su članovi porodice već malo zamoreni promenama. Ili ne žele promenu. Ili su već navikli na neke svoje životne stilove. Novi roditelj je u svakom pogledu došljak. Od njega se obično očekuje da se prilagođava postojećem stanju. Ukoliko su očekivanja jasna i prihvatljiva, a osoba spremna da se uklapa, adaptacija će ići bez većih problema. Ukoliko su očekivanja realno neprihvatljiva došljaku, ili on, odnosno ona, pokušava da radikalno menja postojeće stanje stvari i odnosa, mogućnosti konflikta su veće.

Planovi novog roditelja ponekad su usmereni ka tome da uspe ili bude bolji u onim oblastima u kojima je prethodni roditelj podbacio. Čini mu se da će tu imati najviše šansi jer je prethodnik tu bio najslabiji, a da će deca dočekati takav njegov napor sa pohvalama (na primer prethodnik je bio depresivna ličnost, ili vrlo neuredna osoba, pijanica itd.). Ma koliko to izgledalo iznenađujuće, razočarenja nisu retka. Jer, ili on ne može da ostvari ideal koji je sebi postavio, ili jednostavno deca, navikla na prethodnog roditelja i njegove loše osobine, očekuju zamenu na istom nivou, osobu sa otprilike istim osobinama. Zašto? Zato što je prvi roditelj ipak bio onaj pravi sa uspostavljenim emocionalnim vezama sa decom, a i zato što ova sasvim nova i suprotna kombinacija osobina nalaže promenu stila života, i te dece, i te porodice, što ne mora da je lako prihvatljivo u svakom pojedinom slučaju.

Koji su mogući izvori konflikata?

Posebna teškoća novih roditelja jeste da oni, više ili manje, moraju da dele svoju novu roditeljsku rolu sa roditeljem kojeg zamenjuju (osim u slučajevima kad je ovaj umro, a i tada, kao što ćemo videti, ima problema). Ma koliko daleko bio taj „bivši“, on ipak ima prava da utiče na svoju decu i odlučuje o njima, ponekad se čak, možda i zlonamerno, meša i više nego što bi bilo korisno u poslove svoje ranije porodice, otežavajući život svima, i deci, i bivšem bračnom drugu, a ponajviše svojoj zameni, tom novom roditelju.

Prisustvo te treće osobe, roditelja koji sad više nije član uske porodične zajednice, ali je genetski roditelj deci iz te zajednice, otežava formiranje emotivnih veza u novoj porodici. Deca imaju osećanje krivice ako se vežu za novog roditelja, ako ga sasvim prihvate kao zamenu. Onaj, pak, roditelj koji ih je napustio otežava održavanje dobrih emocionalnih veza. Kojem carstvu da se prikloni?

Roditelj koji je umro na jedan drugi način može da oteža zadatak novom roditelju. Naime, postoji težnja da se umrli idealizuje i svako poređenje sa takvim roditeljem verovatno će biti nepovoljno po novog roditelja.

Naglost kojom poočim ili pomajka postaju roditelj predstavlja teškoću u uspešnom preuzimanju roditeljske uloge. Dok prirodni roditelji imaju vremena da se pripreme za tu ulogu, pa zatim da postepeno prelaze iz jedne faze roditeljstva u drugu kako dete odrasta, novi roditelj postaje roditeljem činom sklapanja braka. Novi brak i roditeljstvo dolaze odjednom i za mnoge je to pretežak zalogaj, prenegli zahtev za adaptacijom.

Roditelj koji je ostao uz dete - uz decu, novim brakom preuzima izvestan rizik u odnosu na decu. Za dete poočim ili pomajka ne znače samo jednu, više ili manje dobrodošlu i uspešnu, zamenu za prethodnog roditelja. To istovremeno znači deljenje svog roditelja do izvesnog stepena sa pridošlicom. Jer, on će sigurno jedan deo svoje pažnje i vremena koji su dotle stajali na raspolaganju deci sad uputiti svom novom bračnom partneru. Za decu to može da bude izrazito zastrašujuće. Ostavljeni od jednog roditelja, sad ih i drugi donekle napušta, odnosno uzima od njih u vremenu i u količini pažnje. Uobičajena reakcija na ovu opasnost je burni otpor prema novom poočimu ili pomajci.

Deci je takođe teško snaći se u ovoj komplikovanoj mreži odnosa: imati dve mame, dva tate i mnogobrojnu rodbinu. Još jedan problem može da se izrodi kad novi roditelj ulazi u porodicu sa odraslom decom. Teško je odrediti tačno granice do kojih taj novi roditelj treba i može da voli svoju prisvojenu decu, a i ona njega ili nju, a da to ne pređe granice dozvoljenog. Tabu incesta je čvrst u prirodnim, netaknutim porodicama. Ovde je takva odbrana slaba ili nepostojeća. Nova, mlada žena muškarca u godinama koji ima odrasle sinove, kojima je ona bliža po godinama nego svome mužu, vrlo teško može da definiše svoj stav i granice uloge pomajke toj odrasloj deci.

Koji su još mogući izvori konflikta? Promena u stilu života, i to u vrlo jednostavnim i svakodnevnim stvarima, kao što su hrana i način ishrane, raspored i namena prostora u stanu, raspodela dužnosti u domaćinstvu i ono najosetljivije, delegiranje i sprovođenje disciplinskih mera prema deci.

Kakva su eksplicitna i implicitna očekivanja dece?

Očekivanja se prvenstveno odnose na stepen do kojeg će se dozvoliti da novi roditelj zauzme mesto prethodnog roditelja. Jedna kategorija dece će otvoreno iskazati nesimpatiju za novog roditelja, izjavljujući da im se ne sviđa, da nije takvih odlika kao što je bio prethodni roditelj, jer su sa onim prvim još suviše jako emotivno vezani da bi mogli da stvore novu vezu. Druga kategorija

su deca koja ograničavaju svoje kontakte na minimum u početku, ali se postepeno omekšavaju i približavaju novom roditelju, ukoliko se ovaj pokaže dostojnim njihovog poverenja. Treća moguća reakcija deteta je prihvatanje nove osobe od samog početka. To su obično sasvim mala deca, koja su imala malo ili nimalo iskustva sa prvim roditeljem. Konačno, postoji kategorija dece koja su dovoljno zrela i odrasla, pa prihvataju novu osobu ne kao zamenu za roditelja, nego kao novog bračnog druga svoga roditelja.

Sve ovo je navedeno da bi se ukazalo na to kakve sve vrste reakcija mogu da očekuju novi roditelji ulaskom u porodicu. Intenzitet otpora ili spremnosti na dobrodošlicu zavisi od više faktora. Prvo od toga da li je porodica ostala sa jednim roditeljem usled smrti bračnog druga, ili razvodom. U slučaju smrti stres zbog gubitka, depresivna reakcija koja sledi gubitak bliske osobe, poštovanje uspomene na umrlog, jaki su nepovojni faktori u prihvatanju novog roditelja. Ako su u pitanju bile dugotrajne svađe, prepirke, a procedura razvoda i deljenje imovine i dece suviše bolni i neprijatni, odlazak tog roditelja može da predstavlja olakšanje za sve članove porodice. Istovremeno, moguće je da se novostečena sloboda u takvim slučajevima vrlo mnogo ceni i da ulazak nove osobe u porodicu ide sa više teškoća nego obično

Vreme koje je porodica provela bez jednog roditelja takođe je faktor koji ne sme da se zanemari. S jedne strane dugo samovanje uvodi članove u ustaljene životne tokove u kojima zamire potreba za drugim roditeljem. Prebrzo ulaženje u porodicu sa jednim roditeljem opet je nepovoljno jer su ožiljci, uspomene, prisustvo prethodnog roditelja još suviše sveži da bi omogućili prihvatanje novog člana bez većih problema.

Interesantno je zapažanje da se najznačajnija priprema za ulazak novog roditelja u porodicu zbiva pre nego što on ili ona uđu u porodicu. Period proveden sa jednim roditeljem koji je ostao nakon odlaska drugog roditelja obično znači intenzivno međusobno vezivanje članova ostatka porodice. Deca sazrevaju brže, postavljaju se međusobno odgovornije, više učestvuju u kućnim poslovima, češće participiraju u donošenju odluka zajedno sa roditeljem koji je ostao uz njih, jer on, ili ona, iziskuju i traže tu participaciju, navikli da takve brige dele sa bračnim drugom kojeg sada nema. Sve ovo vodi bržem sazrevanju dece i čini ulazak novog roditelja lakšim, naravno, ukoliko on ne nastupi i pokuša da nametne svoj stil života suprotan onome na koji su navikli.

Za lakši ulazak novog roditelja značajna je i priprema dece za njegov dolazak, kao i način na koji je ta priprema obavljena. Takođe, boljem uklapanju doprinose osobine samog novog roditelja, njegova sposobnost socijalne percepcije, njegova spremnost da se adaptira, da uspostavi kontakte sa decom različitog uzrasta, njegova postupnost i odmerenost akcija i ponašanja, posebno u početku zajedničkog života.

Neka od bitnih pravila kojih novi roditelj treba da se pridržava su:

- detetu treba dati do znanja da je u redu da ostane privrženo prvenstveno biološkom roditelju i dobro je da se podstiče njegov kontakt s biološkim roditeljem
- nikada ne treba kritikovati biološkog roditelja jer time novi roditelj sebe predstavlja u lošem svetlu

- poočim i pomajka nikako ne treba da pokušavaju da zamene biološkog roditelja; oni treba da postanu dodatna roditeljska figura u detetovom životu
- poočim i pomajka treba da poštuju i granice dece sa kojima žele da ostvare dobar kontrakt (ne insistirati na bliskosti, privrženosti dok dete ne pokaže spremnost i želju), ali takođe treba da traže da se njihove sopstvene granice poštuju, dakle da ne dozvole da ih deca ucenjuju, da su nepristojna prema njima itd.
- i poočim i pomajka treba da su strpljivi u građenju odnosa sa članovima porodice u koju su ušli.

Roditelji u kombinovanim porodicama

Posebna varijanta života u porodicama sa poočimom ili pomajkom jesu porodice u koje ovaj novi roditelj ulazi sa svojim detetom iz prethodne bračne veze. Tada se istovremeno javlja i poočim i pomajka u jednoj te istoj porodici, jer otac jednog deteta je poočim deci svoje nove supruge, a ona, opet, pomajka deci svoga supruga. Složenost ove mreže odnosa obično otežava život u takvoj zajednici.

Još jedna varijanta, vrlo često, jeste rođenje deteta u novom braku. U ovom slučaju, novi bračni drugovi imaju i zajedničko dete, ali i decu jednog od njih ili oba iz prethodnog braka. Da li će postupci prema svojoj deci biti isti. Da li će se praviti razlike u pravima i primenjivanju disciplinskih mera. Poočim, odnosno pomajka, kako stereotipi kažu, obično pravi razlike u korist svoga deteta, postupajući nepravedno „maćehinski“ prema onoj dužoj deci. Ali, i suprotno je moguće. U želji i nastojanju da se ne ogreše o „tuđe“ dete, da ne budu okrivljeni za prestroge i nepravedne postupke, za akcije na koje nemaju prava jer to nisu „njihova deca“, ove osobe mogu da se uzdrže od svih vaspitnih akcija i mera, prepuštajući dete haosu u samotnom traženju normi ponašanja. Nalaženje zlatne sredine između neučestvovanja u socijalizaciji deteta i opasnosti da budu okrivljeni da postupaju „maćehinski“ nije lako. Ovakve dileme kvare spontanost u odnosima i otežavaju ionako težak zadatak svakog roditelja, i biološkog, i ostalih, da nađe odgovarajuće ponašanje prema deci i da odmeri svoje postupke prema individualnim razlikama svakog pojedinog deteta.

Iako je iznesena čitava serija problema na koje nailaze ili mogu da naiđu novi roditelji, to ne znači da je njihov život obavezno loš. Empirijska istraživanja ukazuju da su u većini slučajeva poočim i pomajka uspešni u ispunjavanju svojih uloga. U jednom istraživanju, upoređivanjem poočima i bioloških očeva, utvrđeno je da su poočimi procenjujući uspešnost ispunjavanja svoje uloge, sami sebi dali slabije ocene nego što su to uradili očevi za same sebe. O čemu je reč? Izgleda da su poočimi podjednako dobro ispunjavali ulogu koja im je namenjena kao i pravi očevi, ali nisu imali dovoljno samopouzdanja i vere da to što rade - rade zaista dobro. Zašto? Autori pretpostavljaju da poočimi više razmišljaju o svojim postupcima, dok su očevi više spontani u svom ponašanju prema deci. Poočimi se svesno trude da dobro ispune ulogu za koju su se odlučili, pokušavaju da se drže nekog zamišljenog ideala kakav bi trebalo da bude otac i kako da se ponaša. Sve to vodi kod poočima u niže

procene uspešnosti ispunjavanja uloge oca nego što su procene bioloških očeva. Iz ovog proizlazi da postoje dobri razlozi da se poveruje da su poočimi isto tako uspešni očevi kao i biološki, i da su ta deca sasvim zadovoljna svojim poočimima.

Psihološka adaptacija poočima i pomajke i važnost njihovog uspešnog uklapanja u novu porodicu utoliko su značajniji ako se podsetimo da porodice sa poočimom i pomajkom predstavljaju brojčano najznačajniju varijaciju u strukturi porodice u odnosu na uobičajenu, nuklearnu porodicu sa mužem i ženom i njihovim biološkim potomcima. Ovo je posledica prvenstveno sve većeg porasta razvoda brakova, ali i sve češćih ponovnih sklapanja novih brakova, razvedenih, verovatno stoga što se razvode još mladi ljudi. Naime, razvodi brakova ne raspoređuju se ravnomerno kroz čitav životni ciklus, nego se dešavaju pretežno u ranim fazama porodičnog života. Prosečna starost pri razvodu braka kod nas je oko 36 godina za muškarce i oko 33 godine za žene. Najčešći su razvodi ispod deset godina trajanja braka. U najvećem broju slučajeva dete se dodeljuje majci.

Ako se uzme u obzir koncentracija razvoda u ranim godinama braka, visok procenat ponovnog sklapanja braka kod razvedenih osoba, i to uskoro nakon razvoda, sve to govori da će poočinstvo i pomajčinstvo preovladati kod ljudi srednjih godina života.

RODITELJI USVOJENOG DETETA

Usvojenje je oduvek bilo rešenje za neplodne bračne parove koji su želeli decu, u stvari jedino dostupno rešenje sve doskora, kad su pronađeni i počeli da se sprovede novi metodi tzv. asistirane reprodukcije (vidi poglavlja koje slede).

Ko su usvojitelji? Najčešće to su ljudi sa problemima neplodnosti, bračni parovi koji žele decu, obično nešto stariji, proverenog zdravstvenog i mentalnog statusa (to je u većini zemalja uslov da se usvojenje dozvoli), dobro materijalno situirani, bez vidnih znakova bračnog neslaganja. Usvaja se jedno dete, ređe više dece.

Usvajaju decu i fertilni, koji već imaju jedno ili više dece, ali to ipak čini manjinu usvojitelja. Ovi ljudi usvajaju iz humanitarnih razloga, da bi pomogli bar jednom detetu bez roditelja ili iz duboko uvreženih ideja o opasnostima porasta stanovništva na zemlji, sa željom da, kad već hoće da odgajaju mnogo dece, onda to mogu da budu deca koja su već rođena, a ne da sami rađaju i tako povećavaju broj ljudi na zemaljskoj kugli koja je ugrožena poremećenom ravnotežom između sve većeg priraštaja stanovništva i sve manjih rezervi energije, hrane i prostora. (Ovo je prisutno u nekim zemljama na Zapadu koje su već duže vreme izložene informacijama o naglom porastu stanovništva i mogućim posledicama ovog porasta).

Od 1924. godine, kad je publikovana prva longitudinalna studija o usvojenoj deci, objavljeno je dosta radova o toj temi. Cilj istraživanja kretao se uglavnom oko interesovanja za uspešnost usvojenja, uticaja nasleđa i okoline na razvoj deteta (usvojena deca oduvek su bila vrlo pogodni

subjekti za ovakve rasprave), zatim oko problema optimalnog uzrasta za usvojenje, doba da se detetu saopšti da mu usvojitelji nisu biološki roditelji, pa sve do rasprave o tome da li je poželjno i moguće usaglašavati osobine usvojitelja i usvojenika.

Pored mase podataka o pomenutim problemima, samoj deci-usvojenicima i njihovim reakcijama na usvojenje, već u ranim radovima istraživači su zaključili da su osobine usvojitelja vrlo važne za uspešnost usvojenja (Tizard 1977). Koje su to osobine usvojitelja o kojima se govori? To su u prvom redu topao odnos prema detetu i stav prihvatanja, zatim prihvatanje uloge usvojitelja, razuman odnos usvojitelja prema sopstvenoj neplodnosti, tolerantan odnos prema poreklu deteta i njegovim prirodnim roditeljima. Važna je i topla i stabilna porodična atmosfera, kao i to da su oba bračna druga zaista iskreno želela da usvoje dete.

Postoji specifična dinamika u porodici sa usvojenjem. Kako usvojenje obično nastaje pošto je definitivno ustanovljeno da taj bračni par ne može da ima dete, reakcija je neka vrsta doživljaja neuspeha što ne mogu da oforme porodicu na način kako to većina drugih čini. Pošto usvoje dete, usvojitelji doživljavaju svoju novu porodicu kao porodicu različitu od ostalih porodica. To što su različiti može da izazove ili reakciju nesaglasnosti, opreza, izdvajanja, ustručavanja da se spontano uklapaju u druženje sa ostalima, ili nastojanje da se ta „različitost“ negira, obično preteranim postupcima koji bi trebalo da potvrde da su isti kao i svi ostali.

Kakve su želje pri usvajanju? Većina studija nalazi da budući usvojitelji, i muškarac i žena, imaju vrlo jasno određene želje u pogledu pola deteta. Mnogo češće želi se žensko dete. Izgleda da su želje što se tiče pola deteta često u vezi sa uzrocima neplodnosti u braku. Ako je muškarac uzrok neplodnosti, on češće iskazuje otpor prema usvojenju muškog deteta. Ako je žena uzrok neplodnosti, pre će se odlučiti za devojčicu. Otpor prema usvojenju muškog deteta potiče i od otpora i ustručavanja da se na dete stranca u pogledu krvnog srodstva prenese porodično ime, nasledstvo i ostalo.

Koji su osnovni problemi usvojitelja? Pre svega, to je neophodnost da i usvojitelji razviju osećanje pripadanja detetu. Znači, paralelno sa problemom koji se javlja kod deteta kojem je saopšteno ili će biti saopšteno da je usvojeno, i koje je tada suočeno sa problemom rešavanja i nalaženja identiteta, i sami usvojitelji traže i treba da nađu i da formiraju svoj identitet roditelja tome detetu.

Drugi težak problem je saopštavanje detetu da mu oni nisu biološki roditelji (u slučaju „kasnih“ usvojenja, tj. usvojenja odrasle dece, ovaj problem se ne javlja). Kad reći i kako reći? Stručnjaci se zalažu za što ranije saopštavanje. Zavaravanje deteta ne vodi ničemu. Jednog dana će ono ionako saznati istinu, a to će biti popraćeno još jednim saznanjem - saznanjem da su ga ti ljudi varali godinama, držeći ga u uverenju da su mu baš oni biološki roditelji. Ipak, većina roditelja usvojitelja izjavljuje da se vrlo teško odlučuju da „kažu sve“, iz straha da će potom biti manje voljeni, da će takva informacija poremetiti emocionalnu ravnotežu deteta, pa i ugroziti dinamiku unutar porodice.

Istina je da je za sasvim malu decu predškolskog doba dosta teško da prihvate i u potpunosti shvate informacije o postojanju nekih drugih roditelja, da shvate suštinu usvojenja, činjenicu da su ga ti drugi roditelji napustili. S druge strane, čekati adolescenciju i na sve probleme formiranja identiteta koji se dešavaju u to doba dodati još i saznanje o složenosti njegovog porekla, odsustvo njegovih bioloških roditelja itd. sigurno nosi više rizika nego ikada pre ili posle toga. Pojednostavljena informacija u ranom uzrastu ipak će olakšati potpuno objašnjenje kad za to sazru uslovi. Učestalost razgovora o ovoj temi manje je važna od spontanosti i spremnosti usvojitelja da o temi razgovaraju. Ako dete oseti njihovu nelagodnost, ustručavaće se da postavlja pitanja i pokreće diskusiju sledeći put.

Usvojitelje opterećuje ono prećutno ali uvek prisutno strahovanje da će ih dete jednog dana, kad sazna za svoje poreklo, ili upozna svoje prave roditelje, možda ipak staviti na drugo mesto u korist tih bioloških roditelja. Jer, ma kako usvojitelji bili zaista pravi roditelji tom detetu, u onom punom smislu roditeljstva, uvek prisutni, delajući u interesu deteta, prihvatajući ga „kao svoje najrođenije“, ono ipak ima svoje biološke roditelje. Da li će ih dete napustiti? Interesantno je da nekih realnih i velikih opasnosti nema. Naime, usvojena deca, kad jednom odrastu, tragajući za svojim identitetom, obično žele da saznaju nešto više o sebi i o svojim pravim roditeljima. To je češće slučaj sa onom decom koja nisu zadovoljna životom u porodici usvojitelja. Ali čak i ona koja poznaju svoje biološke roditelje, retko uspostavljaju neki čvršći odnos sa njima, često se sve završi jednim viđenjem.

Kakvi su usvojitelji kao roditelji? Po pravilu dobri i uspešni. Ovome prvenstveno doprinosi činjenica da su oni bili izloženi dugotrajnoj želji za detetom i usvojenjem su ispunili dugo željeni cilj. Pored toga, oni su obično selekcionirani po nizu kriterijuma pre usvajanja da bi dobili dozvolu za usvajanje, što čini dobar start za normalno ispunjavanje roditeljske uloge. Oni takođe mogu da biraju pol deteta, što prirodnim roditeljima nije dato kao mogućnost, pa su razočarenja, bar u vezi s ovim pitanjem, izbegnuta. Pošto se odluka o usvojenju donosi posle dugog razmišljanja i sporazumno, tj. oba bračna druga moraju da izraze spremnost da usvoje dete, to obično garantuje detetu dobrodošlicu od oba roditelja. Oni su, dakle, oboje zainteresovani za razvoj deteta i njegovo napredovanje. Kao ilustracija ovih konstatacija navodi se zapažanje jednog istraživača da su u jednoj studiji o usvojenoj deci u svim slučajevima oba roditelja usvojitelja insistirala da budu prisutna i da učestvuju u intervjuu o detetu, što nije uobičajeno kod „običnih“ porodica. Karakteristično je za usvojitelje da obično postavljaju vrlo visoke ciljeve svojim usvojenicima.

Na kom uzrastu deteta je najbolje da se usvoji dete? Mnogi će bračni parovi izraziti želju da to bude nešto kasnije, kad dete malo poodraste, iz dva razloga: prvo, da bi bili sigurniji da je dete koje biraju i usvajaju normalno i u fizičkom i mentalnom pogledu, prihvatljivo po temperamentu, nekim drugim osobinama ličnosti, čak i po nekim fizičkim osobinama. Drugo, sasvim mala beba nosi više problema oko nege, više napora, više je bojazni da se nova mati neće snaći u ulozi majke malog deteta.

Preporuke stručnjaka su sasvim oprečne: što ranije, to bolje. Usvajanje deteta na što ranijem uzrastu povoljnije je od usvajanja odraslog deteta zato što se ranim usvajanjem izbegavaju štetni efekti lišenosti deteta majčine nege koju će ono osetiti u uslovima domskog smeštaja. Takođe je

opšte prihvaćeno da je optimalno vreme za uspostavljanje dobrih emotivnih veza između deteta i usvojitelja ono isto kao i kod prirodnog para roditelj - dete, a to je veoma rani uzrast, kraj prve i početak druge godine života deteta.

Neka od najnovijih ispitivanja pokazuju, ipak, da ni tzv. „kasno“ usvojenje nije suviše opterećeno problemima. Interpretacije autora su sledeće: deca koja su duže vreme provela u domovima morala su da se trude da privuku pažnju i simpatije odraslih, onih mnogobrojnih koji su se brinuli o njima. To isto oni sad čine i sa usvojiteljima. Navikli na to da moraju da se potrudu da bi zadobili simpatije odraslih, željni uspostavljanja dobrih odnosa u vezanosti za jednu osobu, ova kasno usvojena deca pokazala su sasvim zadovoljavajući kontakt sa usvojiteljima.

Kakva je uspešnost usvojitelja u ispunjavanju uloge roditelja? Obično dobra. Većina studija pokazala je da su usvojena deca u boljem položaju od one koja su prepuštena životu u domskim uslovima. Varijable iz grupe „osobine usvojitelja“ obično se navode kao najbitnije u procenama uspešnosti obavljenog posla. Od tih osobina koje pogoduju uspešnosti na prvom mestu redovno se navodi „topao odnos prema detetu i stav prihvatanja“. Pol deteta takođe utiče na uspešnost usvajanja. Uspešnost je izgleda veća kod devojčica. Kod usvojenih dečaka češće se nailazi na razvojne teškoće, probleme ponašanja, iako po nekim autorima ovi problemi ne odstupaju značajno od problema ponašanja koji se i inače susreću među dečacima odgovarajućeg uzrasta. Jedino kad se usvojeni dečaci upoređuju sa usvojenim devojčicama, onda dečaci ispadaju grupa sa više problema.

Vrlo mnogo i dugo se raspravljalo o tome da li je potrebno nastojati da se prilikom usvojenja dete i usvojitelj uklapaju po nekim kriterijumima. Ima studija koje su pokazale da je uspešnost usvojenja bila visoka i onda kada su se dete i usvojitelj vrlo mnogo razlikovali (npr. različita rasna pripadnost). Novija ispitivanja ipak pokazuju da je obostrano zadovoljstvo usvojenjem (i deteta i usvojitelja) veće ako postoje izvesne sličnosti između deteta i usvojitelja. Ovde je, naravno, vrlo teško razlučiti šta je uzrok sličnosti a šta posledica. Možda su sličnosti o kojima se govori rezultat zajedničkog života ili jednostavno želja da se nađe neka sličnost. Ipak, ako doživljaj sličnosti jeste u vezi sa doživljajem zadovoljstva u tim porodicama, onda je, smatra se, preporučljivo da se pri izboru za usvojenje nastoji, ako je moguće i koliko je to moguće, da se usaglase novi par roditelj i dete.

Usvojitelji se retko žale na nasleđe deteta kad su u pitanju zdravstveni problemi, pa i razvojni problemi. Mnogo teže im padaju problemi ponašanja i nepoželjne osobine ličnosti. Ako je usvojitelj ubeđen da su faktori nasleđa presudni u razvoju deteta, onda postoje veće šanse da će biti nezadovoljan kao usvojitelj. Da bi bio zadovoljan, izgleda da usvojitelj treba da ima poverenje u sebe, u svoje kvalitete, i da je siguran da ima šta da pruži tom detetu. U stvari, nema jedinstvenog nalaza o tome kakvi bi bili optimalni uslovi usvojenja. I opet se pokazalo da ishod varira od slučaja do slučaja, i a različiti ljudi različito reaguju na više-manje istu situaciju - u ovom slučaju usvojenje deteta.

Toliko o roditeljima usvojenog deteta. Ovom prilikom neće biti navođeni svi problemi usvojene dece i studije koje se time bave, jer je, kao i u ostalim delovima ovog teksta, prvenstveno reč o roditeljima i roditeljstvu, a ne o deci.

RODITELJI I SINDROM JEDINČETA

„Sindrom jedinčeta“ je sintagma koja je počela da se koristi nedavno. Označava sklop osobina, karakteristika ličnosti i mentalnog sklopa koji se razvija kod deteta koje odrasta kao jedinče. Veoma je korišćen i analiziran u Kini. Kao što je poznato, Kina nizom svojih propisa maksimalno podstiče - nagrađuje odluku parova da zaustave svoju reproduktivnu produkciju na jednom detetu. Za razliku od Kine, gde su usvojene mere koje idu u prilog smanjenja nataliteta, u našoj sredini prevladavaju stavovi i nastojanja da se natalitet poveća, što do sada nije urodilo vidljivim rezultatima u smislu povećanja nataliteta.

Na makro društvenom planu rađanje jednog deteta ima čitav niz posledica, demografskih, društvenih, političkih, ekonomskih i drugih. Retko se postavlja pitanje kakve posledice ima isti fenomen, pozitivne i/ili negativne, na mikro društvenom planu, planu jedne porodice, na porodičnu klimu i porodičnu dinamiku takvih porodica. Posebno je pitanje kakve efekte po razvoj ličnosti deteta ima činjenica da odrasta kao jedinče.

U nuklearnoj porodici jedinče odrasta u društvu odraslih, majke, oca. Pored roditelja, najčešće osobe sa kojima dete dolazi u kontakt su roditeljevi roditelji, sve odrasle osobe. Kontakti sa vršnjacima u predškolskom periodu svedeni su na povremene, roditeljem određene susrete, ili na kontakte u predškolskoj ustanovi, ako je dete uključeno u predškolsku ustanovu. I u jednom i u drugom slučaju ti kontakti su pod strogom kontrolom odraslih. Roditelji određuju dužinu kontakata, njihovu strukturu i aktivnosti kojima će druženje biti ispunjeno. Spontanog druženja i razmene ima malo. Bliskost koja se po pravilu razvija među braćom i sestrama je retka među decom iz različitih porodica.

Porodična klima u kojoj jedinče odrasta karakteristična je i drugačija od klime porodica sa više dece. Jedinče je centar interesovanja, vrlo često prezaštićeno i razmaženo. Mali „prinčevi“ i „princeze“ po pravilu dobijaju više u pogledu pažnje, vremena, materijalnih davanja. Međutim, život jedinčeta ima i svoju tamnu stranu. Jedinče, htelo ili ne, mora da ispuni sve roditeljeve želje, očekivanja, ambicije. Neretko, jedinče je presocijalizovano, sputano striktnim normama lepog ponašanja i zahtevanog reagovanja. Njegovi izbori su pod vrlo jakim uticajem roditeljskih usmeravanja i uputstava, čak i neverbalno iskazanih. Sloboda izbora je dozvoljena u sferi igre i zabave, možda i više nego što bi to bilo poželjno, ali ta ista sloboda izbora je bitno ograničena kad su u pitanju odluke i izbori za koje roditelji smatraju da su životno važni.

Nisu samo deca izložena nepovoljnim uticajima fenomena jedinčeta. Roditelj koji ima samo jedno dete opterećen je činjenicom da je to jedinče prva i poslednja njegova šansa da bude dobar roditelj, da uspe u svojoj roditeljskoj ulozi, da uspe da podigne jedno novo ljudsko biće i jedina šansa da u starosti ima oslonac u svom detetu. Naša istraživanja su pokazala da je indeks stresa roditeljstva koji odslikava intenzitet opterećenja stresa koji proizilazi iz ispunjavanja te važne uloge u životu svake osobe znatno viši nego indeks stresa roditeljstva kod roditelja koji imaju više dece (Kapor-Stanulović, Živković et al. 1990).

Kratak pregled relevantnih istraživanja

Adler (Adler and Adler 1989) je u svojoj teoriji po prvi put istakao mogućnost uticaja reda rođenja na razvoj ličnosti. On smatra da prvorođeno dete ima neiskusne roditelje koji se tek nalaze pred odgovornim zadatkom da se definišu kao roditelji i da definišu vaspitne postupke u odnosu na to dete. Prvorođeno dete je najčešće ono kojem se posvećuje najveća pažnja. Situacija se menja nakon rođenja brata ili sestre. Po Adlerovim rečima, prvorođeno dete biva „skinuto sa trona“. Roditeljska očekivanja od njega su vrlo visoka, ono mora da služi za primer. Ovaj doživljaj može izazvati kod starijeg deteta osećaj nesigurnosti i anksioznosti u socijalnim situacijama. Ono je obično presocijalizovano, osetljivo, obazrivo, sugestibilno i često mu nedostaje samopouzdanje. Ova deca su kasnije u životu izrazito motivisana da uspeju, više sklona emocionalnom vezivanju, više konformisti prema autoritetu i društvenim pritiscima, savesna, odgovorna, kooperativna, biraju zanimanja koja uključuju brigu o drugim ljudima. Mlađe dete mora da nauči da se izbori za roditeljsku pažnju. Uz starijeg brata ili sestru oni veoma rano stiču neophodna znanja vezana za društveni život, te su veoma često omiljeni u vršnjačkoj grupi. Za jedinčice Adler smatra da je naviknuto da bude u centru pažnje svojih roditelja, da je ne deli sa drugima. Ono preferira društvo odraslih i služi se njihovim jezikom.

I neka druga istraživanja potvrđuju Adlerovu tezu. Utvrđeno je da su prvorođena deca obično savesna, ambiciozna, uspešna, ali i konformisti, konzervativni, orijentisani na vođstvo. Kasnije rođena deca su nekonvencionalna, fleksibilnija i sklona buntovničkom ponašanju. Činjenica da jedinčad nemaju rivala, te nemaju potrebe za borbom za roditeljsku pažnju, ima za posledicu manje uspeha u socijalnim interakcijama. Jedinčad se često razvijaju u egocentrične ličnosti koje imaju teškoća pri uklapanju u socijalne grupe.

I savremeni autori se vraćaju na ovu temu potvrđujući pozitivnu korelaciju između broja dece u porodici i interpersonalnih veština. Deca uče socijalne veštine tokom interakcija sa svojom braćom i sestrama (npr. rešavanje konflikata, komunikacione veštine, igranje uloga itd.). Rezultati njihovog istraživanja pokazuju da su deca koja imaju minimalno jednog brata ili sestru ocenjivana bolje na merilima društvenog funkcionisanja od dece jedinčadi.

Velik broj bračnih parova koji završavaju svoju reproduktivnu istoriju sa samo jednim detetom predstavlja vrlo ozbiljan problem za populacijske trendove regije u kojoj žive. Na makro društvenom planu rađanje jednog deteta ima čitav niz posledica, demografskih, društvenih, političkih, ekonomskih i drugih. Retko se postavlja pitanje kakve posledice ima isti fenomen na porodičnu klimu i porodičnu dinamiku takvih porodica. Posebno pitanje jeste kakve efekte po razvoj ličnosti ima činjenica da dete odrasta kao jedinčice. Kakve karakteristike i koje osobine ličnosti se razvijaju kod dece koja odrastaju bez braće i sestara. Šta za roditelje znači imati samo jedno dete?

Rezultati istraživanja kod nas (Kapor-Stanulović and Petrović, 2006) pokazuju da jedinčad, kada su u pitanju prepoznavanje sopstvenih emocija i otkrivanje sopstvenih motiva ponašanja postižu bolje rezultate nego prvorođena i drugorođena deca. Međutim, kada se radi o predviđanju ponašanja drugih ljudi, jedinčad postižu slabije rezultate u odnosu na prvorođenu ili drugorođenu decu. Razlog ovome može biti specifična usmerenost dece jedinčadi na sebe, usled nedostatka interakcije s članovima porodice unutar istog hijerarhijskog nivoa. Drugi mogući razlog su roditeljski vaspitni

uticaji, koji se razlikuju u odnosu na prvo, drugo ili jedino dete. Naime, atmosfera u porodicama, porodična dinamika, pa zatim i odgojni stilovi roditelja bitno se menjaju kako se broj dece u porodici povećava sa jedinčeta na više dece.

Jedinčad, pošto odrastaju bez braće i sestara, uskraćeni su za vrlo važne interakcije kroz koje bi mogli već u ranom dobu ovladati veoma važnim socijalnim veštinama. Braća i sestre su podstrekači socijalnog razvoja prvog deteta. Čak i konflikti među braćom i sestrama su značajan oblik socijalnog učenja, predstavljaju vrstu treninga za rešavanje konfliktnih situacija u kasnijim razvojnim stadijuma.

Dobijeni rezultati jasno ukazuju da činjenica da jedno dete odrasta kao jedinče ima uticaja na razvoj nekih aspekata ličnosti tog deteta. Najviše je izmenjen socijalni razvoj deteta. Dakle, sa razvojno psihološkog aspekta postoje prednosti, ali i mane činjenice da jedno dete odrasta kao jedinče. Za roditelje jedinčad predstavljaju povišeni indeks stresa roditeljevanja, usled dodatnih bojazni i strahovanja i povećanih, često nerealnih, očekivanja od tog jednog deteta.

RODITELJI DETETA SA HENDIKEPOM

Rođenje deteta sa hendikepom dovodi do značajnih promena na opštem porodičnom planu. Kliničko iskustvo pokazuje da se najčešće promene u dinamici porodičnih odnosa, uz retke izuzetke, mogu svesti na sledeće karakteristike: smanjena spontanost među članovima porodice, napetost, premorenost, razdražljivost i izrazito prenaplašen doživljaj dečjeg razvojnog poremećaja.

Pored ovih promena u samoj porodici, dolazi i do promena u odnosima porodice prema sredini kao i do promene odnosa sredine prema porodici. Naime, porodica prekida mnoga ranija prijateljstva, kako iz objektivnih razloga (zauzetosti oko deteta), tako i zbog subjektivnih razloga (nelagodnosti zbog ljubopitljivosti sagovornika). Promene u odnosu sredine prema porodici sa detetom ometenim u razvoju ispoljavaju se u tome što se sve bitne vrednosti porodice svode na jednu jedinu karakteristiku te zajednice („To su oni što imaju ometeno dete“) i u komunikaciji. Teme za razgovor se bitno osiromašuju i broj uzajamnih poseta se značajno smanjuje.

Okosnica integracionih procesa i pojedinca i porodice su budući ciljevi, vezani kako za pojedine oblike postignuća (razvoj i obrazovanje), tako i za sticanje materijalnih dobara od značaja za porodicu. Oko izabranih ciljeva se organizuju najvažnije aktivnosti, što dovodi i do bolje atmosfere u odnosima među članovima porodice. U porodicama sa detetom ometenim u razvoju zapaža se izrazit strah i nelagodnost u odnosu prema budućnosti. Budućnost mladih kao društvene grupe, a posebno budućnost mladih ometenih u razvoju opterećena je mnogim neizvesnostima. Roditelji na takvu perspektivu reaguju izrazitom anksioznošću. Jedno od najčešćih pitanja koje roditelji ove dece postavljaju terapeutu u savetodavnom odnosu jeste: „A šta će sa njim/njom biti kada ja više ne budem živ?“

U porodici sa detetom ometenim u razvoju javlja se niz problema koji se mogu svrstati u nekoliko grupa.

a) Prve reakcije na psihofizički nedostatak deteta

Istraživanja rađena u svetu a i kod nas pokazuju da je rođenje deteta ometenog u razvoju najsnažniji porodični stres. Od trenutka kada se suoče sa tim, roditelji prolaze kroz iste stadijume kao i ljudi koji su doživeli gubitak; poricanje, ljutnja, odmeravanje, depresija i prihvatanje. Neposredne psihološke posledice saznanja da dete ima neki hendikep ili da zaostaje u razvoju u odnosu na ostale vršnjake zavisi od niza faktora. Kada je to saznanje iznenadno, reakcija je šok i neverica da je to tako. Posle prvog šoka, roditelji zahtevaju od sredine da ih ostavi na miru. Osnovno osećanje je osećanje tuge. Kada se radi o zaostajanju u razvoju koje se utvrdi tek kasnije, česta reakcija roditelja je odbijanje da se prihvati nalaz stručnjaka, a i odbijanje bilo kakvog tretmana kojim bi se ublažio nedostatak deteta.

Rozmeri Šekspir (R. Shakespeare, 1979) je, na osnovu intervjua koje je vodila sa roditeljima dece ometene u razvoju, utvrdila sledeće najčešće reakcije na razvojnu teškoću: depresija, potreba za izolacijom, šok, frustracija, osećanje krivice, strah, želja da dete umre, strah za sudbinu deteta posle smrti roditelja, gubitak samopoštovanja, osećanje poraza. Ove reakcije se ne javljaju nužno, povremeno nestaju, ali se opet ponovo javljaju, posebno u situacijama kada dođe do povećanih teškoća u podizanju deteta ili ličnih i porodičnih kriza.

Hilton Dejvis (Davis and Hester, 1996) ukazuje da su ovi događaji, sa kojima se najčešće roditelji iznenada suočavaju, izvan načina na koji su opažali svet. Ta promena kod njih pokreće pitanje smisla života. Saznanje o promeni je tek početak u kojem je najteže saznanje da je stvoren problem koji će trajati celog života. Od značaja je za razumevanje ovog problema, kao i za praktične mere u radu sa detetom i roditeljima, i upozorenje da se mogu javiti i nedosledne reakcije roditelja u odnosu na dete koje ima razvojni problem.

a) Podizanje deteta ometenog u razvoju

U ranom razvojnom periodu nega i vaspitanje deteta stvaraju roditeljima dece ometene u razvoju niz problema. Prvi problem sa kojim su suočeni vezan je za njihovo emocionalno prihvatanje. Drugi problem vezan je za anksioznost koju treba prevladati tokom perioda prilagođavanja roditelja.

R. Šekspir ukazuje da majka s vremenom sve više prihvata dete iako od samog početka zna da će ono rasti s nekim psihofizičkim nedostatkom. Kada je reč o deci s urođenim nedostacima, njihove majke obično izjavljuju da su počele da prihvataju svoje dete onda kada su uočile da ih pametno gleda. Pretpostavlja se da je ovaj kontakt „oči u oči“ početak emocionalne vezanosti između majke i deteta. Počev od tog trenutka, za majku počinje da biva značajan svaki vid normalnog ponašanja

kod deteta. Prema istraživanjima, način na koji majke podižu ovu decu ne razlikuje se od postupaka majki prema deci koja se normalno razvijaju.

Šekspirova je sistematizovala i teškoće koje proizlaze iz potrebe da se donesu mnogobrojne odluke koje, po pravilu, ne donose roditelji neometene dece. Jedna od tipičnih konfliktnih odluka vezana je za dilemu da li dete podvrgnuti nekoj teškoj medicinskoj intervenciji čiji je ishod najčešće neizvestan a praćena je nizom emocionalno neprilagođenih reakcija deteta, ili dati primat detetovoj emocionalnoj ravnoteži, odričući se eventualnog poboljšanja koje bi moglo nastupiti nakon takve intervencije. Ponekad je roditelj suočen sa dilemom da li da detetu dopusti da se spontano koristi pokretima koje može da izvede bez napora ili da ga prisiljava da koristi „normalne“ razvojne pokrete. Posebno je teška dilema roditelja da li da dete smesti u instituciju specijalizovanu za rad sa hendikepiranom decom i na taj način omogući mu da se obrazuje i druži sa vršnjacima koji imaju istu vrstu problema, a da pri tome bude suočen sa činjenicom da će dete tamo biti lišeno ljubavi i brige koja mu se posvećuje u porodici, ili da ga ostavi kod kuće.

Veoma su izraženi problemi vezani za fizičku brigu oko deteta. Velik broj takvih aktivnosti posebno opterećuje majku i traje znatno duže nego ista vrsta aktivnosti majke neometene dece.

c) *Vaspitni problemi*

Prvi izvor teškoća potiče od činjenice da je roditeljima potreban izvestan, individualno različit vremenski period da se prilagode i da prihvate dete ometeno u razvoju. Prihvatanje na uzrastu bebe ne znači da će taj stav prihvatanja biti trajan. Teškoće u kretanju, komunikaciji, eventualno ispoljavanje problema u ponašanju veoma otežavaju porodičnu situaciju. I u slučajevima kada roditelj uspe da izbegne takve teškoće, veoma je teško ostvariti uspešno vaspitanje uobičajenim sredstvima. Zbog povišenog nivoa emocionalne osetljivosti, ne preporučuje se korišćenje kazne u vaspitanju ove dece. I bez toga, roditelji i sami retko koriste kaznu kao vaspitno sredstvo, smatrajući da postoje mnogi razlozi za popustljivost. Dosledno ponašanje je posebno važno u vaspitanju dece koja imaju razne oblike razvojnih smetnji. Ona koja imaju teškoće u intelektualnom razvoju i inače teško shvataju suštinu zabrane, dok ona koja imaju razvojne smetnje druge vrste (senzorne, psihomotorne, poremećaji u emocionalnom i socijalnom razvoju) na zabrane često reaguju ili povlačenjem ili preteranom impulsivnošću, tako da je veoma teško naći ravnotežu između neophodnosti da se uvedu neke zabrane. Nedoslednost u kažnjavanju još više pogoršava situaciju i kod deteta stvara totalnu konfuziju šta se ne sme i zašto.

Na ranom uzrastu roditelji najčešće podstiču druženje dece sa vršnjacima, ostvarujući na taj način neke socijalizacijske efekte koje nije moguće ostvariti u porodici. Tu se, s druge strane, javlja problem, kako privoleti neometenu decu da se druže sa ometenim detetom, a da mu se ne rugaju. To je na ranom uzrastu relativno lako ostvarivo, ali na kasnijem uzrastu dolazi do problema zato što neometena deca prihvataju u zajedničku igru samo onu decu koja su uspešna u toj aktivnosti i nisu

sprema da bilo kome popuštaju. U posebno osetljivoj situaciji nalaze se braća i sestre ometene dece pošto i njihov status u grupi vršnjaka može biti ugrožen zbog brata ili sestre ometene u razvoju.

Osim navedenih problema, roditelji dece ometene u razvoju imaju i niz drugih teškoća. Neke od najozbiljnijih vezani su za poremećaje odnosa među supružnicima i zapostavljanje ostale dece zbog pojačane brige oko deteta ometenog u razvoju.

U svojoj studiji Hanold Eleanor Johnson ("The Forgotten Children", 1989) istraživala je dinamiku porodice sa detetom ometenim u razvoju, fokusirajući se na emocionalni, intelektualni i bihevioralni stil kojim dete bez teškoća prihvata to iskustvo i postojanje brata/sestre ometene u razvoju, unutar konteksta njihove porodice. Rezultati su pokazali da: 1) deca ometena u razvoju mnogo više naglašavaju aspekte normalnog razvoja njihovog brata/sestre nego što to čine roditelji; 2) što je dijagnoza kasnije uspostavljena u razvoju deteta, to je veći negativan efekat na prilagođavanje; 3) deca bez ometenosti su često bila jako zainteresovana za smetnju brata/sestre, sami su istraživali tu temu i informisali se o njoj. Neki od uvida do kojih se došlo pokazuju da dugo trajanje braka (5 do 18 god.) u trenutku kada je dijagnosticirana ometenost kod deteta je indikativno da će taj brak opstati i kasnije. Majke govore da njihova sposobnost da se nose situacijom zavisi od zaposlenosti i uključenosti u spoljašnji svet. Zdrava deca u porodici su pokazivala osećanje zadovoljstva i dobrobiti kada su imali blizak odnos i sa majkom i sa ocem i kada su roditelji ohrabivali nezavisnost u ponašanju deteta ometenog u razvoju. I ovo istraživanje je potvrdilo jedan obrazac rizičnog odnosa roditelj - dete. Naime, kada je dete ometeno u razvoju fokus pažnje, majka je preterano uključena u brigu o njemu, zdravo dete u porodici se doživljava kao podsećanje na ono što drugo dete nikada neće biti i to intenzivira osećanje krivice i hronične tuge. Istraživanje pokazuje da otac provodi mnogo više vremena sa zdravim detetom nego sa detetom ometenim u razvoju. Većina dece bez smetnji iz ovog uzorka zadržavala su intimne misli i osećanja za sebe. Neki od njih iskusili su akutno osećanje različitosti i izražavaju hronično osećanje tuge, zbog brata/sestre i vlastite stigmatizacije u vezi sa tim. Većina izražava prihvatanje i lojalnost prema bratu/sestri ometenima u razvoju.

Svaka bolest nameće specifične probleme detetu i porodici koji variraju u zavisnosti od prirode, učestalosti, uočljivosti i težine simptoma, od stepena do kojeg onesposobljavaju ili ugrožavaju život i od neophodnih mera lečenja. Svako stanje nameće specifične stresove i posebne zahteve izdržljivosti deteta i porodice. Za sve njih je, međutim, zajednička potreba za fizičkom, psihičkom i socijalnom adaptacijom. Deca i njihovi roditelji moraju da se promene i prilagode nizu neželjenih i neprijatnih okolnosti, a procesi prilagođavanja su toliko mnogobrojni koliko i odnosi među njima. Može se reći da problemi sa kojima se porodica suočava više zavise od samih ljudi no od bolesti koja je u pitanju.

Za uspešan rad sa porodicama, za komunikaciju koja obezbeđuje pružanje pomoći potrebno je ne samo poznavanje određene bolesti, nego isto tako i poznavanje porodice. Da bi se pomoglo roditeljima i deci kao ljudima neophodno je jasno razumevanje problema sa kojima se suočavaju, kako oni shvataju događaje i njihove načine adaptacije.

Značajnu promenu koja vodi poboljšanju i unutrašnjeg funkcionisanja porodice sa detetom sa posebnim potrebama a i u odnosima sredine prema porodici i obrnuto, donosi i prelazak sa medicinskog modela sagledavanja ometenosti prema socijalnom modelu. Naime, u medicinskom modelu donošenje odluka je zasnovano na dijagnozi a odluke o tretmanu deteta pa i o njegovom celokupnom uključivanju u život sredine donose stručnjaci. Roditelji se malo pitaju za mišljenje jer valjda stručnjaci najbolje znaju šta je dobro za njihovo dete. Ovaj model „ukalupljuje“ decu ometenu u razvoju u kategorije, kao da su sva deca sa istom dijagnozom ista. Procenjivanje je orijentisano na posledice oštećenja a posledica svega toga je izdvajanje iz prirodnog okruženja. Sve to doprinosi niskom samopoštovanju roditelja. S obzirom da stručnjaci najbolje znaju šta je dobro za njihovo dete, roditelji postaju pasivni, javlja se naučena bespomoćnost.

Za razliku od toga, socijalni model ne stavlja naglasak na dijagnozu. Donošenje odluka je zasnovano na individualnim potrebama deteta. Neguje se partnerski odnos sa roditeljima, njihovo mišljenje se uvažava i uzima u obzir prilikom odlučivanja o tretmanu, uključivanju deteta u obrazovni sistem itd. Polazište u radu nije ono što dete ne može nego osnovu predstavljaju očuvani potencijali deteta, ovladane veštine i veštine u nastajanju. Sve to doprinosi da se kod roditelja razvija višestruka odgovornost, oni se uče kako da učestvuju u donošenju odluka vezanih za dete, uče o svojim pravima i dužnostima i osamostaljuju se.

Generalno gledajući, prihvatanje roditelja kao partnera, uvažavanje njihovog mišljenja i roditeljske kompetencije, podrška njihovom aktivnom učešću u podsticanju detetovog razvoja doprinosi njihovom opuštenijem odnosu prema detetu, boljim odnosima među supružnicima, njihovom otvaranju prema sredini. Ovakvim pristupom roditelji se osnažuju a pokazivanje poštovanja prema njima doprinosi da se više ne ustručavaju da se sa svojim detetom uključuju u društveni život.

Dete koje je kasnije u životu razvilo neki hendikep

U ovu kategoriju spadaju sva ona deca koja su teško obolela, koja su preživela neke ozbiljne povrede (padovi, saobraćajne nesreće).

Razlike između onih koja su rođena sa hendikepom i ovih jeste uglavnom u tome da se za ovu drugu kategoriju vezuje daleko veći i jači stepen osećanja krivice kod roditelja. Jer, uvek im se čini da su svojim većim stepenom pažnje mogli da spreče događaj koji je izazvao nastali hendikep. Takođe, kod ovih roditelja se javlja kontinuirano upoređivanje napredovanja tog deteta pre događaja i sad usporenih kapaciteta za rast i razvoj usled nastalog hendikepa. Osećanje izgubljenih šansi, očekivanja i nadanja od budućnosti su ponekad pretežak teret za te roditelje.

Generalno gledano, dete sa hendikepom postavlja veće zahteve pred roditelje. Većina roditelja ima motivaciju da pomogne svom detetu da se uspešno razvija, ali zahtevi koji se pred njih postavljaju najčešće prevazilaze njihove stvarne mogućnosti. Takvoj porodici su potrebni pomoć i podrška, a obim i način pružanja te pomoći zavisi od porodične situacije i od mogućnosti onih koji pomoć pružaju.

Postoje mnoge sličnosti između porodice dece neometene i dece ometene u razvoju. Da bi pomoć porodicama bila efikasna i da bi tu pomoć prihvatila bez osećanja povređenosti neophodno je da se izbegnu bilo kakve stereotipije o porodicama iz ove kategorije. Kod stručnjaka postoji težnja da „etiketiraju“ roditelje, pripisuje im se unapred „preterana anksioznost“ ili „preterano zaštitnički stav“. Negativni stavovi stručnjaka prema porodici, najčešće ispoljeni kroz ignorisanje doprinosa porodice rehabilitaciji i razvoju deteta uopšte, stvaraju kod roditelja otpore i prema terapiji i prema takvim stručnjacima, pa neretko biva propušteno najpovoljnije vreme za rehabilitaciju.

Nema sumnje da između porodica sa neometenom i decom ometenom u razvoju ima dosta sličnosti u pogledu teškoća koje se javljaju u njihovom vaspitavanju. Ipak, na osnovu iskustva u radu sa porodicama, moglo bi se pretpostaviti da postoji veća verovatnoća da se teškoće u porodici jave tamo gde zbog povećanih zahteva porodica nije u stanju da sama sa njima izađe na kraj.

RODITELJI ODRASLE DECE

Kao što je rečeno, roditeljstvo je doživotna uloga. Sadržaj te uloge je jasan dok su deca na ranijim uzrastima i ovise o brizi i nezi svojih roditelja. Međutim, sadržaj te uloge se menja kako deca odrastaju. Sasvim malo dete traži veoma specifične aktivnosti, za razliku od deteta školskog uzrasta ili deteta adolescenta. Odrastanjem deteta dolazi do bitnih promena u odnosima roditelja i odraslog deteta.

Roditeljstvo sa odraslim detetom treba da se sagledava iz teorijske perspektive o celoživotnom razvoju (*life course development*). Ovo teorijsko stajalište insistira da se razvoj i bitne promene u životu pojedinca odigravaju u toku celog života osobe, a ne samo do neke rane kalendarske granice, kako se ranije video razvoj. Važni i značajni događaji koji određuju tok i karakteristične ishode života dešavaju se i u kasnijim godinama, pa sve do kraja životnog veka. U tom smislu odrastanje deteta, osamostaljivanje i odlazak deteta iz porodice predstavljaju bitne prekretnice u životu roditelja (i deteta), ali taj momenat ni u kom slučaju ne predstavlja kraj roditeljstva. Naprotiv, interakcija između roditelja i deteta, sad već odraslog, i dalje traje, nešto izmenjena ali i dalje značajna i za jednu i za drugu jedinku u toj interakciji. Jer, roditeljstvo je doživotna uloga, kako je već ranije rečeno. Prestaje tek sa smrću roditelja.

Tri scenarija. Nakon ulaska u odraslost (definisano NE kalendarskim uzrastom nego kombinacijom psiholoških, socioloških, društveno-ekonomskih kriterijuma) odraslo dete nastaviće da živi na jedan od sledećih mogućih aranžmana.

- napustiće roditeljski dom i ostaće u geografski bliskom okruženju (drugi stan u istom gradu)
- napustiće roditeljski dom i nastaviće da živi u geografski udaljenoj sredini (odlazak u drugi grad, drugu zemlju)
- ostaće da boravi u istom domu, ali sa odvojenim funkcionisanjem.

Podrazumeva se da će većina njih sklopiti partnersku vezu u veoma kratkom vremenskom razmaku posle odvajanja od roditelja i osnovati svoju porodicu.

Zajedničko za sva tri scenarija jeste da je neophodna, i po pravilu se dešava, bitna redefinicija odnosa, i kod jednih i kod drugih. Očekivanja, emocionalna davanja i uzimanja (na psihološkom nivou) se menjaju. Formira se nov kvalitet odnosa.

Ova redefinicija odnosa po pravilu je lakša za dete nego za roditelje, jer ono, sad već odraslo, traži i želi novo. Odraslo dete očekuje od samog sebe da se odvoji od dotadašnjih pasivnih i zavisnih i starih interakcija sa roditeljima, a to mu nameću i socijalne norme.

Sa druge strane za roditelja je ovaj period, u većini slučajeva, teška promena koja traži mnogo emocionalne energije. "Empty nest syndrome", kako se u literaturi zove ovo stanje, je upravo to – napuštanje, gubitak, praznina doma. I pored racionalno prihvaćenog, ostaje duboki emocionalni doživljaj gubitka, gubitak sadržaja, smisla života, sad već nepotrebnih obrazaca ponašanja, što je sve bio sastavni deo života tih roditelja godinama.

Na planu svakodnevice roditelj će nešto lakše prebroditi ovu emocionalnu buru ako ima „zamenu” u smislu nekih drugih, novih obaveza. Ali suština ostaje ista – treba promena da se prihvati, treba da se redefinišu odnosi i obradi gubitak. Ovaj period se označava kao jedna od razvojnih kriza u životu svake osobe.

Postoje tvrdnje da je lakše onim roditeljima koji su imali konfliktne odnose sa detetom. Naprotiv, studije su pokazale da upravo takav konfliktni odnos, ako je ostao nerazrešen, vezuje i dalje emocionalnu energiju i otežava prelazak na sledeću fazu u razvoju odnosa.

Kvalitet i sadržaji novih interakcija roditelj – odraslo dete

Unutar sva tri opisana scenarija novog životnog aranžmana zajednički imenitelj jeste da roditelj i dalje iskazuje brigu za detetove probleme i razvoj i obilato nudi savete. Iskazivanje nežnosti zavisi od ranije uhodanih odnosa i obrazaca, ali sad je svedeno na minimum i veoma kontrolisano, pošto socijalne norme ne odobravaju fizičko iskazivanje nežnosti. Ovo posebno važi za iskazivanje nežnosti između roditelja i deteta suprotnog pola. Finansijska pomoć zavisi od finansijskog statusa roditelja, sve do momenta kad će roditelju možda zatrebati pomoć od deteta.

Istraživanja pokazuju da su majke više sklone da pomažu odraslom detetu, da razvedeni ostareli roditelji i udovci manje daju, a više očekuju, da roditelj koji je sklopio novu partnersku vezu nakon razvoda ili udovištva smanjuje pružanje i davanje (brige, pažnje, saveta, finansija).

Pomoć oko deteta svog odraslog deteta, i finansijska, i u obliku "babysitting" aranžmana je češća u situacijama kad svi žive u geografski bliskoj sredini. Sa odrastanjem unučadi i ovaj oblik interakcije sa odraslim detetom se smanjuje.

Specifičnosti trećeg scenarija – odraslo dete i roditelji u istom domaćinstvu

Veoma čest scenario kod nas je onaj u kojem odraslo dete ostaje u istom domu sa roditeljima. Ovaj aranžman podseća na ranije čestu tradicionalnu porodičnu formaciju kad je više generacija živelo pod istim krovom u istom domaćinstvu. Samo podseća, jer su razlike velike. Naime, sada izostaje pozicija *pater familias*-a, osobe koja je jasno strukturisala uloge i odnose u takvim domaćinstvu. Poslušnost i organizovanost u takvim porodicama bile su jasno određene i ostajalo je malo prostora za konflikte i nedoumice. Za razliku od današnjih „složenih porodica“, složenih od ostarelih roditelja i odrasle dece, život je tada bio mirniji. Danas ostareli roditeljski par i odraslo dete sa svojim partnerom i potomcima su dve porodične jedinice, sa različitim stavovima, potrebama, planovima, željama. Veći stepen individualnosti, novi obrasci života sadašnjih odraslih teško mogu da se svedu pod isti imenitelj i zajednički život sa stilom života ostarelog roditeljskog para. Život koji se odvija u skućenom prostoru, na malom broju kvadratnih metara, još više otežava usaglašavanje ova dva sistema. Jedina velika prednost ovakvih (prisilnih danas) porodičnih aranžmana jeste lakše rešavanje brige oko treće generacije. Sa stanovišta odraslog deteta ovaj aranžman ima i pozitivne aspekte. Međutim, sa stanovišta ostarelih roditelja ovaj aranžman se prečesto graniči sa definicijom iskorišćavanja ostarelih roditelja. Oni su izgubili svoju privatnost, mir, komfor, očekuje se od njih da preuzmu i velik deo brige oko potomaka te svoje dece, pa i veći deo poslova oko održavanja domaćinstva. U osnovi zamišljen kao praktičan i prijatan, ovaj aranžman prečesto isuviše opterećuje ostarele roditelje. Tako život sa odraslim detetom i njihova kontinuirana bliskost umesto da budu emocionalno zadovoljstvo dobijaju suprotni predznak. Izbeglo se osećanje gubitka i *empty nest sindrom*, ali kvalitet „gnezda“, koje sad nije prazno, nije sad više ono što je nekad bilo, ne pruža iste satisfakcije.

Sledeća neminovna faza u roditeljstvu nastaje kad sasvim ostareli roditelji onemoćaju i kad im je neophodna povećana podrška i nega od strane njihove dece. Dolazi do obrtanja uloge u smislu da sad deca treba da daju i pružaju, umesto što su do tada primali i uzimali, i na emocionalnom i svakom drugom smislu. Ovaj fenomen je sve češći u sadašnje vreme iz dva razloga. Produžen je životni vek, povećan je broj godina koje stariji provode živeći sa hroničnim oboljenjima a koja zahtevaju tuđu negu. Sve bolja zdravstvena zaštita i napredak medicine omogućavaju starima i bolesnima da duže žive, a to sve uslovljava potrebu kod ostarelih roditelja za pomoći sa strane, odnosno od deteta.

Emocionalna reakcija ostarelih roditelja je mešavina njihovih emocionalnih reakcija na lične probleme, starost, onemoćalost, bolove, ali i emocionalnih reakcija u odnosu na decu. Sastoji se od osećanja brige i nelagodnosti što sad opterećuju svoju decu, osećanja krivice što su im „teret“ itd. Najteže se izgleda prihvata obrtanje uloge (*role reversal*), iz pozicije aktivnog, odgovornog za život deteta, u poziciju pasivnog, koji više ne može da nastavi da bude roditelj svom detetu u pravom smislu te reči.

NEPLODNOST

Milioni ljudi na svetu imaju više dece nego što žele da imaju. Ali, isto tako, milioni ljudi ne mogu da imaju decu. Smatra se da je 10-15% brakova neplodno. U 40% od tog procenta uzrok neplodnosti je sterilitet žene, u isto toliko slučajeva otprilike uzrok je neplodnost muškarca. Ostalih dvadesetak posto čine brakovi kod kojih oba partnera imaju izvestan nedostatak koji vodi u smanjenu plodnost, što sve zajedno vodi u neplodnost braka.

Procenjuje se da je neplodnost u porastu. Stručnjaci to objašnjavaju delom većom učestalošću različitih oboljenja (infekcije genitalnih organa, polne bolesti), delom tendencijom, opet u razvijenim krajevima sveta, da se sklapanje braka i rađanje dece pomera na kasnije godine. A mogućnost rađanja opada sa godinama usled duže izloženosti genitalnih organa štetnim uticajima i faktorima iz okruženja (radijacije, pesticidi, hormonalno tretiranje životinja čije meso se nalazi u ishrani itd).

Osnovni problem bračnih parova koji su neplodni jeste doživljaj razočarenja, uskraćenja što nemaju dete. I što vreme dalje odmiče, želja je obično sve jača, a nestrpljenje intenzivnije. Oni često počinju da izbegavaju ljude, prijatelje, rodbinu koja ima decu. Susret sa svakim detetom suviše je bolan, podseća na uskraćenja koja oni doživljavaju. Poneki, opet, vezuju se za neko dete iz svoje okoline, posvećujući mu punu pažnju, ponekad i preteranu, pokušavajući da tim putem zadovolje neispunjene želje za sopstvenim detetom. Izbor posla, radnog mesta, profesije, takođe može da ima funkciju da ispuni prazninu koja je nastala neplodnošću (vaspitačice, negovateljice). Neplodni ljudi su lišeni svih emocionalnih zadovoljstava i ispunjenja koja proizlaze iz nege i brige oko deteta. Za neke je teži deo uskraćenja to što ne mogu da nose i donesu na svet dete (začeće i trudnoća, doživljaj sopstvene neplodnosti). Za neke je, pak, najteže to što su lišeni onog dela reproduktivnog procesa koji se odnosi na negu i brigu oko deteta, učestovanje u detetovom rastu i razvoju. Shodno ovim razlikama u doživljavanju uskraćenja nastalog neplodnošću, donosiće se i odluka kojom rešenju da se pribegne - veštačkoj oplodnji, odnosno oplodnji izvan tela žene u slučaju prvih, ili usvojenje u slučaju drugih.

Ono što ide paralelno sa doživljajem lišenosti jeste osećanje opšte lične nesposobnosti, osećanje nedostatka, čak invaliditeta. Nemogućnost da se ima dete izjednačuje se sa smanjenom maskulinošću, odnosno femininošću kod žena, pa dalje kao doživljaj oštećenog pojma o sebi (selfa). Na to se kaleme; osećanje niže vrednosti, osećanje krivice pema bračnom drugu, oštećeno samopoštovanje itd. Svaka studija o usvojenju obiluje podacima o stresu koji nastaje usled neplodnosti.

Stolećima jedino mogući ali ne i vrlo popularni izlaz iz situacije bilo je usvojenje deteta. Danas, zahvaljujući napretku medicine, mogućnosti rešavanja neplodnosti su veće i mnogobrojnije. Optimističke procene kažu da se u preko 70% neplodnih brakova može pomoći. Novi lekovi, novi hirurški zahvati, pretežno zahvaljujući novim dometima mikrohirurgije i metodama asistirane reprodukcije.

Savremena različita rešavanja problema neplodnosti dovode do specifičnih roditeljskih situacija o kojima će se raspravljati u sledećih nekoliko poglavlja.

ASISTIRANE REPRODUKTIVNE TEHNOLOGIJE

Asistirane reproduktivne tehnologije je termin koji se koristi za danas već mnogobrojne postupke kojima se olakšava, omogućuje rađanje deteta kod parova koji imaju problem neplodnosti.

- Veštačka oplodnja (arteficijelna inseminacija). Ona predstavlja proces uzimanja muškarčevog semena (sperme) i njegovo artifično unošenje u blizinu jajne ćelije u telu žene. Koristi se seme davaoca (koji po pravilu ostaje anonimno).
- Vantelesna oplodnja (VTO), odnosno *In Vitro Fertilizacija* (IVF), predstavlja metodu asistiranu reproduktivnu tehnologiju (ART). Ključna osobina ove tehnologije je da se na odgovarajući način uzimaju i muške i ženske polne ćelije (spermatozoidi i jajne ćelije), koje se potom spajaju u laboratoriji (u takozvanim *In Vitro uslovima*), nakon čega se dobijeni embrion vraća u telo žene.

VEŠTAČKA OPLODNJA

Termin je nedovoljno određen. Jedino što je veštačko, odnosno nije prirodno, jeste da umesto u toku seksualnog akta, do oplodnje (inseminacije) dolazi uz pomoć stručne službe sa strane.

Prvi registrovani slučaj oplodnje davaocem kod ljudi datira još iz 1909. godine (Hard 1909). Pa ipak, ovaj postupak nije bio poznat široj javnosti sve do Drugog svetskog rata kad se u Velikoj Britaniji razvila burna diskusija oko postupka veštačke oplodnje nakon jednog stručnog napisa u *British Medical Journalu* (1945). Ova debata rezultirala je sa dva stručna izveštaja, od posebno imenovanog komiteta, tzv. Fiveršen (Feversham) komitea, i od nadbiskupa od Kenterberija. Oba izveštaja ocenjuju veštačku oplodnju kao nepoželjnu, pa čak i to da bi praksa ove procedure trebalo da bude kažnjavana.

Ne ulazeći i ovom prilikom u sve *pro et contra* veštačke oplodnje, ovom prilikom biće iznesene samo neke etičke, psihološke i socijalne dileme vezane posebno za status roditelja i funkciju roditeljstva koja sledi posle postupka veštačke oplodnje davaocem.

Neplodnost muškaraca je jedan od mogućih razloga da se partneri odluče na veštačku oplodnju. Drugu kategoriju čine sve one veze u kojima muškarac pati od neke nasledne bolesti. U želji da dete ne nasledi tu bolest, a ipak željni da imaju dete, bračni drugovi mogu da reše svoj problem veštačkom oplodnjom davaocem. Takođe, ako se muškarac bavi poslom koji nosi rizik da ošteti njegove reproduktivne moći (npr. izložen radijaciji, pesticidima, raznim hemikalijama), on može da položi svoju spermiju, kojom će, kad se odluče za sledeće dete, biti oplodena njegova supruga. Sve je

mnogobrojnija u svetu grupa muškaraca koji se voljno podvrgavaju sterilizaciji - vazektomiji, sa ciljem da ograniče broj dece u braku. Međutim, ukoliko takav vazektomirani muškarac sklopi novi brak i želi da i u novom braku ima dete, izbor može da nađe u veštačkoj inseminaciji. I na kraju, u savremenom svetu su sve češći zahtevi žena da ostanu neudate ali da ipak imaju dete koristeći veštačku oplodnju davaocem. Isto tako, i lezbijke se javljaju sa zahtevom da veštačkom oplodnjom dođu do deteta.

U toku poslednje dve dekade naglo se povećao broj zahteva za veštačkom oplodnjom. Sama učestalost neplodnosti muškaraca objašnjava se pomenutim kategorijama korisnika veštačke oplodnje, ali delom i time što je uspešnijom kontrolom rađanja, bar što se tiče razvijenih zemalja, opao broj dece koja su na raspolaganju za usvajanje.

Usvojenje nasuprot veštačkoj oplodnji. Usvojenje je alternativa za veštačku oplodnju, iako ne u potpunosti. Usvojeno dete je potpuni stranac. Dete koje se rodi putem veštačke oplodnje je stranac samo delimično. Ono nasleđuje majčine osobine, dakle jednog od bračnih drugova, i to ga čini „bližim“ i „prihvatljivijim“ u psihološkom smislu za partnera. To što žele dete, pa čak i putem veštačke oplodnje, ukazuje da su to po pravilu dobro usklađeni brakovi, brakovi koji se nisu raspali usled problema sa kojim su se suočili tj. neplodnosti muškaraca, što znači da će činjenica da je dete bar delimično njihovo predstavljati po pravilu zadovoljstvo za oba bračna druga.

Neosporno najveća prednost veštačke oplodnje jeste to što ona u svim gore navedenim situacijama omogućuje da dotična porodica postane porodica sa decom. Istovremeno, malo se zna o potencijalnim i stvarnim posledicama ove procedure - ne na medicinskom planu, jer one su zanemarljive, postupak je vrlo jednostavan - nego prvenstveno o etičkim, psihološkim i socijalnim nerešenim dilemama i komplikacijama koje proizlaze iz rođenja deteta putem veštačke oplodnje davaocem. Tehnički jednostavna, veštačka oplodnja je odobrena u većini zemalja sveta. Zahtevi za ovim postupkom sve su mnogobrojniji.

Ali, ipak, legalni statusi nekih od pitanja vezanih za ovu proceduru, najblaže rečeno, nejasni su. Da počnemo od rođenja deteta. U knjige rođenih i odgovarajuće formulare detetu rođenom putem veštačke oplodnje davaocem unosi se u rubriku „otac“ ime muža žene koja je veštački oplodjena. Taj muškarac nije biološki otac detetu i, prema tome, već je taj podatak netačan. Pravilno i zakonski odgovarajuće bilo bi da se unesu podaci o davaocu semena ili da se unese „otac nepoznat“. Šta bi to značilo za porodicu koja dete podiže? Uprvo ono što su najviše hteli da prikriju, da dete nije u potpunosti njihovo, da je muškarac nesposoban da produkuje dete. Za dete? Saznanaje da mu taj muškarac koji igra ulogu oca nije biološki otac, da je po krvnom srodstvu stranac, da svog biološkog oca ne zna, da ne zna ni svoje pretke, ni rodbinu sa očeve strane. Sve ovo može da predstavlja nepremostivu prepreku za uspostavljanje ili nastavak dobre emotivne veze između deteta i „stečenog“ oca. Adolescencija uvek nosi sa sobom intenzivno traženje sopstvenog identiteta. U ovim slučajevima traganje za korenom i potreba da se sazna odakle i od koga se potiče još više opterećuje uobičajene adolescentne nemire. Pa ipak, zar dete nema prava da dobije odgovor na sva ta i slična pitanja? Kojim pravom mu uskraćivati osnovne činjenice o njegovom poreklu?

Šta prikrivanje porekla deteta rođenog putem veštačke oplodnje znači za širu rodbinu. Ako rodbina nije obavještena o tome da je dete rođeno putem veštačke oplodnje davaocem onda su oni prevareni. Imaju netačno uverenje da je to njihov potomak sa pravima nasleđivanja imena, imanja, dete kojem su upućene želje da ispuni ili nastavi porodična očekivanja i ambicije. Da li roditelji muškarca koji podiže dete rođeno veštačkom oplodnjom treba i mogu da budu obmanjivani na ovakav način?

Još nije zabeležen slučaj da se sudski raspravljalo o legitimnosti deteta koje je rođeno putem veštačke oplodnje. Rođeno u bračnoj zajednici, ono automatski ima status zakonitog deteta, tim više što se podaci o veštačkoj oplodnji obično čuvaju kao lekarska tajna. Oba roditelja pre postupka veštačke oplodnje daju pisanu saglasnost za postupak, obično se savetuju da u vreme sprovođenja veštačke oplodnje ne apsistiraju seksualno, da se time ne bi isključila eventualna mogućnost da je do oplodnje došlo putem uobičajenih seksualnih kontakata između muža i žene. Još češće, seme muža se koristi zajedno sa semenom davaoca u iste svrhe. Pa, ipak, sve se ovo preduzima iz čisto formalnih razloga, da bi se dala nada i detetu da mu je otac u stvari muž žene koja ga je rodila, a i muškarcu da je to možda ipak njegovo dete. Jer, da se podsetimo, na veštačko oplođavanje odlučuju se i primaju ga bračni parovi koji su godinama pokušavali da dobiju dete, koji su medicinski detaljno ispitani i čije su šanse da postignu začecje seksualnim odnosom sa ženom ravne nuli ili sasvim blizu nule.

I, tako, etički, psihološki i socijalni problemi dece rođene veštačkom oplodnjom izlaze iz okvira najuže porodične grupe u kojoj dete odrasta i tiču se i šire mreže rodbinskih članova, ali i društva u celini.

Potencijalna mogućnost da se izbegne problem o unošenju istinitih podataka o poreklu deteta bila bi da muž žene koja je veštački oplođena „usvoji“ to dete. Ovo rešenje izgledalo bi apsurdno i neprihvatljivo prvenstveno užoj porodici koja je bila svedok trudnoće u braku, a postojanje dokumenta o usvojenju bilo bi realna opasnost za otkrivanje tajne o poreklu deteta, u slučajevima kad je to bila tajna za okolinu. (Kod nas se podrazumeva se da je dete rođeno u bračnoj zajednici legalno, osim ako u roku od šest meseci muškarac ne pokrene postupak o odricanju očinstva.)

Međutim, promene zakonskih propisa ne bi promenile i neće znatno promeniti dileme onih koji su neposredno uključeni u postupak i rezultat veštačke oplodnje. Psihološke osnove postojeće prakse prikrivanja porekla deteta su vrlo jake. Kako bi to izgledalo da se otvoreno iznese da dete žene koja živi u zakonitom braku sa mužem nije i njegovo dete. Teškoće da se ovo saopšti deluju kao jaki razlozi da se taj muškarac lako odluči da potpiše da je on biološki otac detetu. Način na koji sam bračni par vidi sebe u odnosu na dete i specifičnost njegovog porekla uticaće i na to kako će oni sami i njihovo dete biti percipirani od šire sredine, rođaka, prijatelja, suseda. I obrnuto, njihove pretpostavke o reakcijama tih ljudi uticaće na to kako će se oni sami postaviti i kakve i kolike informacije će odati. Šta okolina i šira društvena sredina misli i kako reaguje na porodice sa detetom nastalim putem veštačke oplodnje teško je ustanoviti jer se ovaj podatak skoro uvek drži tajnim. Ipak,

pošto ove porodice tako pomno čuvaju svoju tajnu, moglo bi se zaključiti da očekuju negativan stav okoline. Naravno, čuvanje tajne ima i svoje druge motive, ali verovatno su motivi delom i u strahu od neprihvatanja okoline, ili bar od stava okoline koji bi ih izdvojio kao nešto posebno, specifično, i onemogućio ovim porodicama da se izjednače sa ostalima, da ne odskaču ni po čemu od prosečne, svakodnevnne „normalne“ porodice.

Ono što roditelje deteta rođenog veštačkim oplodnjem stavlja u vrlo specifičnu situaciju jeste činjenica da u kreaciju deteta nije uključen i muž, kao što to redovno biva, u bračnom, intimnom životnom prostoru i odnosu, nego su uključeni žena, davalac semena i lekar. Ta trojka aktivno planira, odlučuje i sprovodi akciju i „stvara“ dete. Muž žene, čovek koji će imati ulogu oca, ima samo pasivnu ulogu u čitavom tom redosledu događaja. On, donekle, učestvuje jedino svojom saglasnošću i moralnom podrškom ženi.

Dete je, dakle, produkt davaoca koji ostaje nepoznat ženi, često i lekaru (onda kad se radi o principu korišćenja ranije sakupljenih uzoraka semena većeg broja muškaraca koji postoje u kartoteci lekara pod šifrom i sa samo nekoliko osnovnih podataka). Osim obaveznog proveravanja zdravstvenog i mentalnog statusa davaoca obično se uzimaju još i podaci o njegovom fizičkom izgledu, da bi se mogli birati uzorci onih muškaraca koji koliko-toliko po svom fizičkom izgledu podsećaju na muža – budućeg „oca“ deteta).

U studijama o veštačkoj oplodnji nije zabeležen (a možda se nije dovoljno obratila pažnja) da žene koje se podvrgavaju ovom postupku prolaze kroz neke posebne emocionalne reakcije. Procedura jeste neprirodna i često neprijatna pošto podrazumeva niz medicinskih zahvata (ovoj neprijatnosti izložena je samo žena), ali procedura vodi cilju koji žena izrazito želi - rođenju deteta. Dete je njeno, time je ona, u poređenju sa mužem, kompenzovana za sve neprijatnosti kroz koje je prošla do tada i ona dete po pravilu prihvata bez teškoća. Njene preokupacije odnose se prvenstveno na muža koji je sa svojom neplodnošću bio i možda ostao problem, ponekad i sebi samom, ali i njoj. Mogućnosti žene da prihvati mužev problem odrediće i stepen njenog zadovoljstva, olakšaće ili otežati muževa nastojanja da se adaptira na svoj nedostatak i odrediće bračnu stabilnost.

Saglasnost muža pre pristupanja veštačkoj oplodnji još nije i garancija da će on hteti i, što je važnije, uspeti da emocionalno prihvati dete. Prihvatanje se obično dešava, po ocenama nekih autora, čak i u većem procentu nego što je to prilikom usvojenja. Zašto? Verovatno zato što su to obično usaglašeni bračni parovi, kao što je to ranije već napomenuto, i po izjavama muškaraca oni se često odlučuju za veštačku oplodnju, a ne usvajanje, baš zbog toga što žele da dete nasledi osobine njihovih supruga. Ipak, registrovani su slučajevi da su muškarci imali velikih teškoća u uspostavljanju kontakta sa detetom, da se detetu približe i prihvate ga kao svoje. Registrovani su slučajevi potpunog odbacivanja deteta, pa i razvoda braka. Osnovni problem ovih muškaraca je da obrade svoj nedostatak - neplodnost. Njihov uspeh u tome zavisice i od toga kako žena reaguje na taj nedostatak, ali i od toga kako on subjektivno opaža stav svoje žene prema njemu.

Davalac semena. On je biološki roditelj - otac detetu koje se rodi putem veštačke oplodnje, ali obično ne zna koje je to dete. Ostaje u njemu neodređeno saznanje da postoji dete ili deca koja su njegova. Ovo saznanje ga ispunjava narcisoidnim zadovoljstvom, ili možda radoznalošću i željom da upozna svoje potomke. Prikriivanje identiteta davaoca ne samo da pomaže bračnom paru da prikrije istinu o poreklu svog deteta i istinu o neplodnosti muža, nego ima i logičko opravdanje sa stanovišta samog davaoca. Ako bi postojalo precizno vezivanje njega kao oca tog deteta, onda bi to dete imalo prava na nasleđivanje dobara svoga biološkog oca, pa dalje da ugrozi interese dece koju ovaj čovek ima u svojoj drugoj vezi. Jedno je, dakle, psihološka potreba i deteta da upozna svog biološkog oca, kao i radoznalost muškarca da zna za sve svoje potomke, a sasvim drugo su legalne i materijalne dileme i komplikacije koje bi javni podaci o krvnom srodstvu mogli da proizvedu u slučajevima veštačke oplodnje.

Razmatranje statusa i odnosa između osoba koje su direktno uključene u formiranje porodica sa decom rođenom putem veštačke oplodnje može da obuhvati mnogo više detalja nego što prostor predviđen za ovaj tekst dozvoljava. Ovakva razmatranja omogućavaju samo grubu uvid u sve one probleme koji mogu da predstavljaju stres i neizvesnost za članove ovakvih porodica.

RODITELJI DETETA ZAČETOG IZVAN TELA ŽENE

Postupak oplodnje van organizma žene uspešno su izveli prvi put u Velikoj Britaniji dva britanska naučnika koji su, posle dugih eksperimentiranja, uspeli da obave oplodnju van organizma žene i jula 1978. godine dobijena je prva „beba iz epruvete“ (Louise Brown je prva IVF beba u svetu). Danas je ovom metodom rođeno preko 5 miliona dece širom sveta. Vantelesna oplodnja je bezbedna i efikasna procedura lečenja steriliteta, kako po ženu, tako i po novorođeno dete, za šta danas postoje mnogobrojni naučni dokazi.

Osnovni problemi su psihološki efekti kojima će biti izložene one prve „bebe iz epruvete“ u toku svog razvoja, kao deca „drugačija“ od ostalih. Izložena radoznalosti i stručnjaka i ostalih, jednog dana potpuno svesna posebnog načina na koji su nastala, pitanje je kakav će to uticaj imati na njihov mentalni status.

Što se tiče roditelja, oni su u povoljnijem položaju. Postižu ono za čim su dugo čeznuli - dobili su svoje dete. Ostaje da se nose sa upravo spomenutim problemom specifičnog statusa svog deteta među ostalom decom začeto na „uobičajeni način“ jer, bar za sada, takva deca su izložena velikoj radoznalosti i podozrenju okoline da li je to dete „normalno“, na bilo koji način obeleženo, time što je začeto van tela majke. Takođe, ako se podsetimo dugotrajnih iščekivanja i mukotrpnih zahvata u toku pokušaja lečenja neplodnosti, ne bi bilo začuđujuće da buduće studije pokažu učestalo ekstremna ponašanja ovih roditelja prema detetu, na primer mnogo prezaštićenosti, sa mnogo anksioznosti, ali i suprotno, sa mnogo ambivalencije, usled sve one nagomilane nevolje kroz koju su roditelji prošli dok do tog deteta nisu došli.

Etički aspekti rađanja dece oplodnjom izvan tela žene sve su više u centru interesovanja javnosti. Naime, uobičajeno je da se za ovaj postupak uzima više zrelih jajnih ćelija žena koje se oplode i tako se dobija više embriona. Samo neki se stavljaju u uterus žene. Šta se dešava sa ostalim embrionima? Mnogi se protive čitavoj proceduri oplođavanja van tela žene, upravo dobrim delom i zbog ovog nerešenog pitanja - neodobravanja da se niz započetih ljudskih života, makar i *in vitro*, izlože volji, manipulaciji, pa zatim uništavanju.

Da li slična razmišljanja opterećuju ili će opteretiti roditelje koji su neposredno uključeni u ovaj postupak. Jer, to su produkti njihovih reproduktivnih ćelija, njihova „potencijalna“ deca.

Posebna varijacija postupka oplođavanja izvan tela žene je ona kad se uzme zrela jajna ćelija druge žene, oplodi spermom muža i oplodena položi u uterus žene koja želi da rodi.

Čije je to sad dete? Ko su njegovi roditelji? Ko je njegova mati - žena od koje je uzeta jajna ćelija ili žena kojoj je oplodena jajna ćelija položena u uterus, koja ga je nosila, rodila i odgaja ga. Ko su njegovi baba i deda po majci? Roditelji žene davaoca jajne ćelije ili roditelji žene koja ga je nosila i rodila, ali koja sama nije, pa ni njeni roditelji, učestvovala u određivanju nasledne osnove toga deteta?

Treba li dete da zna i ima li pravo da zna za svoje specifično poreklo, način na koji je začeto, ko su mu preci i kakvi su mu preci, koga nasleđuje, na koga liči, kojim korenima pripada, ko mu je prava krvna rodbina a ko nije.

Još jedna varijacija postoji: jajna ćelija žene koja želi dete oplodi se spremom njenog muža i položi u matericu druge žene koja će ga nositi i doneti na svet (pošto zdravstveno stanje žene koja želi dete i čija jajna ćelija je uzeta nije takvo da joj omogućuje proces normalne trudnoće).

Dileme, etičke, psihološke i sve druge, ostaju iste.

ŽENE KOJE RAĐAJU ZA DRUGE - SUROGAT TRUDNICE

Paralelni postupak veštačkoj oplodnji (koja se primenjuje kad je neplodan muškarac), u slučajevima neplodnosti žene jeste postupak koji se odomaćio u sredstvima masovnih komunikacija kao „surogat majke“. Mnogo pravilniji naziv bio bi „surogat trudnica i roditelja“ jer se ta žena odriče deteta i materinstva, služeći samo za trudnoću i rađanje deteta. O čemu je reč. Bračni par kod kojeg je žena nesposobna niti da začne, niti da nosi trudnoću (što je mogla žena koja se podvrgnula proceduri oplodnje van tela žene) potraži pomoć neke druge žene. Ova pristane da bude oplodena, obično ne putem direktnog seksualnog akta, spermom muškarca iz zainteresovanog bračnog para, rodi dete i odmah ga daje paru koji je inicirao dogovor. Dete je, u stvari, genetski potomak jednog od njih, muža, i zato je ovaj postupak dolaženja do deteta privlačniji, ali ono ima status usvojenog deteta, jer je rođeno van bračne zajednice, od žene sa strane, koja ga je rodila i odrekla ga se još pre njegovog rođenja.

Posebna varijanta je dete po porudžbini kod žene koja je po nekim kriterijumima izabrana od jednog ili oba bračna partnera, ali trudnoća ne nastaje spermom muža nego se toj surogat rodilji ostavlja izbor partnera. Jedini uslov je da dete bude predato na usvojenje paru koji ga želi. Ovim postupkom izbegava se procedura traženja dozvole za usvojenje i traganja za detetom koje je na raspolaganju za usvojenje. Dostojna, neplodni brakovi su svoju želju da imaju dete rešavali usvojenjem. Deca koja su bila na raspolaganju za usvojenje bila su deca iz trudnoće koja, bar u samom početku, nisu smišljeno bile započinjana da bi se dete napustilo. Još značajnije, za tu decu ostavljenu za usvojenje njihove majke nisu dobijale nikakvu novčanu nagradu.

Surogat trudnice redovno dobijaju lepe novčane sume za svoju uslugu. Da li se onda u osnovi motivacije surogat trudnica krije humanost, želja da se pomogne onima koji ne mogu da ostvare svoje roditeljstvo ili su razlozi komercijalne prirode? Mnoge ističu da uživaju u trudnoći, da je to period kad se izrazito dobro osećaju i žele da još jednom dožive trudnoću, mada, bar za sada, ne žele ili ne mogu da imaju (još jedno) dete koje će zadržati za sebe. Smatraju da se neće emocionalno vezati za dete jer unapred svesno ulaze u trudnoću kao u nešto privremeno, kao uslugu drugima. Izjavljuju da im novac nije od velike važnosti, mada će poslužiti kao dobar dopunski prihod.

Ove tvrdnje, međutim, tek treba da se provere. Longitudinalne studije praćenja efekata ovog postupka i na dete, i na surogat trudnice, i na oca i majku koji su prihvatili dete - u toku su. Postavlja se pitanje kakav je odnos žena surogat trudnice prema trudnoći i rođenju deteta koje je planski začeto da bi bilo napušteno od svoje biološke majke. Kakve emotivne veze nastaju, ili kakve će se veze formirati između te majke i deteta rođenog iz trudnoće po porudžbini.

Kakve su obaveze (i prava) surogat trudnice. Šta biva ako ona promeni svoju početnu odluku i neće da da dete onima koji su dete „naručili“, iako se nekim ugovorom, dogovorom obavezala da to uradi, a iskoristila je spermum čoveka koji sad ne želi da ostavi dete njoj. Koliko obavezuje taj ugovor. Šta ako ona zaželi da prekine tu trudnoću. Ili uzima lekove, droge koje mogu da oštete fetus. Da li muškarac - otac tog deteta može da je tuži za nemarnost prema budućem detetu.

Sve su to novi oblici roditeljstva i odnosa između roditelja i deteta i roditelja i roditelja, oblici koji tek čekaju pomna ispitivanja i više saznanja.

RODITELJSTVO U PROCESU PROMENA

Odnos prema detetu i roditeljstvu menjao se stalno u toku proteklih vekova.

„Vekovi detinjstva“, knjiga P. Ariesa (1962) otvorila je put novom poimanju promena u porodičnoj strukturi i vrednosti deteta u zapadnim društvima. Aries je ukazao na kritičnu transformaciju u roditeljskom staranju – sa kvantiteta (što više ruku na zemlji to veća produktivnost seljačkih porodica) na kvalitet deteta (što manje dece to veće šanse roditeljima da ih osposobe za samostalan život). Aries i Lesthaeghe (Lesthaeghe, 1983) pronalaze začetak ovih promena krajem

18. veka najpre među francuskom i engleskom buržoazijom. Lesthaeghe te promene povezuje sa filozofima doba Prosvetećenosti (kraj 18. veka) koji su proklamovali individualnu slobodu izbora, koja nije zamenila nego se pridružila postojećim vrednostima ukorenjenim u „evropskom mentalitetu” kao što su: altruizam, judeo-hrišćanska religija i koncept socijalnog ugovora. Briga za kvalitet deteta koju Aries sagledava kao početak ere „dete je centar života” bila je, dakle, samo deo ukupnog zaokreta u ideološkim uverenjima. Zauzvrat, kvalitet deteta je mogao da bude postignut jedino kontrolom bračne plodnosti, svođenjem broja rađanja na nekoliko dece kojima će roditelji moći da omoguće adekvatan odgoj i školovanje.

Lesthaeghe-ov rad se prevashodno odnosi na dalje promene u životu porodica jer je on smatrao da zapadne zemlje prolaze kroz drugu fundamentalnu transformaciju bazičnih vrednosti od druge polovine prošlog veka, promenu sa dete-centriranu na sebe-centriranu orijentaciju, kao posledicu nastavka erozije tradicionalnih uverenja a pod uticajem rastuće svetovnosti i opadanja moći religije da utiče na domen privatnog. Zapadnjaci se tako pomeraju sa brige za budućnost svoje dece na samo-orijentaciju koja individualne težnje stavlja ispred potreba supružnika i dece. Zašto se to dešava? On smatra da nagli porast realnog dohotka u tom periodu ohrabruje pojedinca da ostvaruje svoje lične aspiracije i ciljeve a samim tim i „orijentaciju na sebe” i „averziju prema dugoročnom obavezivanju”.

U prilog ovakvom tumačenju služe i sledeći demografski indikatori u mnogim evropskim državama: opadanje stope sklopljenih brakova, uzrastom kasnije stupanje u brak, porast broja razvoda, nagli pad u stopi ponovno sklopljenih brakova nakon razvoda i porast broja parova „namerno bez dece”.

Novi pravci razvoja roditeljstva. Demografi se slažu da će socijalne promene koje vode u sve kasnije stupanje u brak i sve manji prirodni priraštaj trajati i dalje, no nije sigurno koliko će se osoba odlučivati da nemaju voljno dete u budućnosti. Koliko će mladih ostati namerno bez dece – procenti se kreću od 10 do 30% u zavisnosti od vremena i mesta istraživanja ali je prisutan trend stalnog porasta. Promena je uočljiva i u stavovima prema namernom odricanju od roditeljstva – Huber i Špice (Huber and Spitze, 1983) izveštavaju da samo 21% ispitanih žena smatra da je ostati bez dece „sebično” dok je samo pet godina ranije to smatralo čak 70%. Lesthaeghe obaveštava o porastu društvene prihvatljivosti ovakvog izbora u Holandiji sa 21% u 1965. na 65% u 1974.

Drugi podaci govore o sve manjoj povezanosti roditeljstva sa bračnom zajednicom. Ranije je to bila stigmatizovana pojava a danas je sve više žena koje žele dete a ne žele brak ili nemaju partnera. U Kaliforniji trećina inseminacija se obavlja kod žena koje nemaju partnera, znači nije reč o nepolodnosti kao mogućem razlogu za veštačku inseminaciju. Kako bude rasla ekonomska nezavisnost žena u zapadnim zemljama verovatno će rasti i ova sklonost ka rađanju dece izvan braka.

Dakle, primećuje se porast u dobrovoljnom odricanju od dece i povećanju porodice sa malo članova. Još jedan indikator promena u socijalnom okruženju roditeljstva tiče se strukture

domaćinstva. U zapadnim zemljama došlo je do dramatičnog preokreta sa domaćinstva koje vodi bračni par na domaćinstvo na čijem je čelu samo jedna odrasla osoba. Takođe, brakovi se sklapaju u sve starijem uzrastu i deca se imaju, ako se imaju, u sve kasnijim uzrastima.

Promene u obrascima čina porođaja. Čin porođaja je uvod u roditeljstvo, značajan za oba partnera. Način kako se odvija u stalnom je menjanju. Iako značajan, malo je preklapanja medicinskih i akušerskih istraživanja s jedne, i psiholoških i socioloških studija s druge strane.

Lamb i Hwang (Lamb and Hwang, 1982) su, pregledavši literaturu, utvrdili da period neposredno nakon porođaja nije ni kritičan, ni senzitivn period za materinsku vezanost, što znači da do kontakta u prvim satima uopšte ne mora da dođe a da razvoj vezanosti ipak bude uredan. Zaista, ponovnim razmatranjem ove teme iz evolucione perspektive izgleda malo verovatno da bi tako kratak vremenski period bio kritičan za vezivanje kompleksne ljudske jedinice (Rossi, 1974).

Sociolozi su se tek nedavno zainteresovali za roditeljstvo u tranziciji – pa dok su psiholozi naglašavali uticaj dugotrajnog, hroničnog stresa i anksioznosti na porođajne komplikacije ili emocionalno prilagođavanje roditelja u ranoj fazi - sociolozi su se usmerili na uticaj porođaja na bračne i polne uloge.

Medicinska literatura se slično fokusirala na napredak učinjen u akušerskoj nezi i nedovoljno pokazuje brigu za psihološki i emocionalni uticaj akušerske kontrole rađanja na majku i kvalitet njenog odnosa sa detetom. Akušere prevashodno interesuje glavni kriterijum uspešnosti medicinske tehnologije: preživljavanje pacijenta, u ovom slučaju porodilje i novorođenčeta, dok kvalitet iskustva rađanja za majku i problemi sa kojima se suočava porodica, npr. hendikepiranog deteta, njih ne zanimaju.

Postajanje roditeljem je u zapadnim društvima medicinski događaj u rukama stručnjaka koji su obučeni i plaćeni za „siguran porođaj” i sa ogromnim brojem prisutnih a nepoznatih osoba. Medikalizacija porođaja se sporo i teško menja.

Roditelji u različitim formama porodičnog života. Upoređivano je funkcionisanje roditelja, kao i razvojni ishodi dece u različitim porodičnim formama: komune, nevenčani parovi, neudate samohrane majke i tradicionalni bračni parovi.

Nekoliko osnovnih zaključaka se može izvesti iz pregleda ovih istraživanja:

- Dva nalaza su zajednička za sva četiri tipa porodica: prvi je da je i u netradicionalnim oblicima porodičnog funkcionisanja došlo do socijalnog konformiranja u pogledu polnih uloga i drugi – da do 18. meseca života deteta primarnu negu obavlja majka a da se očevi uključuju tek kada dete progovori i prohoda.
- Registrovan je gubitak prihoda i ograničenja u karijeri kao posledica primarne odgovornosti za negu deteta.
- Očevi u ravnopravno organizovanim brakovima, kao i samohrani očevi čine to pretežno kada

su u pitanju deca starija od 18 meseci.

- Samohrani roditelji iskazuju više zabrinutosti u pogledu svog odnosa sa detetom suprotnog pola: sa ćerkama samohrani očevi izjavljuju da ostaju emocionalno više distancirani, dok majke imaju često problema sa disciplinovanjem sinova.
- Visoka investicija u dete od strane očeva potkrepljuje unutrašnji lokus kontrole i kognitivni napredak dece, dok prevashodno gajenje od strane majki ograničava detetovo istraživanje okoline i ohrabruje emocionalnu zavisnost.

Potpuno preuzimanje obaveza za gajenje dece mlađe od 18 meseci od strane očeva je veoma retko i očevi se tu teže snalaze. Mnogi i ne pokušavaju da se u značajnijoj meri uključe u negu deteta, nesigurni su. Istraživači ovo ponašanje nazivaju „izbegavanje uloge” dok je kod žena prisutna suprotna tendencija – „prihvatanje uloge” u meri potpunog uživanja u fizičku i emocionalnu negu deteta.

Biološke komponente roditeljstva. Činjenica je da psiho-socijalne teorije nemaju adekvatna objašnjenja empirijskih nalaza o razlikama među polovima u roditeljstvu. Pri tom su sasvim zanemarivani biološki faktori koji mogu da doprinesu objašnjenju ovih razlika. Daskora dominantnom redukcionističkom modelu u shvatanju uloge biologije u ljudskom ponašanju suprotstavio se model zasnovan na opservacijama koje govore o mogućnosti većeg uticaja bioloških faktora u oblikovanju ponašanja roditelja različitog polada, i to:

- Organizam raste i menja se tokom svog životnog veka kroz interakciju bioloških, psiholoških i sociokulturnih procesa.
- U gotovo svim kulturama, i mnogim vrstama, odgajanje mladunaca je ženska odgovornost.
- Postoje sličnosti u očinskom ponašanju muškaraca i mužjaka primata. Kod primata mužjaci se uključuju u roditeljstvo kada je prisutna monogamija u polnim odnosima i očinstvo se da lako utvrditi, kada mužjaci nisu neophodni za ulogu ratnika-lovca i kada ih same ženke ohrabruju na takvo učešće u nezi.
- Hormoni deluju i indirektno – na prenatalni razvoj ljudskog mozga i današnja anatomska ispitivanja ukazuju na znatne međupolne razlike.
- Pitanje je zašto muškarci po pravilu izbegavaju da preuzmu punu brigu i negu za decu mlađu od 18 meseci, a naprotiv, ženske osobe su maksimalno privučene sasvim malim bebama i uživaju da se brinu za njih, iako su eksperimentalno utvrđeni slični psihofiziološki odgovori u osnovi reagovanja na decu i kod žena i kod muškaraca. Lamb i Goldberg (Lamb and Goldberg 1982) tvrde da očevi u interakciji sa sasvim malim bebama daju prednost fizičkoj stimulaciji i igri, dok majke daju prednost pružanju nege i brige za njihove biološke potrebe. Ovi autori smatraju da se očevi drže podalje od tako male dece jer je njihov subjektivni doživljaj roditeljske kompetencije nizak, nisu sigurni da mogu da im pruže adekvatnu brigu

i negu. Značajna je i tvrdnja da repertoar veština oca – muškarca (muškarci spretniji u fizičkim, prostornim, ka spoljašnjosti orijentisanim veštinama) nisu usaglašeni sa potrebama sasvim male dece (potrebe da odrasli razumeju njihove neverbalne signale, potreba za visokim stepenom empatije odraslih koji se brinu o njima, za više fleksibilnosti, strpljenja u odnosima).

- Moglo bi se pretpostaviti da će se očevi drugačije postaviti prema drugorođenom detetu zbog iskustva koje su imali sa prvorođenim, ali se u praksi dešava da oni ponavljaju ponašanje izbegavanja i prepuštaju brigu o bebi majci koja je spremno dočekuje. Očevi preuzimaju staranje nad starijim detetom, što je majci takođe olakšanje (briga o bebi joj je već poznata) i tako se obrazac ponavlja i učvršćuje.
- Razlike postoje i na nivou osetljivosti u različitim senzornim modalitetima i u socijalnim i kognitivnim veštinama. Kad se sve uzme u obzir postoji izvesna predispozicija žena da budu osetljivije na ljudska lica i emocionalne nijanse i znatna prednost u primanju, interpretaciji i uzvraćanju komunikacije što sve čini „ženski model socijalnih interakcija”. Muškarci imaju primat u finoj diferencijaciji fizičkog sveta kroz bolju prostornu vizuelizaciju i manipulaciju fizičkim objektima. Kada se ove razlike povežu sa brigom o preverbalnom osetljivom ljudskom mladunčetu, žene imaju početnu prednost u čitanju detinjih facijalnih ekspresija, u lakoći u rukovanju tim malim bićem, lako ih smire visokim, mekim i ritmičnim korišćenjem glasa. Nasuprot tome, muškarci imaju veću tendenciju da stupaju u interakciju sa starijim detetom, tako da se sa njim igraju više fizički – bacajući ga, prevrćući se sa njim, učeći ga boljoj koordinaciji pokreta i manipulaciji fizičkim predmetima. (Ovo su ipak samo opšte tendencije koje se ne moraju u istom stepenu ispoljiti kod svih individua u svim kulturama. Naša ih kultura potencira, dok ih druge mogu drugačije tretirati).

Zaključak. U zapadnim zemljama desile su se dve tranzicije, prva sa orijentacije na rod na orijentaciju na dete, kada se roditeljska motivacija sa kvantiteta pomerila na kvalitet deteta, i druga sa ove na orijentaciju na sebe (self-orijentaciju). Oba procesa su bila bolna i zahtevala su od pojedinaca i porodica da odbace stare i usvoje nove vrednosti.

Krajem 20. veka svuda u svetu mesto roditeljstva u životima ljudi korenito se menjalo. Od fatalističkog odnosa da se mora imati onoliko dece koliko neka viša sila odluči, pa do raznih propisa i zakona i praksa koje su interferirale sa pomenutim stavom. Tako je omogućeno da se odlučuje kad, kako i koliko će neko imati dece.

Demografski trendovi, u vidu niže stope sklapanja brakova, povećan broj parova namerno bez dece i sve veći broj odraslih koji žive sami, ukazuju na velik značaj polne diferencijacije. Paralelno sa time jačaju trendovi koji ukazuju na to da tradicionalno ženske karakteristike poput afilijativnosti i altruizma postaju sve više deo ličnosti dečaka i muškaraca, dok će tradicionalno muške karakteristike (orijentacija na spoljašnje okruženje, interesovanja više za fizički svet i objekte, a manje za socijalne odnose) postati i deo ličnosti devojčica i žena.

Društvene nauke nisu do sada dovoljno uzimale u obzir biološke komponente ljudskog ponašanja, uprkos važnosti polnog dimorfizma u ljudskim aktivnostima i reprodukciji.

Verovatno će u ovoj oblasti biti neophodno povezati psiho-socijalne i biološke faktore koji su upleteni u sve karike reprodukcije žena i muškaraca, da bismo mogli da imamo sigurnije i sveobuhvatnije razumevanje i sadašnjih i budućih trendova u roditeljstvu.

O POJMOVIMA RODITELJ, RODITELJSTVO I PORODICA - JOŠ JEDNOM

Pažljivi čitalac je tokom čitanja odeljaka o veštačkoj oplodnji, oplodavanju izvan tela žene, surogat-trudnicama, primetio da postoje teškoće u izboru termina. Otac, biološki, ili onaj koji dete prihvata; mati, biološka, ili ona koja dete neguje i odgaja ga, ili ona koja ga nosi, rađa ali dete nije poteklo od njene reproduktivne ćelije. Koje termine da koristimo za roditelje u svim ovim slučajevima. „Funkcionalni“ roditelj, otac, mati, ili „psihološki“ roditelj, ili „psiho-socijalni“, ili „stečeni“ ili „socijalni“. Čini se da je izraz „stečeni“ ili „psihosocijalni“ roditelj još najprikladniji. Roditelj jeste i onaj koji je genetski vezan za svog potomka, ali i onaj koji ispunjava ulogu roditelja. Ali, kako terminološki razlikovati ove dve kategorije onda kad one moraju da se razlikuju i odvajaju. Ljudska jedinka poseduje određene predispozicije da reaguje „roditeljski“, sklonost i spremnost da se brine za potomke, da usvoji ulogu roditelja, da pored biološkog roditelja postane i roditelj u punom smislu te reči. O tome je bilo govora u ranijim poglavljima. Uloge roditelja se formiraju kombinacijom osobina ličnosti, svojih unutarnjih predispozicija i poriva sa jedne strane i prema očekivanjima društva i kulturom određenim načinima ispunjavanja jedne društvene uloge. Ispunjavanje uloge, odgovarajući sistemi ponašanja čine čoveka i ženu roditeljem i onda kad nemaju biološke potomke. Primer su i usvojitelji, i poočim i pomajka. Činjenica je da je ponašanje koje se smatra odgovarajućim za datu ulogu, u ovom slučaju roditeljsku, od neprocenjive važnosti za razvoj deteta. U slučajevima poočima i pomajke i u slučajevima usvojenja nema dileme oko naziva i značenja naziva roditelja. Možda zato što su odnosi obično regulisani zakonskim propisima. Stupajući u bračnu zajednicu sa roditeljem deteta, jedna osoba postaje i poočim, odnosno pomajka. Usvojenjem bračni par se prihvata svih obaveza roditelja i ispunjava ulogu roditelja.

U ostalim slučajevima koji su u prethodnim poglavljima opisani ti legalni propisi nisu uvek prisutni, niti jasno određuju odnose između deteta i ostalih. Kako jedan čovek postaje otac deteta koje nije njegov biološki potomak - ali dete nije ni stavljeno njemu na brigu nekom legalnom procedurom usvojenja. Da li bismo onda mogli terminom „otac“ da nazovemo svaku mušku osobu koja svesrdno brine o određenom detetu (ujaci, stričevi itd.)?

Što se tiče pojma „porodica“ - dileme su slične. Obično se porodicom naziva društvena grupa nastala iz bračne zajednice dvoje ljudi koji su dobili potomke. U slučajevima veštačke oplodnje počeo

je da se koristi termin „veštačka porodica“ (na sreću, nije se nikad odomaćio). Zašto, koja je porodica više ili manje „veštačka“? Postaje li porodica manje „veštačka“ ako postoje legalni dokumenti da dete nije krvni potomak, ali se prihvata uloga roditelja.

Kakav je status davaoca sperme. On legalno ne pripada porodici deteta koje je rođeno putem veštačke oplodnje, ali on je ispunio važnu, neophodnu ulogu u životu tog deteta i te porodice. Kako da se odredi važnost doprinosa, kako da se upoređuje, u slučajevima veštačke oplodnje, značaj uloge biološkog oca i „stečenog“ oca. Isto je i sa ženama koje daju svoje reproduktivne ćelije koje će biti oplodjene i stavljene u uterus druge žene. Gde su one u relacijskim, rodbinskim odnosima. Gde je njihovo mesto u okvirima novonastale porodice koja je stvorena rođenjem ovog deteta. Ni složenije slučajeve ne treba izostaviti. Dve lezbijke, od kojih je jedna rodila dete (obično putem veštačke oplodnje), predstavljaju porodicu. Kakvi su njihovi porodični odnosi i veze. Na osnovu čega ona druga može da dobije naziv „otac“?

U razmatranje problema vezanih za nove oblike tzv. veštačke reprodukcije (u koje spadaju veštačko oplođavanje davaocem sperme, oplođavanje izvan tela žene, surogat trudnice, žene davaoci reproduktivnih ćelija) ulaze pitanja vezana ne samo za pojmove roditelj, porodični odnosi i veze, nego i širi etički problemi.

Jedan od prvih je problem dostupnosti ovih postupaka širim slojevima zainteresovanih. Ima mnogo neplodnih brakova koji ili ne znaju ili ne mogu, usled geografske udaljenosti ili zato što je postupak zabranjen u određenoj sredini, da koriste usluge ove vrste. Drugi problem je finansijske prirode. Cene ovakvih usluga su visoke - dostupne opet samo izabranima. S druge strane, ove cene omogućavaju pojedincima maksimalno privlačne prihode.

Pošto se zahtevima svih ne može izaći u susret, ko odlučuje, i da li u svakom slučaju na osnovu zdravih kriterijuma, koji parovi, koja žena će biti uzeta u postupak veštačke oplodnje davaocem ili putem oplodnje izvan tela žene.

Ko i kako bira davaoca sperme, davateljicu jajne ćelije? Ko su ti ljudi i zašto to rade? Iz čisto altruističkih razloga? Koliko drugih motiva može da služi kao pokretač kod osoba koji se javljaju kao davaoci. Koliko često se koristi ili će se koristiti jedan davalac, pošto se u slučaju mnogobrojnih korišćenja genetskog materijala jednog davaoca možda stvaraju neki drugi problemi etičke prirode.

I na kraju, jedno najteže etičko pitanje. Postupci veštačke reprodukcije pružaju ogromne i još sasvim nepoznate mogućnosti eksperimentisanja reproduktivnim ćelijama, embrionima, genetskim materijalom. Kolike li mogućnosti za zloupotrebu postoje!

Sve su to sociološka, psihološka, etička i legalna pitanja koja još nisu sređena. Ni ono što je za ovaj tekst neposredno više vezano nije sasvim razjašnjeno - psihološke dileme, stresovi, neodređenosti, nesnalaženja kroz koja prolazi svaki od članova u procesu, deca, roditelji u svim varijacijama gore pomenutim, i kroz svoje lično i neposredno iskustvo vezano za ove nove oblike reprodukcije, ali i usled nerazjašnjenih legalnih i etičkih problema.

Sva ova pitanja navode na razmišljanje, traže svoje odgovore, nameću se tim više što danas, još uvek retke, ove nove roditeljske situacije i nove forme porodica neće uskoro biti više niti novost, niti retkost među nama.

PREVIEW

LITERATURA

- Adler, P. A. and P. Adler (1989). "The gloried self: The aggrandizement and the constriction of self." Social psychology quarterly: 299-310.
- Aldous, J., et al. (1998). "Fathering over time: What makes the difference?" Journal of Marriage and the Family: 809-820.
- Anić, V. and I. Pranjković (1998). Rječnik hrvatskoga jezika, Novi liber.
- Badinter, E. (1981). The myth of motherhood: An historical view of the maternal instinct, Souvenir Press (E & A).
- Bell, D. (1976). The cultural contradictions of capitalism. New York, Basic Books.
- Bell, R. Q. (1968). "A reinterpretation of the direction of effects in studies of socialization." Psychological review **75**(2): 81.
- Belsey, M. A. (2005). AIDS and the family: policy options for a crisis in family capital, United Nations Publications.
- Benedek, T. (1970). "The psychobiology of pregnancy." Parenthood: Its psychology and psychopathology **137**.
- Bobić, M. (2006). "Bračnost stanovništva Vojvodine na početku trećeg milenijuma." Zbornik Matice srpske za društvene nauke, br **121**: 313-323.
- Bongaarts, J. (2001). "Household size and composition in the developing world in the 1990s." Population studies **55**(3): 263-279.
- Bowlby, J. (1951). "Mental care and mental health." Geneva: WHO.
- Bowlby, J. (1973). Attachment and loss: Separation (vol. 2), New York: Basic Books.
- Bram, S. (1978). "Through the looking glass: Voluntary childlessness as a mirror for contemporary changes in the meaning of parenthood." The first child and family formation: 368-391.
- Brayfield, A. (1995). "Juggling jobs and kids: The impact of employment schedules on fathers' caring for children." Journal of Marriage and the Family: 321-332.
- Bronfenbrenner, U. (1979). "Contexts of child rearing: Problems and prospects." American Psychologist **34**(10): 844.
- Bronfenbrenner, U. (2009). The ecology of human development, Harvard university press.
- Calhoun, J. B. (1962). "Population density and social pathology." Scientific American.

- Clarke-Stewart, K. A. (1980). "The father's contribution to children's cognitive and social development in early childhood." The father-infant relationship: 111-146.
- Cogswell, B. E. (1975). "Variant family forms and life styles: Rejection of the traditional nuclear family." The Family Coordinator **24**(4): 391-406.
- David, H. P. (1971). "Mental health and family planning." Family planning perspectives: 20-24.
- David, H. P. and Z. Matejcek (1981). "Children born to women denied abortion: an update." Family planning perspectives: 32-34.
- Davis, H. and P. Hester (1996). An Independent Evaluation of Parent-link: A Parenting Education Programme Developed by Parent Network, United Medical and Dental School, Academic Unit of Child & Adolescent Psychiatry and Psychology.
- Deutsch, H. (1945). "The psychology of women. Vol. 2. Motherhood."
- EGGEBEEN, D. J. and C. KNOESTER (2001). "Does fatherhood matter for men?" Journal of marriage and family **63**(2): 381-393.
- Elmer, E. (1967). "Children in jeopardy." Pittsburgh, Pa.: University of Pittsburgh Press.
- Elmer, E. and G. S. Gregg (1967). "Developmental characteristics of abused children." Pediatrics **40**(4): 596-602.
- Entwisle, D. R., et al. (1982). "Sociopsychological determinants of women's breast-feeding behavior: A replication and extension." American journal of orthopsychiatry **52**(2): 244.
- Forssman, H. and I. Thuwe (1966). "One hundred and twenty children born after application for therapeutic abortion refused: Their mental health, social adjustment and educational level up to the age of 21." Acta Psychiatrica Scandinavica **42**(1): 71-88.
- Fraiberg, S. (1974). "Blind infants and their mothers: An examination of the sign system."
- Francoeur, R. T. (1982). Becoming a sexual person, John Wiley & Sons.
- Freud, S. (1959). Family romances. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume IX (1906-1908): Jensen's 'Gradiva' and Other Works: 235-242.
- Frodi, A. M., et al. (1978). "Fathers' and mothers' responses to the faces and cries of normal and premature infants." Developmental Psychology **14**(5): 490-498.
- Fullard, W. and A. M. Reiling (1976). "An Investigation of Lorenz's "Baby"ness." Child Development: 1191-1193.

GAP (1973). *The joys and sorrows of parenthood*. New York, Group for the Advancement of Psychiatry.

Genc, L. (1988). Dimenzije vaspitanja i razvoj ličnosti: teorija i istraživanja.

Gordon, C. W. (1957). The social system of the high school: A study in the sociology of adolescence, Free Press.

Hard, D. A. (1909). "Artificial impregnation."

Harlow, H. F., et al. (1966). "Maternal behavior of rhesus monkeys deprived of mothering and peer associations in infancy." Proceedings of the American Philosophical Society **110**(1): 58-66.

Hawkins, A. J. and R. Palkovitz (1999). "Beyond ticks and clicks: The need for more diverse and broader conceptualizations and measures of father involvement." The Journal of Men's Studies **8**(1): 11-32.

Hess, R. D. (1970). "Social class and ethnic influences on socialization." Carmichael's manual of child psychology **2**: 457-557.

Himes, N. E. (1963). "Medical History of Contraception. Baltimore: Williams and Wilkins, 1936." Notes to: 120-126.

Hoffman, L. W. and M. L. Hoffman (1973). "The value of children to parents."

Huber, J. and G. D. Spitze (1983). "Sex stratification: children housework and jobs."

Kapor-Stanulović, N. (1972). "Three phases of the abortion process and its influence on women's mental health." American journal of public health **62**(7): 906-907.

Kapor-Stanulović, N. (1985). Psihologija roditeljstva. Beograd, Nolit.

Kapor-Stanulović, N. (1975). Ponašanje u regulaciji humane reprodukcije. Belgrade, Filozofski fakultet. **Doctoral degree**.

Kapor-Stanulović, N. (1978). "Zašto ljudi žele decu." Predškolsko dete **VII**(3): 231-237.

Kapor-Stanulović, N. (1981). "Psihološka cena roditeljstva." Pedagoška stvarnost(9): 809-814.

Kapor-Stanulović, N. (1984). "Motivacija za roditeljstvom: razlike po polu i uzrastu." Psihologija: 1-2.

Kapor-Stanulović, N. (2005). Psicologia dell'emergenza: l'intervento con i bambini e gli adolescenti, Carocci Faber.

- Kapor-Stanulović, N. (2007). Porodica: porodična rezilijentnost , vulnerabilnost i porodični kapita. Porodice u Vojvodini: karakteristike i funkcionalnost. M. Zotović, Filozofski Fakultet, Novi Sad.
- Kapor-Stanulović, N. and H. L. Friedman (1974). "Abortion and Contraception in Novi Sad, Yugoslavia: Determinants of Choice." Mimeographed. Washington, DC: Transnational Family Research Institute.
- Kapor-Stanulović, N. and J. Petrović (2006). "To live as a single child: An advantage or disadvantage?" Zbornik Matice srpske za društvene nauke(121): 127-134.
- Kapor-Stanulović, N. and E. Varga (1985). "Understanding of the specificity of gender relations among young people." Novi Sad: Educational Reality 4: 287-296.
- Kapor-Stanulović, N., et al. (1990). "Red rođenja deteta i stres roditeljstva." Psihologija 1-2: 133.
- Kapor-Stanulovic, N. and D. B. Lynn (1972). "Femininity and family planning." Journal of Sex Research 8(4): 286-297.
- Kempe, C., SILVERMAN FN, STEELE BF, DROEGEMUELLER W, SILVER HK. (1962). "The Battered Baby Syndrome." Journal of the American Medical Association 181: 17-24.
- Kitzinger, S. (1978). "Women as mothers: How they see themselves in different cultures." New York, Randon House.
- Kuburović, A. (2002). "Demografska slika porodice u Vojvodini prema popisu 2002. godine."
- Lamb, M. E. and W. A. Goldberg (1982). "The father-child relationship: a synthesis of biological, evolutionary, and social perspectives." Parenting: Its causes and consequences: 55-73.
- Lamb, M. E. and C. Hwang (1982). "Maternal attachment and mother-neonate bonding: A critical review." Advances in developmental psychology.
- Lesthaeghe, R. (1983). "A century of demographic and cultural change in Western Europe: An exploration of underlying dimensions." Population and development Review: 411-435.
- Lieberman, E. J. (1964). "Preventive psychiatry and family planning." Journal of Marriage and the Family: 471-477.
- Lorenz, K. (1996). Innate bases of learning, Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Maccoby, E. E. and J. A. Martin (1983). "Socialization in the context of the family: Parent-child interaction." Handbook of child psychology: formerly Carmichael's Manual of child psychology/Paul H. Mussen, editor.

- Marinković, L. (2012). Uloga oca u formiranju identiteta adolescenata. Novi Sad, Mediteran publ.
- Marsiglio, W., et al. (2000). "Exploring fatherhood diversity: Implications for conceptualizing father involvement." Marriage & Family Review **29**(4): 269-293.
- Mead, M. (1935). Sex and temperament in three primitive societies, Morrow New York.
- Mead, M. (1949). "Male and female: a study of the sexes in a changing world."
- Mead, M. (1950). Male and Female, LWW.
- Mead, M. (1962). "A creative life for your children."
- Pringle, M. K. (1980). Fairer Future for Children, Springer.
- Rabin, A. (1965). "Motivation for parenthood." Journal of Projective Techniques and Personality Assessment **29**(4): 405-413.
- Radke-Yarrow, M., et al. (1985). "Patterns of attachment in two- and three-year-olds in normal families and families with parental depression." Child Development: 884-893.
- Rašević, M. (2006). "Postponing of childbearing in the optimal life age: A basic demographic consequence of the 1990s in Serbia." Zbornik Matice srpske za društvene nauke(121): 141-148.
- Rheingold, J. C. (1964). The fear of being a woman, Grune & Stratton.
- Rohner, R. P. (1984). Handbook for the study of parental acceptance and rejection: Measurement of parental acceptance-rejection and its social-emotional consequences, Center for the Study of Parental Acceptance and Rejection, University of Connecticut.
- Rohner, R. P. (1998). "Father love and child development: History and current evidence." Current directions in psychological science **7**(5): 157-161.
- Rose, N. (1982). "E. Badinter." The Myth of Motherhood **7**: 82-86.
- Rossi, A. S. (1974). "Transition to parenthood." The marriage game, Random House, New York.
- Sabatelli, R. M. (1988). "Measurement issues in marital research: A review and critique of contemporary survey instruments." Journal of Marriage and the Family: 891-915.
- Sameroff, A. J. and M. J. Chandler (1975). "Reproductive risk and the continuum of caretaking casualty." Review of child development research **4**: 187-244.

- Schaff, A. and S. Tomić (1989). Kamo vodi taj put?: društvene posljedice druge industrijske revolucije, Globus.
- Schaffer, H. R. (1977). "Early interactive development." Studies in mother-infant interaction: 3-16.
- Schaffer, H. R. and P. E. Emerson (1964). "The development of social attachments in infancy." Monographs of the society for research in child development: 1-77.
- Stanulović-Kapor, N. and B. Berić (1973). "Family planning in Yugoslavia with special reference to the Province of Vojvodina." Journal of biosocial science 5(02): 179-185.
- Stefanović-Stanojević, T., et al. (2012). "Afektivna vezanost i porodični odnosi: razvoj i značaj." Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Steil, J. M. (2000). "Contemporary marriage: Still an unequal partnership."
- Stevenson-Hinde, J. (1998). "Parenting in different cultures: Time to focus."
- Stone, W. (2001). "Measuring social capital." Australian Institute of Family Studies, Research Paper 24.
- Thomas, A. and S. Chess (1977). Temperament and development, Brunner/Mazel.
- Tietze, C. and S. Lewit (1971). "Legal Abortions: Early Medical Complications: An Interim Report of the Joint Program for the Study of Abortion." Family planning perspectives: 6-14.
- Tizard, B. (1977). Adoption: A second chance, Free Press.
- UNICEF (2006). General comment 19 [39] on article 23 of the International Covenant on Civil and Political Rights, United Nations.
- Veevers, J. E. (1973). "Voluntary childlessness: A neglected area of family study." Family coordinator: 199-205.
- Wyatt, F. (1967). "Clinical notes on the motives of reproduction." Journal of Social Issues 23(4): 29-56.
- Zotović, M. (2007). "Socio-demografske i psihološke karakteristike porodica različitog materijalnog stanja." U M. Zotović (ur.), Zbornik radova, "Porodice u Vojvodini: karakteristike i funkcionalnost: 99-11.

